

Հ.Ա. ԳԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԵՆԱՅԻՆ
ԳԱՐԱԲԱՂԸ
1918-1921

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Г. М. АРУТЮНЯН

НАГОРНЫЙ КАРАБАХ
В 1918–1921 ГГ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН

1996

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ. Ն. ՂԱԶԱՆԵՅՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմական գիտու-
թյունների քեկնածուներ Ա. Մ. ՀԱՅՈՒՐՅԱՆԸ և Պ. Մ. ՄԱՅՆՎՅԱՆԸ

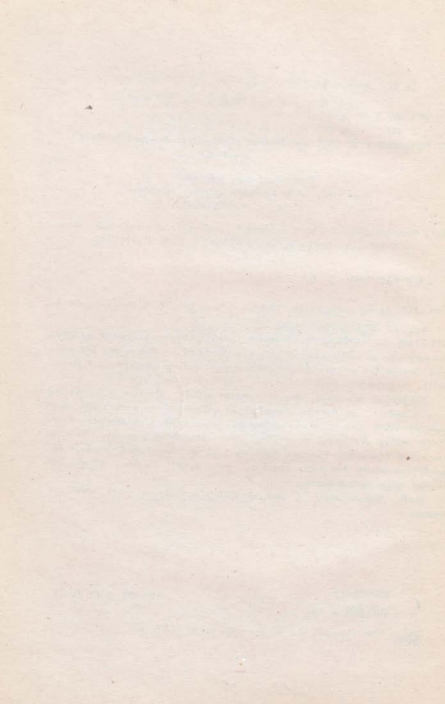
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հ. Մ.

Հ 421 Կոնային Ղարաբաղը 1918—1921 թթ. (Պատ. խմբ. Վ. Ն. Ղազանյան...) —
Եր.: ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1996. —

1918—1921 թթ. Կոնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձությունների
պատմությունը արտացոլող սույն գրքում արժարժվում են Ղարաբաղի իշխանու-
թյան մարմինների ստեղծման, դեպի Ղարաբաղ քուրճերի կազմակերպած արշա-
վանքի, արցախահայության հերոսական պայքարի հիմնախեղիքները:

Արխիվային նորահայտ փաստերի համակողմանի վերլուծության շնորհիվ
ցույց է տրվում, որ Արցախը ֆաղափական զոհանդան էր բարձրացվել օտար
պետությունների, նախ և առաջ Խորհրդային Ռուսաստանի և Բնմալական Քուր-
ճիայի շահերի մերձեցման արդյունքում: Եւր լուսարանում է ստացել Կոնային
Ղարաբաղի նկատմամբ Անգլիայի խաղախ և բիրտ ֆաղափականությունը, Ան-
դրանիկ զորավարի Զանգեզուր հասնելու, բայց Արցախ չմտնելու, ինչպես նաև
Նուրվա զնդի պատմությունը:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

14-րդ դարից Ղարաբաղ անվանյալ տարածքը պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգի մի մասն է:¹ Առնային Ղարաբաղը ֆիզիկաաշխարհագրական առումով բնդրկել է նախկին Առնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի² տարածքը, (Հաղուրի, Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի, Շուշիի շրջանները), ինչպես նաև Լաչինի, Քելլաջարի, Դաշխեսանի, Գետաբեկի, Շահումյանի, Ջերալիի, Աղղամի, Միր—Բաշիի (այժմ՝ Քարբառ), Աղաբեդի, Դուրաբլուի, Կասում Իսմայիլի (այժմ՝ Գերանքո) շրջանները (ամբողջությամբ), Խանլարի, Թովուզի, Շամխուրի և Ֆիզուլու շրջանները (մասամբ):

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ալեքսանդր 2-րդ ցարը ստորագրեց «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխումների մասին» կանոնադրությունը, որը գործողության մեջ դրվեց 1868 թ. հունվարի մեկից: Այդ կանոնադրության համաձայն Անդրկովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Քուրայիսիի, Թիֆլիսի, Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի: Հին Գանձակը վերանվանվեց Ելիզավետպոլ, որի անունով էլ կոչվեց նոր նահանգը:³ Այս նահանգի կազմում մտան Արցախը, Զանգեզուրը և հայկական այլ գավառներ: Արցախի գավառական կենտրոններ դարձան Քարաբաղը (Ջիվանշիբի համար) և Ջերալիլը (համանուն գավառի համար):⁴ Ղարաբաղն այս նահանգի կազմում մնաց մինչև 1917 թվականը: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը կործանեց Ռուսների դարավոր կայսրությունը: Հեղափոխության ալիք ցնցեց նաև էքստրոնական ու մշակութային խայտարղետ կազմ ունեցող Կովկասը: Հեղափոխությունը ազատության միջոցով դեպի անկա-

1 Ю. Г. Барсегов. Право на самоопределение основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха. Ер., 1989, с. 5.

2 1991 թ. սեպտեմբերից՝ Առնային Ղարաբաղի Հանրապետություն:

3 1918 թ. սկզբին Ելիզավետպոլը վերանվանվեց Գանձակ:

4 Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀՊՊԿԱ), ֆ.199, ց.1, գ.128, ք.248:

խորյուն գնալու հույսեր արքնացրեց նախկին կայսրության բազմազգ ժողովուրդների, այդ քվում՝ հայության հոգում:

Անդրկովկասում ստեղծված ֆաղափական բարդ ու լարված իրադրությանը տիրապետելու և այն ի շահ հեղափոխության խրեղիրներին ծառայեցնելու նպատակներից էլենելով, ժամանակավոր կառավարությունը երկրամասում կատարեց զործադիր ու օրենսդիր մարմինների փոփոխություններ, ինչպես նաև վարչատարածֆային նոր բաժանումներ: Ժամանակավոր կառավարությունը տրամադիր էր անցկացնել Անդրկովկասի վարչատարածֆային բաժանումներ՝ ազգային-տարածֆային բնդհանրության սկզբունքով: Այս բնդհանուր ֆաղափական ոլորտում էր կառավարությունը դիտում նաև հայկական գավառների հարցի լուծումը: Նախատեսվող հայկական վարչական միավորի մեջ պետք է մտնեին հայկական բոլոր գավառները, այդ քվում նաև Ղարաբաղը:¹

Հիմնովին վերափոխվեցին Անդրկովկասի նախկին իշխանությունները, իշխանության ներկայացուցիչները և պաշտոնյաները: Ժամանակավոր կառավարությունը վերացրեց Կովկասի փոխարքայությունը: 1917 թ. մարտի 9-ի որոշմամբ կազմակերպվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (ՕԶԱԿՈՄ): Անցնելով իր պարտականությունների կատարմանը, հատուկ կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ ինքնավարության մարմինների կազմակերպմանը երկրամասում: Ժամանակավորապես, մինչև սահմանադիր ժողովի հրավիրումը, գյուղերում, շրջաններում, գավառներում, նահանգներում և մարզերում բնաւորությունների միջոցով ստեղծվեցին զործադիր կոմիտեներ, որոնք հանդիսացան ՕԶԱԿՈՄ-ի մարմիններ:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Արցախ աշխարհը ապրում էր լիարյուն ինքնուրույն կյանքով: Ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Առնային Ղարաբաղում ստեղծվում էին տեղական իշխանության զործադիր մարմիններ: Այդ ուղղությամբ արցախահայու-

¹ Այդ սկզբունքով էլ Հայ Հեղափոխական Գաղնահցույթյունը կազմել էր մի ծրագիր (բսա որի Քիֆիխի, Մրեանի, Կարսի և Գանձակի նահանգների հայկական գավառներից պիտի ստեղծվեին հայկական նահանգներ) և ուղարկել Պետրոգրադ՝ ժամանակավոր կառավարությունը: Մրադիրը թեև հավանություն արժանացավ, բայց ժամանակավոր կառավարությունը շնացրեց այն կյանքի կոչել: Տես՝ Մուրեև, Հայ լեղափոխականի մը յիշատակները: Քեհրան 1982, 5.7, էջ 131:

բյանը մեծ օգնություն ցույց տվեց 1917 թ. մարտի սկզբին Քիֆլի-սից Շուշի գործուղված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Ղարաբեկյանը:¹ 1917 թ. մարտի 11-ին Շուշիի ֆաղաֆագուլիս Գերասիմ Մելիք—Շաննազարյանի նախագահու-
 րյամբ ֆաղաֆի Ղազանչեցոց եկեղեցում հրավիրվեց նախապատ-
 րաստական ժողով, որը ֆենարկեց գավառի գործադիր մարմին
 ընտրելու հարցը: Հաջորդ օրը՝ մարտի 12-ին գաղտնի փվեարկու-
 րյամբ տեղի ունեցավ Աննային Ղարաբաղի գործադիր մարմնի
 ընտրությունը, որին մասնակցեցին բնակչության բոլոր խավերը:
 Ընտրվեց 40 հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտե՝ Աննային Ղա-
 րաբաղի կյանքը ղեկավարելու համար:² Նշենք նաև, որ Փետրվար-
 յան հեղափոխությունից հետո Շուշի ֆաղաֆում տեղի ունեցած
 բանվորական ներկայացուցիչների խորհուրդ, որին հետագայում միացան
 զինվորական և գյուղացիական համանուն խորհուրդները:³ Հիշյալ
 խորհուրդները գտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության
 տակ:

Արցախի համար բախտորոշ այդ օրերին Հայ Հեղափոխական
 Դաշնակցության Ապառաժի (Ղարաբաղ) կոմիտեն հատուկ կոչով
 դիմեց արցախահայությանը և նրա ֆաղաֆական կազմակերպու-
 րյուններին:⁴ Նրանում իրատեսաբեն էր գնահատվում Փետրվարյան
 հեղափոխության պատմական դերը, համակողմանի ներկայացվում
 հեղափոխությունից հետո երկրում տիրող ֆաղաֆական իրավի-
 նակը և այդ ֆոնի վրա՝ Արցախի դրությունը, ինչպես նաև արցախա-
 հայության և նրա ֆաղաֆական ուժերի անելիքները: Կոչը պարզա-
 բանում էր, որ հին իշխանությունը փոխարինել է Պ. Գումայի, բան-
 վորության և զորքի ներկայացուցիչներից կազմված ժամանակա-
 վոր կառավարությունը, որը ղեկավարում է սկսված հեղափոխու-

1 «Նեցուկ», 18 օգոստոսի 1917 թ.:

2 «Մաշկ», 30 մարտի 1917 թ.:

3 «Նեցուկ», 13 սեպտեմբերի 1917 թ.:

4 Աննային Ղարաբաղի իրականության մեջ գոյություն ունեին Հայ Հեղափոխական
 Դաշնակցություն, Սոցիալ-դեմոկրատական, Սոցիալիստ-Հեղափոխականների և Հայ
 ժողովրդական կուսակցությունները: Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը
 1917 թ. վերջին բաժանվեց բոլշևիկյան և մենշևիկյան ճյուղերի: Տես՝ ՀՀԳԳԿԱ,
 ֆ.314, ց.1, գ.34, ք. 41—42:

բյուր և պաշտպանում է լայն ժողովրդական ու ազգային իրավունքները:

«Ինչ պետք է լինի մեր անելիքը» հարցին կոչը պատասխանում էր՝ նեցուկ կանգնել նոր կառավարությանը՝ և պատրաստ լինել ինքնագոհարբերությամբ նվաճված ազատությունը ամրապնդելու համար: Նոր կարգը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ է նույնպես պահպանել ներքին հանգստություն և կարգուկանոն: Այսպիսի նպատագրական օրերին, երբ դրսից քշեամին է սպառնում, իսկ ներսից՝ հին կարգերի կողմնակիցները, երբ վնասվում է դասակարգերի և ազգերի բախտը, շարունակում են կարգալ կոչում, պետք է լռեն կուսակցական և ազգային տարածայնությունները, անհապաղ խմբվել, խտացնել շարքերը՝ դիմադրելու համար հակահեղափոխական փորձերին և իրականացնելու լայն ժողովրդական և ազգային ազատություններ:²

Լեռնային Ղարաբաղը, դուրս գալով ելիզավետպոլի նահանգից, դարձավ հայկական առանձին իշխանություն, ստեղծելով իր տեղական Ազգային խորհուրդը, որպես գործադիր իշխանության վերադաս մարմին: Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունը Հայաստանի նորագույն շրջանի վարչաճակատական խոշոր կազմավորումներից էր և իր նշանակալի դերն է ունեցել հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքում:

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության ամենածանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի ժամանակաշրջաններից մեկը, քերես 1918-1921 թվականներն են: Հենց այդ տարիներին էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի տարածք»: Ադրբեջանի նորաստեղծ մուսավաթական կառավարությունը հետևողական պայքար էր մղում Լեռնային Ղարաբաղին, ինչպես նաև Զանգեզուրին և Նախիջևանին տիրելու համար: Այս գործում Ադրբեջանին բացահայտ կերպով օգնում էին Քուրիան, որոշ ժամանակ նաև՝ բրիտանական գաղութարարները: Քուրիների և բրիտանացիների նպատակներն ավելհայտ էին՝ տարածա-

¹ Անդրկովկասում գործող կուսակցությունները, բացառությամբ բուլշեվիկների, պաշտպանում էին ժամանակավոր կառավարությանը:

² «Արև», 27 մարտի 1917 թ.:

չբջանում ծագած «տարածֆային վեներ» ծառայեցնել իրենց սեփական շաներին: Մուսավարականների անընդմեջ հարձակումները և տեղական մուսուլմանների զինված խորվուրյունները ծանր վիճակ ստեղծեցին Լեռնային Ղարաբաղում, իսկ իմպերիալիստական տերությունների միջամտությունն ավելի բարդացրեց դրությունը: Այսպիսի պայմաններում արցախահայությունը տարիներ շարունակ անհավասար գոյապայքար մղեց իր բնօրրան երկրի վրա ռոնձգություն կատարող բշնամիների դեմ: Այս տեսակետից Լեռնային Ղարաբաղի հայության 1918—1921թթ. պատմությունը կարոտ է լուրջ ու հանգամանակի ուսումնասիրության: Չնայած այդ հիմնախնդրին նվիրված մի շարք ուսումնասիրությունների¹ և այլ գրքերի² գոյությանը, այնուամենայնիվ չկա մի աշխատություն, որը համակողմանիորեն լուսաբաներ 1918—1921 թվականների Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջական պատմությունը: Չնանրակելով տվյալ ժամանակաշրջանի Լեռնային Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրումը՝ նպատակ ենք դրել իմի բերել արցախահայության կյանքին վերաբերող նյութերը, շարադրել տարածաշրջանի իրական պատմությունը, ցույց տալ հայոց նոր պետականության մի հատվածի ազգային ինքնության պահպանման համար պայքարի հարուստ դրվագներով հագեցած իրական-պատմական կենսագրությունը:

Սույն գրքի համար աղբյուրագիտական բազա են ծառայել արխիվային նյութերը, այլ սկզբնաղբյուրներ ու պատմագիտական գրականությունը: Թեմայի վերաբերյալ առանձնապես հարուստ նյութեր ու տվյալներ են պահպանվում Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական, Հայաստանի Հանրապետության հասարակական և ֆաղափական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական, Հայաստանի Հան-

¹ Արցախի հիմնախնդրի և այդ ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ վերջին տարիներին արժեքավոր ուսումնասիրություններով հանդես են եկել Հ. Սիմոնյանը, Բ. Ուլուրաբյանը, Կ. Խուրշուդյանը, Վ. Միրախյանը, Հ. Աբրահամյանը, Հ. Կարապետյանը, Հ. Ավետիսյանը, Տու. Բարսեղյանը, Խ. Բարսեղյանը, Պ. Մուրադյանը և ուրիշներ:

² Нагорный Карабах в 1918—1923 гг. «Сборник документов и материалов». Ер., 1992.

բապետության նորագույն պատմության պետական կենտրոնական,
ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության արխիվներում:

Մասնավորապես հարուստ տվյալներ է բովանդակում «Լեոնա-
յին Ղարաբաղը 1918—1923 թթ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողո-
վածքը»:

Լայնորեն օգտագործել ենք տեղական ու արտասահմանյան մա-
մուլը, ինչպես նաև դեպքերի ականատես ու մասնակից գործիչ-
ների հուշագրությունները:

Մենք համոզված ենք, որ այնպիսի բարդ հիմնահարց,
ինչպիսին 1918—1921 թթ. ժամանակաշրջանում Լեոնային Ղարաբա-
ղի պատմությունն է, անհնար է մեկ աշխատությամբ սպառիչ
պատասխան տալ, ուստի այն կարիք է զգում լրացուցիչ ուսում-
նասիրությունների և պարզաբանումների:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒ- ԹՅՈՒՆԻՅ ՀԵՏՈՒ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ.

Փետրվարյան հեղափոխության առաջին խանդավառ «մեղրամսից» հետո սկսվեց առօրյա կյանքի լուրջ վերափոխումը: Կյանքի էր կոչվում այն ամենը, ինչն այնքան ոգևորությամբ փառաբանվել էր փողոցներում ու հրապարակներում՝ ազատության գրոշի տակ: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը նոր ընթացք տվեց զարգացող դեպքերին, փոխեց քաղաքական իրադրությունը: Հեղափոխությունը կասեցրեց նախկին կայսրության ժողովուրդների համար փետրվարով սկսված ազատության հաղթարշավը և ազգային պետական նոր միավորումների ստեղծման գործընթացը: Այս ընդհանուր վիճակն ամբողջապես հատկանշական էր նաև Անդրկովկասին: Հայաստանը և Անդրկովկասը ապրում էին տաղանապալի օրեր: Քաղաքական անկայուն վիճակն, անիշխանությունը, տնտեսական անկումը, բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ վատթարացումը, թուրք—թաթարական հրոսակների հարձակումները և նրանց կազմակերպած խռովությունները հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին շափազանց ծանր ու կործանարար պայմաններ: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների (հայեր, վրացիներ, թաթարներ) ստեղծած գործադիր և օրենսդիր իշխանություններում,¹ ազգային—տարածքային լուրջ վիճերի ու քաղաքական տարամերժ դիրքորոշումների հետ կապված, տիրում էր փոխադարձ անվստահություն և թշնամանք:

Ազգային պետական իշխանության և Անդրկովկասի հայկական զավառների միավորման ուղղությամբ արդյունավետ գործունեություն ծավալեց Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը², որն

1 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում ստեղծվեց իշխանության նոր մարմին՝ Անդրկովկասի կոմիտայիտ, որը կազմվեց ազգային կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով: Մինչ այդ, բարձր մտ. Շահումյանի ղրխավորությամբ ստեղծվել էր բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի գործադիր կոմիտե:

2 Ընտրվել է 1917 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում: Նրա նախագահը գրող Ավետիս Ահարոնյանն էր:

իրավունք էր ստացել հանդես գալու որպէս երկրամասի հայութեան լիազոր ներկայացուցիչ՝ օժտված կառավարման ֆունկցիաներով: Խորհուրդը խնդիր ուներ Քիֆլիսի, Երևանի, Կարսի և Գանձակի նահանգների հայկական գավառներից ստեղծել հայկական նահանգներ: Նա լիազոր ներկայացուցիչներ ուղարկեց Անդրկովկասի հայաբնակ գավառներ, որոնք ամենուրեք կազմեցին տեղական Ազգային խորհուրդներ: Հայոց Ազգային խորհուրդը գրանով սկիզբ դրեց Անդրկովկասի հայկական գավառների կենտրոնացմանը համազգային ամբողջութեան մեջ:

Ինչպե՞ս արձագանքեց Լեռնային Ղարաբաղն այդ ամենին: Նախ՝ արցախահայութեան վիճակն ավելի ծանրացավ: Ազրբեջանական մուսավաթականների և նրանց թիկունքին կանգնած թուրքերի համար Հայաստանը անդամահատելու և ստրկացնելու նպատակով պայմաններ ստեղծվեցին: Հայտնի է, որ 1917 թ. նոյեմբերից սկսած, Անդրկովկասում և թուրքական ճակատում գտնվող ռուսական զորքերը լքեցին դիրքերը: Ռուսական զորքերը մոլեկնորեն մերկացնում էին ռազմաճակատները և խուժում «գեպի տուն», ղեպի Ռուսաստան¹, իսկ նրանց քայլ առ քայլ հետապնդում էր թուրքական բանակը: Ռազմաճակատից ռուս զինվորների փախուստը (փախչում էին գումակներով, գնացքներով, հետախոտն) 1918 թ. հունվարին սպառնալից շափեր ընդունեց: Ռազմաճակատը մերկացրած ռուսական զորքերի տեղը բռնում էին հայկական նորաստեղծ ազգային դիվիզիաները, որոնք, սակայն, անկարող էին կասեցնել ռազմաճակատի գահավիժումը:

Հայ ժողովրդի զլխին կախվեց մահացու վտանգ: Հայոց Ազգային խորհուրդը թուրք—թաթարական հարձակմանը դիմակայելու համար փորձեց հենվել Հայաստանում և նրանից դուրս եղած ռուսական զինված ուժերի վրա: Նա կազմակերպեց ռուսական նոր զորամասեր, նյութապես օգնեց նրանց և փորձեց այդ զորամասերը պահել կովկասյան ճակատում: Բայց այդ ջանքերը մնացին անարդյունք, որովհետև «Ռուսը, — ինչպես բացատրել է Ռուբեն

1 Վրաստանի տարածքով և երկրամասի մուսուլմանական շրջաններով անցնելիս, ռուսական զորամասերը շատ հաճախակի ենթարկվում էին հարձակումների և զինաթափման:

Տեր—Մինասյանը, — կձգտեր տուն վերադառնալ, իսկ Ռուսաստանի համար այնքան էլ արժեք չէր Հայաստանը, որ մտածեր նրա փրկութեան համար: Նա դրադոված էր իր ներքին գործերով:՝

Մինչդեռ ուսանողի նահանջը, հասկանալի պատճառով, շահեկան էր թաթար բնակչութեան համար: Ահա թե ինչու, երբ հայերը գերբնական ճիգ էին թափում կանգնեցնելու ուսուցիչներին, պահելու նրանց կովկասում, այդ նույն ժամանակ «մահմեդական ժողովուրդները խնդութեամբ էին դիտում ուսուցիչի ոչխարային փախուստը կովկասից»,² — նշում էր Ս. Վրացյանը:

Նահանջող ուսուցիչներին ղենքը և ռազմամթերքը հիմնականում զավթեցին թաթարներն ու վրացիները, իսկ Հայաստանին բաժին հասան թուրքական արշավանքը, բազմահազար հայ գաղթականությունը և թաթար—ադրբեջանական թշնամությունը:

Այդ օրերին անդրկովկասյան ժողովուրդներին միավորող Սելմը իրական ուժ չունեց իր տրամադրության տակ և ոչ էլ ցանկություն (թաթարների և վրացիների թրքասիրական քաղաքականության պատճառով)՝ դիմակայելու արտաքին թշնամիներին՝ զլխավորապես Քուրբիային:

Անսանձ էր դարձել նաև ներքին թուրքը: Քուրբ բեկությունը ազատության ամիսների ընթացքում կուտակած մաղձը ջանում էր թափել արցախահայության զլխին, ուստի եռանդուն կերպով սկսեց զինել թրքական տգեա ու խավար զանգվածներին: Հայ բնակչության համար իսկական շարիք էին դարձել թաթար դասալիք ղինվորները: Նրանք զանազան վայրերում, ավազակային խմբեր կազմելով, զբաղվում էին ավազակությամբ ու թալանով: Ավազակախմբերն իրենց ոհմակներով վխտում էին եվլախ—Շուշի ճանապարհի վրա և Մուղանի հարթավայրում: Նրանք մշտապես հարձակվում էին սահմանագծի հայ գյուղերի վրա, սպանում ու խոշտանգում մարդկանց, բռնաբարում կանանց ու տղիկներին, թալանում ունեցվածքը:³ «Աշխատավոր» թերթն իր համարներից մեկում նշում է, որ բացի տնտեսական ճգնաժամից ազգաբնակչու-

1 Քուրեն, նշվ. աշխ., էջ 137:

2 «Հայրենիք», Քոսթոն, նոյեմբեր 1922, էջ 43—44:

3 ՀՀՊԳԱ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 24, մաս 3, թ. 318:

թյունը, հատկապես Գանձակի նահանգում, կանգնած է մի այլ մեծ շարիքի հանդեպ, դա մեծ շափերի հասնող ավազականութունն է, որը սարսափի մեջ է գցել գյուղացիությանը: Ավազակութուն անողները, ինչպես խոստովանում էին Շուշվա մահմեդականները, գրեթե բացառապես մուսուլմաններ են:¹

Ադրբեջանական ելուզակները, զինված ուսական զենքով, ոչևերված թուրքերի հաշողութուններով, Ղարաբաղի զանազան վայրերում հրահրում էին հայ—թաթարական արյունալի կռիվներ: Հայ—թաթարական ընդհարումների վտանգը զնալով սաստկանում էր: Ճիշտ է, թաթարական զանգվածները անկազմակերպ էին, սակայն մինչև ատամները զինված էին: Մինչդեռ արցախահայությունը, թեև համախմբված էր, բայց վատ էր զինված: Այս և նման կարգի հանգամանքները նկատի ունենալով, Լեոնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութունը ամեն միջոց գործադրում էր, որպեսզի խուսափեր ընդհարումներից:

Անիշխանության ճիրաններում հեծող Լեոնային Ղարաբաղը հայտնվեց նաև մեկուսացման մեջ, ամբողջովին կտրվեց Բաքվից ու Չանգեզուրից: Բոլորովին փակվեցին հաղորդակցության ճանապարհները: Գրսից մթերքների ներմուծումը դադարեց: Եղած պաշարները սպառվում էին: Գները կտրուկ աճեցին: Ժողովուրդը հեզանքով ասում էր, որ Շուշիում մթերքները թանկանում են ոչ թե օրերով, այլ ժամերով:² Պարենային ճգնաժամը մեղմելու համար քաղաքային պարենավորման կոմիտեն ընտրեց 12 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որը պետք է նոր սակագներ նշանակեր մթերքների վրա:³

Գավառի ներքին կարգ ու կանոնին հետևելու և բնակչության պարենի հետ կապված խնդիրները լուծելու համար Շուշիում կազմվեց խառը հանձնաժողով, բաղկացած հայ և թուրք բնակչության ներկայացուցիչներից: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց գավառական կոմիսար Լ. Վարդապետյանը:⁴ Ցավոք, ձեռ-

1 «Աշխատավոր», 12 դեկտեմբերի 1917 թ.:

2 «Նեցուկ», 8 նոյեմբերի 1917 թ.:

3 Նույն տեղում, 10 նոյեմբերի 1917 թ.:

4 «Մշակ», 12 նոյեմբերի 1917 թ.:

նարկված միջոցառումները ցանկալի արդյունք շտվեցին: Լեոնային Ղարաբաղում սոցիալական լարվածությունը օր-օրի խորանում էր: Գրությունն այն աստիճան հուսահատական էր, որ Շուշվա գործադիր կոմիտեի նախագահը հարկադրված հեռագրեց Անդրկովկասյան կոմիտարիատին, տեղեկացնելով, որ Լեոնային Ղարաբաղում ավելի քան մեկ ամիս պարենային ճգնաժամ է՝ ղկան ալյուր, շաքար և այլ անհրաժեշտ մթերքներ, իսկ պարենի սպասված պաշարը կողոպտվել է Եվլախ կայարանում:¹

Գանձակում և Ղարաբաղում տիրող իրավիճակին ծանոթանալու, անիշխանությունը վերջ տալու, բնակչությանը պարենով ապահովելու և հայ—թաթարական լարված հարաբերությունները մեղմելու առաքելությամբ Գանձակ ուղարկվեց Անդրկովկասյան Սեյմի պառլամենտական պատվիրակությունը՝ Գերասիմ Մախաբաձեի ղիխավորությամբ: Պատվիրակության կազմում էին Համիրքբեկ Շահթախտինսկին, Միրզաստ զադե Աևիզովը, Բեհբութ աղա-Ջրվանշիրը, Ավետիք Սահակյանցը, Խորեն Համասփյուռը, Գերասիմ Մելիք—Շահնազարյանը և ուրիշներ՝ թվով 15 մարդ:²

Գանձակի նահանգի և Արցախի հայ ազգաբնակչությունը որոշակի հույսեր էր կապում հանձնաժողովի հետ: Ցավոք, շուտով նրանք հուսախար եղան: Բանն այն է, որ հարցն առանց համակողմանիորեն ուսումնասիրելու, հանձնաժողովը հատշտապ քննարկեց հայ և մահմեդական ժողովուրդների լարված հարաբերության հարցը և «գտավ», որ իրադրությունը այնքան էլ պայթյունավտանգ չէ, որ այն նորմալանալու միտում ունի:³ Կայացվեց անխոհեմ որոշում, որը, ինչպես ասում են, կրակի վրա նոր յուղ ավելացրեց: Պարզենք մեր միտքը: Գանձակում ու զավառում հայ և մահմեդական ժողովուրդների միջև հարաբերությունները սրվել էին նաև լուծարման ենթակա 219-րդ գնդի գույքին տեր դառնալու հողի վրա: Հանձնաժողովը սրուշեց հարցը լուծել հետևյալ կերպով. քաղաքի հայկական մասում պահվող հիշյալ գնդի զենքն ու զինամթերքը հանձնել մահմեդական Ազգային խորհրդին, իսկ պարենամթերքը՝

1 «Մշակ», 18 հունվարի 1918 թ.:
2 Նույն տեղում, 14 մարտի 1918 թ.:
3 Նույն տեղում, 29 մարտի 1918 թ.:

հայերին:՝ Մեծ երեակայություն պետք չէ կռահելու համար, թե Գանձակի և Շուշվա գավառի ոչ մահմեդական բնակչության գլխին ինչ ահապոր աղետ ու փորձանք կկատարվեր, եթե իրականացվեր այդ որոշումը: Իրենց գոյությանը սպառնացող վտանգը կանխելու համար ոչ մահմեդական ժողովուրդներն այդ մասին ահազանգեցին երկրամասի իշխանության կենտրոնական մարմիններին: Այսպես, Գանձակի ազգամիջյան միությունը, պետական ծառայողների միության հետ համատեղ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և Սեյմին ներկայացրին հիշյալ պատվիրակության գործունեության դեմ ուղղված հետևյալ բողոքը:

1. Գ. Մախարաձեի ստորագրությամբ Քիֆլիսի լրագրերում լույս տեսած հանգստացնող տեղեկությունը հակասում է Գանձակում և նրա գավառում ծավալվող անիշխանությանը և այն ընդհանուր առկա գրությունը, որը վտանգ է սպառնում ամբողջ ազգաբնակչությանը: Բողոքելով դրա դեմ, պահանջվում է Գանձակ ուղարկել նոր պատվիրակություն, լայն լիազորություններով՝ իսկական գրությունը պարզելու և արտակարգ միջոցներ ձեռնարկելու համար:²

Անդրկովկասի օրենսդիր և գործադիր ղեկավար մարմիններին հասցեագրված բողոքը մնաց անպատասխան:

Բանն այն է, որ այդ մարմիններն այնքան թույլ ու իրավագուրկ էին, որ ցանկության դեպքում էլ չէին կարող էական փոփոխություն մտցնել երկրամասի ոչ մահմեդական բնակչության սոցիալ-տնտեսական ու իրավական կացության մեջ: Գա պայմանավորված էր նրանով, որ ժամանակավոր կառավարության վերացումից հետո նրա տեղական մարմինները թշնամական վերաբերմունք դրսևորեցին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի նկատմամբ և ամբողջ երկրամասը մատնեցին անիշխանության ու քաոսի:

1917 թ. նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին Առնային Ղարաբաղում իշխանություն գրեթե չկար: Գավառը հեծում էր անիշխանության ճիրաններում: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 անդամներից բաղկացած գործադիր կոմիտեն, լիովին

1 «Մշակ», 29 մարտի 1918 թ.:

2 Նույն տեղում:

անգործություն էր մատնված:¹

Համաարցախյան իշխանության բացակայության հետևանքով շարունակաբար խորանում էր գավառի տնտեսական ճգնաժամը և մեծանում սոցիալական լարվածությունը: Ամբողջովին անկառավարելի էր դառնում գավառի՝ առանց այդ էլ խաթարված ներքին կյանքը: Արցախի գյուղացիության ծանր վիճակը դառնում էր ավելի անտանելի: Գյուղացիության շրջանում աճեցին հուզումներն ու դժգոհությունները: Նրանք տեղական իշխանություններից և կազմակերպություններից պահանջում էին դիմել կարուկ քայլերի՝ Լեռնային Ղարաբաղում տիրող անիշխանությանը վերջ տալու համար:

Արցախ աշխարհը տնտեսական ու քաղաքական կործանարար վիճակից դուրս բերելու և անիշխանությանը վերջ տալու հրամայականը պահանջում էր գավառի բոլոր ազդեցիկ քաղաքական ուժերի միավորում: Արցախահայության բոլոր քաղաքական ուժերը բռնեցին համագործակցելու ճանապարհը. լռեցին կուսակցական վեճերն ու տարաձայնությունները:

1917 թ. նոյեմբերին գավառի նախկին կոմիսար Լ. Վարդապետյանի նախաձեռնությամբ, նրա բնակարանում, հավաքվեցին մի շարք կուսակցությունների ու քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ և քննության առան Լեռնային Ղարաբաղը ստեղծված կացությունից դուրս բերելու հարցը:²

Որոշվեց բոլոր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներից ստեղծել տեղական իշխանության ժամանակավոր մարմին, որը գավառի ներքին կյանքը ղեկավարելու հետ մեկտեղ, պետք է բնակչությանը նախապատրաստեր Լեռնային Ղարաբաղում առաջիկայում հրավիրվելիք համընդհանուր համագումարին, որը Ղարաբաղի համար ընտրելու էր իսկական ժողովրդական կառավարություն:

Ընտրվեց Արցախի տեղական իշխանության ժամանակավոր մարմին՝ «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակեր-

¹ 22994Ա, ֆ. 222, ց. 1, գ. 30, Պ. 21:

² Նույն արխիվ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 111, թթ. 27—28

պությունների Ղարաբաղի ժամանակավոր խորհուրդ» (որը հետագայում կոչվեց «Միջկուսակցական բյուրո» կարճ անունով): Խորհրդի կազմում ընտրվեց 14 հոգի՝ հինգ դաշնակցական, երեք մենշևիկ, երեք բոլշևիկ, երեք էսէւ: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Հայ Հեղափոխական Գաշնակցության անգամ Հայրապետ Մուսախելյանը:՝ Հարկ է նշել, որ հետագայում բոլշևիկները, ինչ որ սկզբունքային պատճառաբանություններ հրապարակ բերելով, հեռացան խորհրդի կազմից:² Խորհրդակցության հիմնադիր նիստում միաձայն ընդունվեց գործունեության հետևյալ ծրագիրը:

ա) Ամեն գնով պաշտպանել հայ և թուրք ժողովուրդների համերաշխությունը:

բ) Վերջ տալ քաղաքում և շրջաններում գլուխ բարձրացրած անիրշխանությանը:

գ) Ամրապնդել երկրամասի ինքնապաշտպանությունը:³

Նորաստեղծ ժամանակավոր կառավարությունը Լեռնային Ղարաբաղի կազմում նկատի ուներ նաև Գանձակ գավառի ողջ լեռնային շրջանները, որի բնակչության 90%-ից ավելին հայեր էին:⁴

Տեղին է նշել, որ Ղարաբաղի ժամանակավոր խորհրդի գործունեությունը սահմանափակվում էր Շուշի քաղաքի շրջանակներում: Այլ կերպ ասած՝ նա վարում էր քաղաքի բոլոր ազգային գործերը: Ինչ վերբերում է Լեռնային Ղարաբաղի շորս՝ Դիզակ, Խաչեն, Վարանդա և Զրաբերդ գավառներին, ապա նրանք մնացել էին առանց իշխանության:

Ազգային կոմիտե ստեղծեց նաև Շուշի քաղաքի թուրք բնակչությունը, որը ոչ պակաս քան հայերինը՝ վարում էր թրքության գործերը:⁵

Չնայած նրան, որ Միջկուսակցական բյուրոն իր կազմավորման օրվանից իրեն չէր համարում ազգային մարմին՝ ընդհա-

1 ՀՀԳԳԱ, ֆ.314, գ.34, թթ. 48—49:

2 Նույն տեղում:

3 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ.:

4 Հ. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 5 նոյեմբերի 1939 թ.:

5 ՀՀԳԳԱՄ ֆ.190, գ.1, գ.38, թ.11:

նոր միասնական վերահսկողություն իշխանության մարմինների (նաև մուսուլմանների Ազգային կոմիտեի) վրա իրականացնելու համար, այդուհանդերձ արցախահայության մեծամասնությունը, ինչպես նաև մուսուլմանների Ազգային կոմիտեն, այն համարում էին հայկական ազգային իշխանություն: Մինչդեռ, իրականում, հայկական Միջկուսակցական բյուրոն երբեք չի համարվել և չի ցանկացել հանդիսանալ իբրև իշխանություն: Այն կոչված էր լինելու ընդիմադիր վերահսկիչ մարմին՝ գործադիր կոմիտեի նկատմամբ:¹

Շուտով Ղարաբաղում դեպքերն այնպիսի ընթացք ստացան, որ Միջկուսակցական բյուրոյի վերակազմության անհրաժեշտությունը դառնալից: Շուշի—Եվլախ մայրուղու վրա նոր ավազակախմբերի հայտնվելու պատճառով դրոյթյունը շարժանց սրվեց: Այդ կապակցությամբ մուսուլմանների Ազգային կոմիտեն որոշեց Շուշի բազայի բնակչությունից շտապ կարգով հավաքել 100000 ռուբլի և այն օգտագործել անիշխանության դեմ պայքարելու համար: Դրան հետևեց հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների Ղարաբաղի ժամանակավոր խորհրդի ընդլայնված նիստը, որին մասնակցեցին հայ ազգաբնակչության բոլոր խավերի, գլխավորապես առևտրականները ներկայացուցիչները: Նիստը միաձայն հավանություն տվեց մուսուլմանների Ազգային կոմիտեի որոշմանը:²

Հարց է ծագում. ո՞վ պետք է գործնականում իրականացնե՞ր հիշյալ որոշումը, ո՞վ պետք է կազմակերպե՞ր մայրուղու վրա տիրող անիշխանության դեմ պայքարը: Համենայն դեպս՝ ոչ Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, որը, ինչպես ասացինք, դարձել էր մեռած մարմին: Սույն հարցերը, որ լրջորեն մտահոգում էին Արցախի բնակչությանը, համակողմանիորեն քննարկվեցին Միջկուսակցական բյուրոյում և մուսուլմանների Ազգային կոմիտեում: Կայացվեց համանման որոշում. լուծարել Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն և փոխարենը ստեղծել ավելի ճկուն ու աշխատունակ նոր մարմին:

1 Նույն արխիվ, ֆ.221, ց.1, գ.30, ք.21.
2 Նույն տեղում, ք.23:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրավիրվեց Ղարաբնդի գործադիր կոմիտեի արտահերթ նիստ: Մուսուլմանների Ազգային կոմիտեի ներկայացուցիչները և Միջկուսակցական բյուրոյի անգամները պահանջեցին, որ գործադիր կոմիտեն հրաժարական տա: Առաջարկը ընդունվեց միաձայն: Գործադիր կոմիտեն հրաժարական տվեց: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ ստեղծվեց նոր մարմին, որը հայտնի է Միջազգային կամ Ազգամիջյան կոմիտե անունով: Այն կազմված էր 13 հոգուց (վեց հայ, վեց մուսուլման և մեկ շեզոք անձ, որպես ղեկավար): Միջազգային կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Շուշիի ազգամիջյան դատավոր Իոսիֆ Իլևեր Կորիևը: Նոր մարմնի կազմում հայերից վեց անդամ առաջադրեց Միջկուսակցական բյուրոն, իսկ վեց մուսուլման՝ մուսուլմանների Ազգային կոմիտեն: Ինչ վերաբերում է հայ առևտրականների գասին՝ նրանք Միջկուսակցական բյուրոյում ներկայացուցիչներ չունեին, և հետևաբար, շրջափոխվեցին նոր մարմնի կազմում: Տեղի հայ առևտրականների խորհուրդը պաշտոնապես դիմեց Միջկուսակցական բյուրոյին իր ներկայացուցիչներին բյուրոյի կազմում ընդգրկելու համար: Սակայն Միջկուսակցական բյուրոն պատասխանեց, որ միությունը չի կարող մարդիկ ունենալ այնտեղ, որտեղ միայն կուսակցությունների ներկայացուցիչներ են:¹

Միջազգային կոմիտեին տրվեցին լայն իրավասություններ: Նա պետք է պաշտպաներ երկու ժողովուրդների ընդհանուր շահերը և կարգավորեր ազգամիջյան հարաբերությունները:²

Իշխանության մարմիններ ստեղծվեցին նաև տեղերում. նշանակվեցին քաղաքացիական, դատական և զինվորական լիազորներ: Տեղական վարչական և դատական հիմնարկությունները ունեին ինքնուրույն աշխատելու որոշակի լիազորություններ: Սակայն տեղական նշանակության կարևոր հարցեր լուծելիս՝ այդ հիմնարկությունները և նրանց պաշտոնյաները պարտավոր էին դիմել ազգային մարմիններին, նրանցից համապատասխան ցուցումներ ստանալու համար:³

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.221, ց.1, գ.30, թ.24:

2 «Մշակ», 22 փետրվոսի 1919 թ.:

3 Նույն տեղում:

Շուշիում գործող Միջկուսակցական բյուրոյից, թուրքերի Ազգային կոմիտեից ու Միջազգային կոմիտեից և ոչ մեկը չզարձավ բնօրհանուր ճանաչում և հեղինակութուն վայելող իսկական կենտրոնական իշխանութուն: Անդրադառնալով այդ օրերին Լեոնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող քաղաքական անցուղարձին, «Կավկասկոյի սլովո» թերթը գրում էր. «Անդրկովկասի կոմիսարիատը պետք է լրջորեն մտածի քաղաքում և զավառում տեղական իշխանութուն ստեղծելու մասին, առանց որի անկարելի է կյանքը նորմալ հունի մեջ դնել»:՝ Իսկապես, որ կյանքը դուրս էր եկել սովորական հունից: Կարճ ժամանակով բացված Եվլախ—Շուշի մայրուղին կրկին վտանգվեց: Աղգամում գտնվող «վայրի դիվիզիան», Քոչարլու գլխավորութամբ, գինաթափ արեց մայրուղին հսկող ջոկատներին և նորից փակեց այն: Միաժամանակ փակվեց նաև Գորիս—Ավգալլար (Լաշին) — Շուշի ճանապարհը:՝ Պարենային և Ֆինանսական ճգնաժամը բնգունեց սուր բնույթ: Ժողովրդին բոլորից շատ հուզում էր հացի խնդիրը: Տարվա անհաջող բերքի, կանոնավոր հաղորդակցութւյան բացակայութւյան և սպեկուլյացիայի անհազահախնդրութւյան պատճառով Լեոնային Ղարաբաղում սոսկալի ծանր դրութւյուն էր ստեղծվել: Ամբարներում սպառվել էին հացահատիկն ու ալյուրը: Ժողովուրդը հալումաշ էր լինում թանկութւյան ճիրաններում: Սովն ու համաճարակը մոլեգնում էին հայկական գյուղերում և խլում հազարավոր կյանքեր: Ղարաբաղի հայկական գյուղերից մեկում յուրաքանչյուր շաբաթ սովից ու հիվանդութւյունից մեռնում էր ավելի քան 70 մարդ:՝ Փրկութւյան «միակ միջոցը» մնացել էին կողոպուտն ու ավազակութւյունը, որոնց իշխանութւյունները հանցավոր անտարբերութւյամբ էին վերաբերվում: Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ դրանք շատ հաճախ կատարվում էր ոչ գաղմնիկողոպտում ու թալանում էին օրը ցերեկով, իշխանութւյունների աչքի առաջ:

Այդ ամենում իր հանցավոր բաժինն ուներ ճանապարհների շրջափակումը: Դա դրում էին բոլորը: Այդ օրերին Արցախում թևավոր

1 «Кавказское слово», 15 апреля 1918.

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ. 221, ց. 1, դ. 30, թ. 24:

3 Նույն տեղում:

խոսք էր դարձել հետևյալ արտահայտությունը. «Տվեք ինձ ճանապարհ՝ ես գնում եմ աշխատանքի և կողոպտիչ չեմ դառնա»:¹

Այսպիսով, Լեոնային Ղարաբաղում ստեղծվել էր բազում ծանր հետևանքներով հզի բավականին բարդ իրավիճակ:

Միջկուսակցական բյուրոն, մուսուլմանների Ազգային կոմիտեին և Միջազգային կոմիտեն սկզբում առանձին—առանձին, այնուհետև համատեղ քննարկելով զավառում տիրող դրությունը, որոշեցին հայ—մուսուլմանական պատվիրակություն ուղարկել Թիֆլիս: Պատվիրակությունը պետք է կենտրոնին իրազեկ դարձնել Լեոնային Ղարաբաղում տիրող դրությանը և խնդրեր զավառ ուղարկել վրացական կամ հայ—թուրքական խառը զորամաս: Սակայն, ազդրեջանական գյուղերում բեկերի դեմ բռնկված գյուղացիական հուզումների, սկսված կողոպուտի և թալանի պատճառով ձախողվեց Թիֆլիս պատվիրակություն ուղարկելու միտքը:

Պատվիրակության անդամները մեկնեցին զավառի խոտվարար շրջաններ՝ կարգ ու կանոն հաստատելու համար, բանի որ բոլոր տեսակի ուժային մեթոդները օգուտ չէին տալիս:²

Միջկուսակցական բյուրոն պատվիրակության փոխարեն Թիֆլիս ուղարկեց Միջազգային կոմիտեի անգամ Հայրապետ Մուսայելյանին:

Լեոնային Ղարաբաղ զորամաս ուղարկելու նրա խնդրանքը մերժվեց: Սակայն, դրա փոխարեն, նա մեծ ջանքերի ղեկավարողացավ զինվորական զորամաս ստեղծելու համաձայնություն ձեռք բերել: Նա անմնացորդ նվիրումով ձեռնամուխ եղավ զորամասի կազմավորման աշխատանքներին: Գա Շուշիի ապագա գունդ կոչվող զորամասն էր (նրա պատմությանը կանգրագրածանք առանձին): Հատկանշական է, որ Հ. Մուսայելյանին Թիֆլիս գործուղելու հետ միաժամանակ, Միջկուսակցական բյուրոն Հարություն Թումյանի գլխավորությամբ, Շուշուց Լեոնային ճանապարհով մի արշավախումբ ուղարկեց դեպի Գանձակ:³

1 Նույն տեղում, թ.25

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, թ.26

Արշավախմբի նպատակն էր՝ ծանոթանալ տեղանքին և կազմել ճանապարհների վերանորոգման ծախսերի նախահաշիվ: Նպատակը պարզ էր՝ բանուկ դարձնել Լեռնային Ղարաբաղը Գանձակի ու Բաքվի հետ կապող ճանապարհները և դրանով գավառը որոշ շափով դուրս բերել շրջափակումից: Սակայն, ինչպես Հ. Մուսայելյանի առաքելությունը Թիֆլիս, այնպես էլ Հ. Թումյանի ղեկավարած արշավախմբի գործունեությունը որևէ կերպ չփոխեցին Լեռնային Ղարաբաղի սոսկալի վիճակը:

Շուշվա գունդը Արցախի ճանապարհին ցիրուցան եղավ: Ինչ վերաբերում է ճանապարհների վերանորոգմանը, ապա անհրաժեշտ ֆինանսական ու նյութական միջոցների բացակայության պատճառով այն ևս կյանքի չկոչվեց և մնաց որպես բարի ցանկություն ու հուշ:

Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղում իրադրությունը արագընթաց կերպով մթազնում էր, տնտեսական ճգնաժամը խորանում, և մեծանում էր թշնամության վիճը երկու ժողովուրդների միջև:

Ազրբեջանի անկախ հանրապետության ստեղծման հետ կապված, մեծացավ նաև արտաքին վտանգը: Նորաստեղծ Ազրբեջանի մուսավաթ կառավարությունը ցանկանում էր բռնությամբ իր հանրապետությանը միացնել Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեղուրի գավառները (այդ մասին ավելի հանգամանորեն՝ իր տեղում):

Լեռնային Ղարաբաղի բնդհանուր վիճակը էլ ավելի թուլացրեց տեղական իշխանությունների, առանց այն էլ խարխուլված դիրքերը և նրանց կանգնեցրեց կազմալուծման փաստի առջև: 1918 թ. հունիսի 16-ին ինքնալուծարման ենթարկվեց Միջկուսակցական բյուրոն: Նրա փոխարեն ստեղծվեց մի մարմին, որը կոչվեց «Ղարաբաղի հայ ժողովրդական ժամանակավոր կառավարություն» կամ «Կոմիսարների խորհուրդ»:

Կառավարության նախագահ ընտրվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ղեկավար Հայրապետ Մուսայելյանը: Կառավարության կազմում ընդգրկվեցին մենշևիկ Աշոտ Օսիպովը (արգարադատության կոմիսար), դաշնակցական Հարություն Թումյանը (ազգային գործերի կոմիսար), մենշևիկ Արսեն

Բակունցը (արտաքին գործերի կոմիսար), սոցիալիստ-հեղափոխական Արամ Միքայելյանը (ֆինանսների կոմիսար), դաշնակցական Արտաշես Պեարոսյանը (ներքին գործերի կոմիսար), դաշնակցական Ասատուր Ավետիսյանը (արդյունաբերության կոմիսար):

Կոմիսարների խորհրդի քարտուղար նշանակվեց սոցիալիստ-հեղափոխական Թուրեն Տեր—Գասպարյանցը¹:

Բոլշևիկները զանազան անհիմն պատճառաբանություններ հրապարակ հանելով, հրաժարվեցին մտնել կառավարության մեջ: Ինչ վերաբերում է Հայ ժողովրդական կուսակցությանը, ապա նրան համարում մի շարք սկզբունքային հարցերում անհաշտվողականություն հանդես բերելու պատճառով վտարվեցին կառավարության կազմից:² Լեոնային Ղարաբաղը բաժանվեց երկու վարչական շրջանի և յուրաքանչյուրի համար նշանակվեց լիազոր:

Վարանդայում և Գիզակում կոմիսարների խորհրդի գլխավոր լիազոր նշանակվեց դաշնակցական Եղիշե Իշխանյանը, իսկ Խաչենում և Զրաբերդում՝ սոցիալիստ-հեղափոխական Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո):³

Լիազոր ներկայացուցիչները բնակչության շրջանում մեծածավալ աշխատանք կազմակերպեցին՝ նրանց Ղարաբաղի գյուղացիության առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու համար: 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում գումարվեց արցախահայության առաջին համագումարը, որի աշխանանքը շարունակվեց մինչև հուլիսի 28-ը:⁴ Համագումարին մասնակցում էր յուրաքանչյուր գյուղական հասարակությունից մեկ պատգամավոր: Լեոնային Ղարաբաղի բոլոր շրջաններից համագումար էին

1 ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թթ. 27—28, ֆ. 200, ց. 1 գ. 309, թթ. 204-207

2 Նույն արխիվ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30 թթ. 28:

3 Նույն տեղում:

4 1918—1920 թթ. Արցախի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում համագումարների հրավիրման, նրանցում բարձրացված ու քննության առնված հարցերի վերաբերյալ գոյություն ունեն իրարամերձ տեսակետներ: Բանն այն է, որ համագումարների վավերագրերը Շուշիի 1920 թ. մարտյան հրդեհի ճարակ են դարձել: «Այդ է պատճառը,— իրավացիորեն նշում է Բ. Ուլուրարյանը, որ ուսումնասիրողները, վստահելով հետագայում այսույնտեղ հրապարակված վերհուշներին ու քննարկումներին, սպիտակված են հայտնել իրարամերձ տեսակետներ՝ անստույգ կամ ոչ այնքան հավանական: Տես՝ Բ. Ուլուրարյան: Արցախյան գոյապայքարը: Եր., 1994, էջ 30:

եկել 180 պատգամավորներ: Համագումարին խորհրդակցական ձայնով մասնակցում էին նաև Շուշի քաղաքում գործող հասարակական հոսանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

Առաջին համագումարը քաղաքական կարևոր իրադարձություն էր արցախահայության կյանքում:

Համագումարը լսեց կառավարության՝ կոմիտասարների խորհրդի նախագահի հաշվետվությունը կառավարության գործունեության, երկրի վիճակի և հայ ազգարնակչության անվտանգությանը սպառնացող վտանգի, հայ—թաթարական հարաբերությունների կարգավորման, նոր կառավարություն կազմելու մասին: Զեկուցողը, համակողմանի վերլուծության ենթարկելով տաճիկների և գերմանացիների՝ զեպի հայերն ունեցած վերաբերմունքը, հայրենակիցներին կոչ արեց շարունակել պայքարը Ռուսաստանի հետ միանալու համար¹:

Համագումարը Արցախը հայտարարեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, բնորեց Ազգային խորհուրդ և լուծարեց հին կառավարությունը: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ կոալիցիոն սկզբունքով: Այն ստացավ «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն» անունը: Կառավարությունը բաղկացած էր 7 հոգուց, որոնք ներկայացնում էին Ղարաբաղի գրեթե բոլոր քաղաքական հոսանքները: Կառավարության անդամները կոչվում էին կառավարիչներ: Գաղտնի քվեարկությամբ կառավարության կազմում բնտրվեցին դաշնակցական եղիշե Իշխանյանը (նախագահ և ներքին ու արտաքին գործերի կառավարիչ), սոցիալիստ—հեղափոխական Արսո Հովհաննիսյանը (պարենավորման կառավարիչ), մենշևիկ Արշավիր Քամալյանը (հողային և արդարադատության կառավարիչ), զաշնակցական Հարություն Թումյանը (զինվորական գործերի կառավարիչ), բուլշևիկ Մելիքսեթբեկ Եսայանը (կառավարության քարտուղար), Զիվանշիրի գավառի ներկայացուցիչ Մարկոս Տեր—Աստվածատրյանը (ֆինանսների կառավարիչ), զինվորական խորհրդի ներկայացուցիչ, պորուչիկ Մարտիրոս Ալվազյանը

1 ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, ք. 19:

(հաղորդակցության կառավարիչ):¹ Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությունը ամենաբարձր մարմինն էր Արցախում, որի իրավասությունը տարածվում էր ոչ միայն քաղաքի, այլև ամբողջ գավառի վրա: Առաջին համազումարը հայ և մուսուլման ժողովուրդների շահերից բխող մի շարք որոշումներ ընդունեց. բացել ճանապարհները ուղևորների և քոչվորների համար, խիստ միջոցներ ձեռք առնել ավազակների և կողոպտիչների դեմ, կանոնավորել դատական և վարչական մարմինների գործունեությունը, գանձել հարկերը և այլն:

Հուլիսի 24-ին ընդունվեց Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության հռչակագիրը, որտեղ շարադրված էին նորաստեղծ պետական իշխանության հիմնական խնդիրները:² Հռչակագրի ընդունումը ավարտին հասցրեց Արցախի ժողովրդական կառավարության կազմավորման գործընթացը: Այսպիսով, 1918 թ. հուլիսի 24-ին³ հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը Ղարաբաղում փոխարինվեց ժողովրդի կողմից ընտրված օրինական կառավարությամբ,⁴ — զբրում է նորընտիր կառավարության հայտնի գործիչներից մեկը՝ Հարություն Քումյանը:

Կանային Ղարաբաղի նորընտիր ժողովրդական կառավարությունը եռանդուն կերպով լուծվեց տեղերում իշխանության մարմինների ստեղծման գործին: Քաղաքի և նրա մերձակա շրջանների անվտանգությունը ապահովելու համար հուլիսի 27-ին հաստատվեց պարետություն, որի պարետ նշանակվեց կապիտան Արտաշես Վարդապետյանը: Գավառի ներքին խնդիրները լուծելու համար կառավարության հուլիսի 29-ի որոշմամբ ստեղծվեց շոքս հանձնաժողով՝ ֆինանսական, պարենավորման, բժշկա-սանիտարական և վարչա-իրավական:

Գյուղական լիազորների փոխարեն նշանակվեցին գավառային

1 «Նորիզոն», 17 սեպտեմբերի 1918 թ., «Մշակ», 25 հուլիսի 1918 թ.:

2 «Մշակ», 25 հուլիսի 1918 թ.:

3 Ոչ թե հուլիսի 24-ին, այլ հուլիսի 16-ին:

4 Հարություն Քումյան, Գեղերը Կանային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 5 նոյեմբերի, 1989 թ.:

և քաղաքային կոմիսարներ:

Ջրաբերդ—Գյուլիստանում, Խաշենում, Գիզակում, Շուշիում հիմնվեցին հաշտարար դատարաններ: Իրրև բարձրագույն վճարակատարության Շուշիում ստեղծվեց շրջանային դատարան և նրան կից հատուկ գործերի քննիչ հանձնաժողով:¹

1918 թ. օգոստոսի 3-ին կառավարությունը բաց թողեց մի քանի շրջաբերականներ՝ սպեկուլյացիայի, փողի արժեզրկման, նպաստների, հայ—թաթարական հարաբերությունների մասին և այլն:

Այս ամենով հանդերձ, Շուշի քաղաքում գործում էին նաև հետևյալ հասարակական մարմինները՝ քաղաքային ինքնավարությունը, զինվորական միությունը, ոստիկանությունը և աղքատախնամ հոգեբարձությունը: Հարկ է ընդգծել, որ նշված բոլոր մարմինները, բացառությամբ քաղաքային ինքնավարության, որը մեռած մարմնի տպավորություն էր թողնում, զուտ հայկական էին և գործում էին քաղաքի հայկական մասում:²

Այսպիսով, Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ստեղծումով ավարտվեց Ղարաբաղի հայկական անկախ իշխանության կազմավորման երկարատև ու դժվարին գործընթացը:

Ժողովրդական կառավարության ստեղծումով Ղարաբաղում ներքին կյանքը սկսեց աստիճանաբար մտնել նորմալ հունի մեջ: Ամենազլխավոր ու անհետաձգելի խնդիրը նորաստեղծ կառավարությունն է համարում էր այն հիմնախնդիրների առաջնակարգ լուծումը, որոնք կապված էին ժողովրդի անմիջական ապահովության հետ: Կառավարությունը ամենից առաջ վճարական պայքար սկսեց գոյություն ունեցող անիշխանական երևույթների դեմ՝ ներքին կարգ ու կանոն հաստատելու, ժողովրդի անվտանգությունը և իրավունքները ապահովելու, ինչպես նաև աղզամիջյան վիճելի խնդիրները արդարացի լուծելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքում կատարվող դրական տեղաշարժերը, հասկանալի պատ-

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 60.

2 «Հորիզոն», 17 սեպտեմբերի 1918 թ.:

ճառներով, լրջորեն անհանգստացնում էին Ադրբեյջանի մուսավաթական կառավարությանը: Այսպիսով, — գրել է «Մշակ» թերթը 1919 թ. փետրվարի 23-ի համարում, — Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ստեղծումով հայերը հռչակեցին նրա անկախ գոյության իրավունքը, որը, հարկավ, սկսեց տհաճություն առաջանել թուրքերին:¹

1 «Մշակ», 23 փետրվարի 1919 թ. է

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹՈՒՐԷՆՐԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

1. Աղբրեջանի փորձերը Լեոնային Ղարաբաղին տիրելու համար

1918 թ. ապրիլի 9-ին, Քուրբերի և մուսավաթականների ճնշման տակ, Սեյմի արտակարգ նիստը հայտարարեց Ռուսաստանից Անդրկովկասը անջատելու և երկրամասի անկախության մասին: Երկրամասը Ռուսաստանից անկախ հայտարարելուց հետո, Քուրբերը կատարեցին հաջորդ քայլը: Բաթումի շարաղետ բանակցությունների օրերին, երբ Քուրբեյալի և Անդրկովկասյան իշխանությունների պատվիրակությունները քննարկում էին երկրամասի ժողովուրդների համար ստեղծվելիք վարչակարգի հարցը, Քուրբական սպառնալիքների և վրացի ու աղբրեջանցի պատվիրակների ճնշման տակ Սեյմը հայտարարեց ինքնալուծարման մասին: Անդրկովկասում ստեղծվեցին երեք անկախ պետություններ:

Հայաստանի անկախ հանրապետությունը ստեղծվեց 1918 թ. մայիսի 28-ին: Մինչ այդ, մայիսի 26-ին և մայիսի 27-ին վրացական ու աղբրեջանական ազգային խորհուրդների կողմից հռչակվել էր Վրաստանի և «Արևելա—կովկասյան մուսուլմանական հանրապետությունը»: Վերջինը ղեռնա շուներ որոշակի տարբերակիչ, որովհետև անցյալ շէք ունեցել, ետ նայելիս շէք կարող ազգային վարչական որևէ միավորի փորձ վկայակոչել: Նորաստեղծ հանրապետությանը, հենց այդ ժամանակ Քուրբերի կողմից շնորհվում է Իրանի հյուսիսային նահանգի «Աղբրեջան» անվանումը, իսկ «նոր ազգին»՝ նրա ապագա տերերին՝ «աղբրեջանցիներ»:

Բաթումի դաշնադրով Քուրբիան ճանաչեց Հայաստանի «անկախությունը»: Այդ «բարեհոգությունը» թանկ նստեց Հայաստանի վրա: Քուրբերը նրանից խլեցին Կարսի, Արղահանի, Կաղզվանի և Օլթիի շրջանները, Երևանի նահանգից՝ Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և Ալեքսանդրապոլի ու էջմիածնի գա-

1 В. М. Сысоев, Краткий очерк истории Азербайджана. Баку. 1925. с.5.
նաև՝ Բ. Ուլտարբյան, Առցախյան գոյապայքարը: Եր., 1994, էջ 4—5:

վառների երեք բառորդը, Երևանի գավառի կեսը, Շարուր—Գարա-
լագյաղի գավառի մեկ հինգերորդը: Այլ խոսքով ասած՝ այդ դաշ-
նագրով թուրքիան Արևելյան Հայաստանից բռնագավթեց 28 հազ.
քառ. կմ տարածություն: Հայաստանը բազկացած էր լինելու
նոր Բայազետի գավառից, Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի
և Ղարաբաղիսայի գավառների առանձին մասերից: Այդ դաշնա-
գիրքը, ինչպես նշել է Լեոն, «Հայաստանին տալիս էր մի տարա-
ծություն, որ հազիվ բավական լիներ հայ ժողովրդի գերեզմանը
դառնալու: Դա ... մի լեռնոտ, մեծագույն մասով անպտուղ երկիր
է Սեանա լճի արևմտյան, հարավ-արևելյան կողմերում»: ²

Բաթումի խորհրդածողովում թուրքական պատվիրակությունը
բացի վերը նշված տարածքներից, պահանջեց նաև ամբողջ
Գանձակի նահանգը՝ Ղարաբաղի հետ միասին և Նախիջևանի գա-
վառը: ³

Բանակցությունների միջոցին Ալ. Խատիսյանի պիսավորած դի-
վանագիտական հանձնախումբը համաձայնություն է տալիս, որ
Ղարաբաղը պատկանի Ադրբեջանին, իսկ Զանգեզուրը՝ Հայաստա-
նին: Ադրբեջանցիները շեն բավարարվել այդ առաջարկով, շարու-
նակել են պահանջել նաև Զանգեզուրը: ⁴

Բաթումում այս զիջումը տեղի ունեցավ մայիսի 21-ին:

Բաթումի բանակցություններում թուրքերի ագրեսիվ դիրքորո-
շումը Հայաստանի հարցում գլխավորապես պայմանավորված էր,
այն արգելքով, որ Հայաստանն ուներ համաթուրքիզմի պլանների
ճանապարհին: Ասվածից հետևում է, որ Ղարաբաղի և հայկական
մյուս գավառների խնդրում թուրքերին ավելի շատ հետաքրքրում էր
ոչ թե Ադրբեջանի ճակատագիրն, այլ Օսմանյան կայսրության նախ-
կին հողերում իրենց ազդեցության ոլորտի ընդլայնումը: Արխիվեն-

1 Ա. Պողոսյան, Սոցիալ—անասական հարաբերությունները Կարսի մարզում
1878—1920 թթ., Եր., 1961, էջ 307:

2 Առ, Թուրքահայ լեզափոխության գաղափարաբանությունը, հ.բ.: Փարիզ, 1935,
էջ 201:

3 «Մշակ», 2 հունիսի 1918 թ.:

4 Տե՛ս՝ 3. Авалов, Независимость Грузии в международной политике
1918—1921 гг., Париж, 1924 с. 5:

Առ, Անցյալից, հուլիս, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 425, Բ. Ուլուբա-
բյան, նշվ. աշխ., էջ 18—19:

րում, մամուլում և այլ հրատարակումներում կան այդ միտքը հաստատող բազմաթիվ տվյալներ:

Այսպես, երիտթուրքերի հանցագործ ղեկավարներից մեկը՝ Բեհանդդին Շարիր բեյը Բաթումի խորհրդաժողովում բավական խիստ արտահայտություններով իր վերաբերմունքն է հայանել հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանին. «Հայերը կանգնած են մեր համախալամական և համաթուրքական սրբազան իղեալների իրականացման ճամփի վրա, և մենք անխուսափելիորեն բախվում ենք նրանց հետ: ...

Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնել մեր ճանապարհի վրա այն ամենը, ինչը արգելք է հանդիսանում մեր ազգային սրբազան իղեալներին»:¹

Ասված է պարզ ու հասկանալի: Մակայն բերենք նույն խորհրդաժողովում թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիր փաշայի խոսքը ևս՝ ուղղված հայկական պատվիրակությանը: Մենք հեռացանք Բալկաններից, նշել է նա, հեռանում ենք նաև Աֆրիկայից, բայց պետք է տարածվենք ղեպի արևելք: Մեր եղբայրները Բաքվում, Դաղստանում, Թուրքստանում և Ադրբեջանում են: Մենք պետք է ճամփա ունենանք ղեպի այնտեղ: Եվ դուք՝ հայերդ կանգնած եք մեր ճանապարհի վրա: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզ ճանապարհ տարե՞ք:² Այս նույն առնչությամբ Բաքվում լույս տեսնող «Զնամյա տրուդա» թերթը 1918 թ. մայիսի 21-ի համարում նշում էր, որ հայերի տարածվածությունն Անդրկովկասի տարածքում խանգարում է համաթուրքիզմի ծրագրի իրականացմանը, որովհետև նրանք, զբաղեցնելով Թուրքիայի և Արևելյան մուսուլմանության միջև ընկած տարածքը, բնականորեն արգելք են հանդիսանում Ռուսաստանի և Թուրքիայի մուսուլմանների միավորման համար:³

Վերոհիշյալ տվյալներն անառարկելիորեն ապացուցում են երկու բան՝ Թուրքիան ու Ադրբեջանն իրար բերող ճանապարհին ըն-

1 Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը: Բեյրութ, 1968, էջ 77: նաև՝ Կոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը և հայու լքյալ գույրերը: Պեյրութ, 1970, էջ 214:
2 Տես՝ Ալ. Խատիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 36:
3 «Знамя труда» 2 мая 1918.

կած Հայաստանը կամ պիտի մի կողմ քաշվեր, կամ պիտի բնա-
ջնջվեր, որպեսզի նրանք միավորվին,¹ և մյուսը՝ թուրքերը համա-
թրքության շահախնդրությունից բխող իրենց պլանները կարող էին
իրականացնել միայն Ադրբեջանին տիրելու միջոցով: Ահա թե
ինչու երիտթուրքերը զոհացած չէին Հայաստանի հսկայական տա-
րածքներին տեր դառնալուց և Բաթումի խորհրդածոցովում հրա-
տապ խնդիր ունենին ճշտելու, թե իրենց զորքերն ինչպես շարժել
դեպի Բաքու, որպեսզի տիրանան Անդրկովկասին:²

Թուրքիան ծրագրել էր զորք ուղարկել Արևելյան Անդրկովկաս
երկու ուղղությամբ՝ մի ճանապարհը Կարս—Ախալքալաք—Ֆոր-
չալու—Ղազախն էր, որ տանում էր դեպի Գանձակ, մյուսը գնում
էր Շարուր—Նախիջևան—Ջանգեղուրով՝ Կուրի հովիտ:³

Անկասկած, այս հանգամանքը նկատի ունենալով է Բ. Ուլու-
բարյանը եզրակացություն հանգել, որ Արցախն ադրբեջանցի թուր-
քերի ու նրանց հովանավոր օսմանյան թուրքերի համար մի սովոր-
ական ինքնակա հարց չէր, այլ բազկացուցիչը համաթուրքական
շահախնդրությունների առանցքը կազմող մի գերխնդրի:⁴ Արդ՞յոք
դա չէր պատճառը, որ Ադրբեջանի հանրապետությունը դեռ չէր
հասցրել զործի անցնել, երբ նրա մուսավաթ կառավարողներն ան-
միջապես բռնեցին հակահայկական դիրք, և ազգային-տարած-
քային վեճերը հօգուտ Ադրբեջանի վճռելու համար սկսեցին ագրե-
սիվ քայլեր կատարել հայկական տարածքների նկատմամբ:
Մուսավաթ ղեկավարությունը խան խոչսկու գլխավորությամբ,
Ադրբեջանի հանրապետության կազմում հայտարարեց Բաքվի և
Գանձակի նահանգներն ամբողջությամբ: Դա բացահայտ զավթո-
ղական քաղաքականություն էր՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապե-
տության դեմ: Այդ հայտարարությամբ Ադրբեջանը ցանկանում էր
զավթել Հայաստանի անբաժան մասը կազմող, միատարր հայ

1 Բ. Ուլուբարյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

2 Սո. Շահումյան, նվժ., հ. 5, էջ 17—18:

3 Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

4 Բ. Ուլուբարյան, ն.ձ. աշխ., էջ 23:

բնակչութիւնն ունեցող՝ Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գա-
վառները: Դեռևս խանձարուրի մեջ գտնվող Ադրբեջանի կառա-
վարութիւնն իրեն տեր ու տնօրեն համարելով Լեռնային Ղարա-
բաղին ու Զանգեզուրին, Հայաստանի մի շարք տարածքների նը-
կատմամբ ևս ուներ նվաճողական պլաններ: Բերված աղյուսակը
ցույց է տալիս Թաթարների կողմից Կովկասի հայկական նահանգ-
ների նկատմամբ պահանջը: (Ըստ Անդրկովկասի ազգային տա-
րածքային սահմանադման, երբ Անդրկովկասը հռչակվեց Ռուսաս-
տանից անկախ):²

	Տարածքը քառ. կմ.	Ժողովուրդ		
		Հայեր	մահմեդա- կաններ	այլ ազ- գեր
1. Զիվանշիր	37000	22000	15000 ³	
2. Շուշի	2300	130000	30000	
3. Զանգեզուր (մի մասը)	6000	100000	50000 ⁴	
4. Նախիջևան	500	10000	12000	
5. Գանձակ	4000	40000	25000	1000
6. Բասարզեշար (այժմ Կար- դենիս)	600		25000	
7. Դարալագյազ (այժմ՝ Եղեգնաձոր)	1300	10000	10000	
8. Կարակյունի (մի մասը)	100	25000		
	18500	337000	167000	1000

1 1917 թ. դրությամբ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կոզմե ալյուսին էր. հայեր՝ 150 հազար (70 տոկոս), մուսուլմաններ՝ 58 հազար (27 տոկոս), այլ ազգեր՝ 5 հազար (3 տոկոս): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 128, թ. 249:

2 Նույն արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 104, թ. 12:

3 Բոլորը բրզեր են:

4 Որից 8000 բրզեր:

Մուսավաթականների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Լեոնային Ղարաբաղին և Զանգեզուրին տիրելու Կովկասի թաթարների ցանկութունը պետական քաղաքականության աստիճանի հասցվեց: Խոսքը այն մասին է, որ եթե մինչ այդ հիշյալ հայկական գավառների հանդեպ ադրբեջանցիների ոտնձգությունները շափազանց զգուշավոր էին ու զանազան պատրվակներով քողարկված, ապա Ադրբեջանի անկախ հանրապետության ստեղծումից հետո այն դարձավ ավելի բացահայտ ու ազդեալի: Դա թելադրված էր հետևյալ հանգամանքներով:

Ա) Ադրբեջանը ստեղծեց կազմակերպված ու մարտունակ բանակ, որը նրան թույլ էր տալիս արտաքին քաղաքականության մեջ դիմելու ավելի կտրուկ ու համարձակ քայլերի:

Բ) Թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա վերջինիս ուշադրությունը շեղում էր Բաքվի ճակատից:

Անդրկովկասում երեք ազգային հանրապետությունների կազմավորման հենց առաջին օրերից, տարածքային հարցերի հետ կապված, նրանց միջև ծագեցին սուր տարաձայնություններ ու զինված բախումներ:

Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև տարածքային-սահմանային վեճերը բորբոքվել էին հիմնականում Լեոնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի շուրջը:

Երկու հանրապետությունների միջև միմյանց հանդեպ խորացող ատելությունն ու թշնամանքը շուտով իր շարունակությունը գտավ նաև Արցախում: Ազգամիջյան խորացող ատելությունը վաղ թե ուշ գավառին կանգնեցնելու էր ներքին կոիվների ողբերգական փաստի առաջ, որից հետո այն մարելը գրեթե անհնարին կլիներ: Այդ բանի գիտակցումով էլ Ղարաբաղի իշխանությունները կտրականապես դեմ էին ուժային մեթոդներով վիճելի հարցերը լուծելուն և ամեն ինչ անում էին, որպեսզի նման հարցերը լուծում ստանային քաղաքակիրթ ձևով՝ բանակցությունների միջոցով: Խաղաղության հնարավորությունների խորացմանը ձգտող Ղարաբաղի կառավարությունը դիմեց այնպիսի քայլերի, որոնք կարող էին ընդլայնել խաղաղ գործընթացի հնարավորությունները:

Երկու մարտի 1918 թ. հունիսի 27-ին Ղարաբաղի հարցի համար բնդունելի լուծում գտնելու, նրա ճակատագիրը որոշելու անկեղծ ցանկություններ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը մուսուլման ազգաբնակչության Ազգային խորհրդի հետ մի շարք անգամ հանդիպումներ ունեցավ:

Ընդունելով հանդերձ, որ կոնֆլիկտը լուծելու անհրաժեշտությունը հրատապ է դարձել, մուսուլմանական Ազգային խորհուրդը, անշուշտ, Քարվի թելադրանքով, այդուհանդերձ, ցանկանում էր հարցը լուծել իր ձևով՝ Ղարաբաղը Ազգային խորհրդին միացնելով¹:

Հայոց Ազգային խորհուրդը, արտահայտելով զավառի բացարձակ մեծամասնությունը կազմող հայ ազգաբնակչության միասնական կամքը, արդարացիորեն պահանջում էր, որ Ղարաբաղը պետք է վերամիավորվի մայր Հայաստանի հետ: Ղարաբաղի հայության կողմից մերժողական պատասխան ստանալուց հետո մուսավաթ պարագլուխները որոշեցին օգնության համար դիմել մեծ «եղբորը»՝ Թուրքիային: Այդ պատճառով Ազգային կառավարությունը միակողմանիորեն հայտարարեց, որ Հայաստանի և Ազգային խորհրդի միջև գոյություն ունեցող տարածքային կոնֆլիկտը պետք է լուծի Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսը, որը գումարվելու էր 1918 թ. հուլիսի վերջին: Սակայն հանգամանքները այնպիսի զարգացում ստացան (գլխավոր պատճառը թուրքերի անհաջողություններն էին ռազմաճակատում), որ կոնֆերանսը չբեկայացավ: Հայաստանի պատվիրակությունը, Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ, որը մեկնել էր Կոստանդնուպոլիս կոնֆերանսին մասնակցելու համար, չորս ամիս սպասելուց հետո վերադարձավ:²

Հայկական պատվիրակությունը Ղարաբաղի խնդրի կապակցությամբ հանդիպումներ ունեցավ Թուրքիայի ղեկավար գործիչների հետ և համոզվեց, որ այդ հարցում տառիկները վճռականորեն պաշտպանում են մուսավաթականներին: Ահա թե ինչ է գրում Ալ. Խատիսյանը. «Մեր դիտողությունները Հայաստանի սահմանների շփագանց նեղ լինելու մասին շարունակ հանդիպում էին

1 «Кавказское слово», 27 июля 1918.

2 «Մշակ», 7 հունիսի 1918 թ.:

թուրքերի համառ դիմադրութեանը: Նրանք դեմ էին, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը տրվեն Հայաստանին, որովհետև ցանկանում էին իրենց ճանապարհը բաց պահել դեպի Բաքու»:¹

Մուսավաթական պարագլուխները շարունակում էին փայփայել Լեոնային Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի գավառները նվաճելու ծրագիրը: Գործելով թուրքերի թելադրանքով, նրանք դիմում էին ուժային մեթոդների գործադրման ու ահաբեկման քաղաքականութեանը:

Ադրբեջանի զավթողական ձգտումները նախկինի նման հանդիպեցին արցախահայության մերժողական պատասխանին: Այսպես, երբ Գանձակից ադրբեջանական հեղինակավոր պատվիրակությունը ժամանեց Շուշի և պահանջեց ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը, ստացավ այսպիսի պատասխան. «Ղարաբաղը չի ցանկանում մտնել «Ազատ Ադրբեջանի հանրապետության» մեջ, իրեն անկախ է հայտարարել ու ընտրել առանձին կառավարություն, որի կազմում կան նաև տեղական թուրքերի ներկայացուցիչներ, ինչպես, օրինակ, Լյուֆթալի բեկ Բեհբութովը»:²

Սակայն, Ադրբեջանի ղեկավարությունը Լեոնային Ղարաբաղը և Զանգեզուրը նվաճելուց հրաժարվելու միտում չունեի: Նա սպասում էր հարմար պահի՝ իր ծրագրերը արցախահայության նկատմամբ իրականացնելու համար: Պահը իրեն ուշացնել չտվեց: Գանձակ էին շտապում օսմանյան թուրքերը:

1 «Հայրենիք», 1924, դեկտեմբեր, էջ 206:

2 «Հորիզոն», 22 օգոստոսի 1918 թ., ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.7, ք.98:

2. Պայքար թուրքական նվաճողների դեմ

1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին ռուսական և թուրքական գործող բանակների միջև Երզնկայում կնքվեց զինադադար: Դադարեցին մարտական գործողություններն ամբողջ ճակատում՝ Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային ափի շրջանները, Կովկասյան—պարսկական ճակատում և Սև ծովի վրա: Թուրքական հրամանատարությունն, ընդամին, ավելի շահեց այդ զինադադարից: Կովկասյան ճակատի ռուսական հրամանատարությունը շահացրեց «կարգ» սահմանել բանակում, մինչդեռ թուրքերն արագ վերադասավորեցին իրենց ուժերը, նոր զորամասեր քաշեցին դեպի ճակատային գիծը և, խախտելով զինադադարի պայմանագիրը, 1918 թ. հունվարի 30-ին անցան հարձակման, գրավեցին Շահ-Քախթին, Երզնկան, Տրապիզոնը և մի շարք այլ քաղաքներ ու սկսեցին շարժվել դեպի երկրի խորքը¹: Ինչպես արդեն նշվել է, վրաց մենշևիկների ու մուսուլմանական մեծամասնության ճնշման տակ 1918 թ. ապրիլի 9-ին Սեյմը հայտարարել էր Ռուսաստանից Անդրկովկասի անշտաման և երկրամասի անկախության մասին (կատարվել էր թուրքերի պահանջը): Այդ որոշումը լիովին արձակեց երիտթուրքերի կառավարող վերնախավի և թուրք հրամանատարության ձեռքերը: Դա նպաստավոր համարվեց նոր արկածախնդրական գործողությունների դիմելու համար:

Կովկասյան ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով թուրքական զորքերի դեմ կանգնած էին հայկական ազգային զորամասերը, որոնք, ինչպես հետագայում բնութագրել է Լյուդենդորֆը, ուժ ամիս շարունակ կասեցրին Բաքվի գրավումը²: Սակայն ուժերն անհավասար էին: Թուրք ազրեսորները նվաճեցին նորանոր տարածքներ: Վրացական մենշևիկների ղեկավարության թուրքամետ քաղաքականության հետևանքով, թշնամին առանց կովի տիրեց Կարսին (ապրիլի 11-ին): Գրեթե նույն սցենարով թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, Արղահանը և այլ քաղաքներ: Անդրա-

1 Գ. Գալոյան, Պատմության քառուղիներում: Եր., 1982, էջ 202:

2 С. Х. Карапетян. Коммунистическая партия в борьбе за победу Октябрьской революции в Армении. Ер., 1959, с. 113.

դառնալով այն օրերի իրադարձություններին, երկրամասում տիրող
 քաղաքական կացությունը և Կովկասյան ճակատում ռազմա-
 կան ուժերի հարաբերակցությունը, ¹ Սիմոնյանը ենթա-
 դրում է, որ Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում
 թուրքերի առաջխաղացման հիմնական մեղքն ընկնում էր Անդր-
 կովկասյան Սեյմի կառավարության վրա: Բանն այն է, որ Անդր-
 կովկասում կար հսկայական զինուժ, որը պատրաստ էր դուրս
 գալ թուրքիայի դեմ: Վերջինս, դաշնակիցների հետախուզության
 տվյալների համաձայն, ամբողջ ռազմաճակատում՝ սկսած Սև
 ծովից մինչև Պարսկաստան, ուներ ընդամենը 18—20 հազ. հոգ-
 նած, կազմալուծված զորք: Հայկական զորամասերում կար 30
 հազ. ճակատային զինվոր:¹ Ներխուժման լուրջ սպառնալիք առա-
 ջացավ Անդրկովկասի վարչական, տնտեսական ու քաղաքական
 կենտրոնների համար: Առանձնապես ծանր կացություն ստեղծվեց
 հայ ժողովրդի համար: Գծվարին օրերին հայ ժողովրդին առաջ-
 նորդեց հայրենիքի փրկության ու ազգի հարատևման գիտակցումը
 և նա ազգովի թշնամու դեմ պայքարելու վճռականություն հանդես
 բերեց: Կրա փալտուն վկան էր 1918 թ. մայիսին Սարգարապատի
 հերոսամարտը, ուր թուրքերը ջարդված հեռ նահանջեցին: Վաղե-
 մի թշնամին հսկայական կորուստներ ունեցավ նաև Բաշ—Ապա-
 րանի ու Ղարաբաղիսայի կռիվներում: Մայիսյան հերոսամարտե-
 րում հայ ժողովրդի բոլոր խավերի անձնուրաց պայքարը ձախո-
 դեց Հայաստանի արևելյան հատվածը նվաճելու և նրա հայ բնակ-
 շությանը բնաջնջելու երիտթուրքական ծրագիրը: Սակայն հակա-
 ապկորդը դեռ նախկինի պես ուժեղ էր և մեծ վտանգ էր ներկայա-
 ցնում Հայաստանի ու ողջ երկրամասի համար: Բնավ էլ պատա-
 հական չէ, որ Հայաստանի օդը դեռ չէր մաքրվել մայիսյան կռիվ-
 ների վառողի ծխից, երբ թուրքական զորքերը Ղազախ—Աղստա-
 ֆա գծով շարժվեցին դեպի Բաքու, նպատակ ունենալով մի կող-
 մից, կանխել զերմանացիներին,² մյուս կողմից՝ գրավել Բաքուն

¹ Հ. Սիմոնյան, Թուրք—հայկական հարաբերությունների պատմությունից, էջ
 302—303:

² 1918 թ. ամռանը զերմանական հրամանատարության հիմնական խնդիրներից մե-
 կը համարվեց Բաքվի գրավումը: Տես՝ Զ. Людендорф. Мои воспоминания
 войне 1914—1918 гг., т. 2, с. 219—220.

և նախադրյալներ ստեղծել համաթուրքական նպատակների իրականացման համար:¹

Այդ զորքերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Նուրի փաշան՝ Թուրքիայի ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի եղբայրը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացման լուրը ցնծությամբ ընդունեց Գանձակի մուսուլման բնակչությունը: «Գանձակում սպասում են էնվեր փաշայի եղբոր (խոսքը Նուրի փաշայի մասին է) ժամանմանը: Կայարանը զարդարված է, և այդ արել է մահճեղական մտափորականությունը: Մարդիկ միմյանց ողջունում են Ադրբեջանի առաջիկա անկախության համար: Սպասում են թուրքական զորքերի ժամանմանը», — ասված է այն օրերի իրադարձությունները լուսարանող վավերագրերից մեկում:² Ընդ որում, դեռևս մայիսին սկսվել էր թուրքական կանոնավոր զորամասերի փոխադրումը Թավրիզի վրայով դեպի Ղազախ և Գանձակ: Նրանց առաջապահ ջոկատները Գանձակ ժամանեցին մայիսի 25-ին:³ Ղազախ—Աղստաֆա գծով արշավող օսմանյան զորքերը տեղի մուսուլման բնակչության զինական օգնությամբ գրավեցին Գանձակը: Այստեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, թիկունքում ունենալով թուրքական զորությունը, մուսավաթականները կազմեցին Ադրբեջանի կառավարությունը, ևսան հոյակու գլխավորությամբ: Նախքան թուրքական զորքերի Գանձակ մտնելը, տեղի մուսավաթականները հսկայական աշխատանք էին տարել նրանց հետագա անելիքները հեշտացնելու համար: Մահճեղական զորամասերից կազմվել էր ազգային կորպուս

1 Թուրքերն իրենց արշավանքներն Անդրկովկասի վրա կատարում էին մահճեղական բնակչությանը օգնելու պատրվակի տակ: Օրինակ, Նուրի փաշան Կոստանդնուպոլիս հղած հեռագրերում հայտարարում էր, որ ինքը գեպի Գանձակ և Բաքու է շարժվում տեղի մահճեղականներին բուշեիկներից և հայերից փրկելու համար: Տես՝ Ե. Փ. Лудшувейт. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, С. 212—213.

Միամասնակ մուսավաթականները տարածում էին սադրիչ լուրեր, թե Բաքվում իբր սպասվում է մուսուլմանների կոտորած, ուստի անհրաժեշտ է թուրքական զորքերի օգնությունը: Տես՝ Ե. А. Токаревский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957, с. 50.

3 Նույն տեղում, էջ 207:

2 Աշ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 206—207:

ցարական բանակի նախկին զեներալ Ֆերիկ Ալի աղա Շիխլինսկու հրամանատարությամբ: Գանձակում կենտրոնանալուն պես ապակազմավորված ազրբեջանական զորամասերն ու թուրքական զորքերը միավորվեցին՝ ստեղծելով «Կովկասյան իսլամական բանակը», որի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց նուրի փաշան: Դեպի Բաքու շարժվող մուսուլմանական բանակից առանձնացավ մի զորախումբ, և Կովկասյան 2-րդ դիվիզիայի¹ հրամանատարներից Զեմիլ Զահիդ² բեյի գլխավորությամբ գնաց դեպի Ղարաբաղ ու բանակատեղի դարձրեց Աղզամբ՝ Լեոնային Ղարաբաղի սահմանային դարպասներից մեկը, որը բանալի էր գավառ ներխուժելու համար: Մուսուլմանական բանակը և թուրքական խուժանը ժրաջան կերպով նախապատրաստվում էին հարձակվել Լեոնային Ղարաբաղի վրա:

Ղարաբաղի հայության վրա նորից կախվեց ահարկու վրտանգը: Դրությունը հատկապես սրվեց 1918 թ. մայիսից, երբ Ղարաբաղի զանազան շրջաններում (Աղզամի, Շուշիի, Կարյազի-նոյի, Զեբրայիլի և այլն) երևացին և ժամանակավոր բնակություն հաստատեցին թուրք սպաները, որոնց թաթարները կոչում էին «փաշա»:³

Գանձակում բնավորված նուրի փաշան, իբր կարգ պահպանելու համար, հատուկ հրամանով այդ մասերում հաստատեց պարեություն և «փաշաներից» նշանակեց զինվորական պարետներ:⁴ Հատկանշական է, որ Լեոնային Ղարաբաղի մուսուլմանական շրջաններում պարետային կառավարման ձև մտցնելուց հետո մուսուլմանական Աղզային կոմիտեն դադարեցրեց իր գործունեությունը և լուծարվեց: Տեղերում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացավ պարետների ձեռքում: Թուրքական պարետները անտանելի շարիքներ պատճառեցին Արցախի հայ բնակչությանը: Նրանք տեղի մուսուլմաններից կազմակերպում էին զինված բանդաներ և

1 Որոշ ազրբեյժաններում նշվում է նաև 1-ին դիվիզիայի հրամանատար: 22ՊՊԿԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թ. 28: Ընդտը 2-րդ դիվիզիան է:

2 Մի շարք փաստաթղթերում հանդիպում ենք նաև Զեմիլ Զավիդ անով: 22ՊՊԿԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 66:

3 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ.:

4 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 19.

ներանց օգտագործում ոչ մահմեդական բնակչության դեմ, իսկ շատ հաճախ էլ թուրքական հրամանատարություն և ադրբեջանական կառավարության անունից վերջնագրային պահանջներ (զենքը հանձնել, հպատակվել) էին ներկայացնում Արցախի հայությունը:՝ Այդ օրերին Լեոնային Ղարաբաղում թուրք պարետների ներկայությունը այսպես է բնութագրել իրադարձություններին մոտ կանգնած Հարություն Քումյանը. «Վիճակը զնայով ավելի կկայունանար, եթե չլինեին Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջաններում թուրքերի նշանակած «կոմենդանտները», որոնց միջոցով կատաղի համախուլամական և պանթուրքական քարոզ էր կազմակերպվում մահմեդականների շրջանում»:՝

Թուրքական զորքերը Փանձակ մտնելուց հետո քաղաքի հայ և ոչ մուսուլման մյուս ժողովուրդների նկատմամբ սկսեցին գործադրել բռնություններ ու հալածանք: Հետևելով եղբորը՝ հայակեր էնվերի օրինակին, նուրի փաշան միջոցների առաջ կանգ չէր առնում, Փանձակի հայության հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար:

Իսլամական բանակի հրամանատարը հեռուն տանող նպատակներ ուներ: Նա ծրագրել էր արյան մեջ խեղդել արցախահայության գոյապայքարը, նվաճել հայոց «արժվարունը», որը անառիկ բերդի նման փակում էր Զուղայի գծով և Փանձակից եվլախ շարժվող թուրքական զորամասերի միավորման ճանապարհը: Տաճիկների Արցախ տանող ճանապարհը սկիզբ էր առնում Փանձակից, ուստի Փանձակը դառնալու էր բազա՝ Լեոնային Ղարաբաղը նվաճելու համար: Ահա թե ինչու նուրի փաշան առաջինը հաշվեհարդար տեսավ Փանձակի հայության հետ, որպեսզի վերջինիս լիովին զրկի պայքարելու հնարավորությունից: Նա հրամայեց զինաթափել բոլոր հայերին՝ «աշխարհագորը զինելու համար»: Այդ մասին հայերին գրավոր զգուշացում արվեց. «անհապաղ հավաքել զենքը և հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու

1 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ., ՀՀՊՊԿԱ, ք.200, ց.1, գ.309, քք. 204—207:

2 Հ. Քումյան, Գեպրեքը, Լեոնային Ղարաբաղում 1917—1920 թթ., «Խորհրդային Ղարաբաղ», 5 նոյեմբերի 1989 թ.:

տեղը կգնդակահարվին նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվի զենք¹:

Ահա մի փաստաթուղթ ևս՝ այդ օրերին թուրքերի կողմից Գանձակի հայության նկատմամբ նախապատրաստվող արյունալի սպանդի վերաբերյալ: «Հայեր նախազգուշացնում եմ, — զբրում էր Նուրի փաշան, — զուր հանգիստ նստեք և շմիհնաք Անդրանիկին, հակառակ դեպքում, ես ինձ զերթ եմ համարում ամեն պատասխանատվությունից և հայտնում եմ, որ այստեղ էլ կկրկնվի Ադանայի կոտորածը»²:

Սակայն Նուրի փաշայի սպառնալիքները չընկճեցին գանձակահայության հերոսական ոգին, և նա մնաց անզրդվելի: Գանձակի հայությունը կտրականապես հրաժարվեց զենքերը հանձնելուց, համոզված լինելով, որ զինաթափությունը հավասարազոր էր թըշնամու երախր նետվելուն: Միանգամայն պարզ էր, որ «անհնազանդության» դիմաց հայերը պետք է հատուցեին: Թուրք նվաճողները և նրանց միացած Ադրբեջանի զինական ուժերը Գանձակի հայկական թաղամասը շրջապատեցին ու փակելով բոլոր ճանապարհները՝ իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով ենթարկեցին հրետանային ուժերակոծության³: Իսլամական ուժերը հունիսի 15-ին սկսեց մարտական գործողություններ ծավալել Բաքվի ուղղությամբ: Նրանց ճանապարհը փակեցին Բաքվի կամուրջի զերազանցապես հայերից կազմված կարմիր բանակի զորամասերը և զուտ հայկական զորքերը⁴: Վերջիններս ենթակա էին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին, որտեղ վճռական զեր էր խաղում Հայ Հեղափոխական Գաղնակցության Բաքվի կոմիտեն⁵: Բաքվի վրա հարձակումը թուրքերին հաջողություն չբերեց: Կովկասյան մուսուլմանական բանակը հանդիպեց կամուրջի զորքերի անկոտորում

1 22004Ա, «Հավաքածու», գ. 112, թ. 31.:

2 «Ժողովրդի ձայն», 15 սեպտեմբերի 1918 թ.:

3 22004Ա, «Հավաքածու», գ.112, թ.32:

4 Մոտ 18000 մարտիկներ, որոնք բնագրկված էին թվով 4 բրիգադներում, 22 զուժարտակներում, 1918 թ. ապրիլի 25-ին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը զրեց Սո. Շահումյանի գլխավորած ժողովրդական կոմիտեների խորհրդի արամազրության տակ: Հարկ է նշել, որ Բաթումի գաղնակցով թուրքական կողմը պարտավորեցնում էր: «Բաքվից հեռացնել այնտեղ գտնվող հայկական զորքերը»: Բարեբախտարար Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը շիտաարեց այդ որոշումը:

5 Հ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Եր., 1991, էջ 309:

դիմադրութեանը: Առանձնապէս աչքի ընկան հայ մարտիկները:
 Հարվածելով դարավոր թշնամուն, նրանք քաջ գիտակցում էին, որ
 կովիւով Բաքվի կոմունայի համար, կովում են ամենից առաջ
 Բաքվի 100 հազար հայ ընակչութեան, Ղարաբաղի ու հայկական
 մյուս գավառների և Հայաստանի Հանրապետութեան համար:
 Ահա թե ինչ է գրում մուսավաթական բանակի հրամանատար-
 ներից Հւշինսկին՝ Ոստուլ Զադեին՝ ուղղված ղեկուցագրում.
 «Մեր վիճակը ռազմաճակատում շատ աննախանձելի է: Այլևս
 չենք կարող առաջ շարժել: Բուլշեիկները շատ արկեր ունեն և
 հիանալի կովում են: Այդ բոլորի մասին ես ձեզ մանրամասն հե-
 ոագրել եմ և խնդրել էնվերից պահանջել շուտափույտ կերպով
 ուղարկել ես մեկ դիվիզիա, հակառակ դեպքում՝ ամեն ինչ կկոր-
 ծանվի և մենք Բաքուն չենք ստանա: Թուրքերի հեղինակութունը
 ընկնում է, ավելի ճիշտ այն արդեն սկսել է ընկնել»:² Շեղվելով
 դեպքերի ընթացքից, մենք ցանկացանք ցույց տալ, որ 1918 թ.
 ամռանը Թուրքիայի վիճակն այնպիսին էր, որ նա չէր կարող մե-
 ժաքանակ զինուժ կենտրոնացնել Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, թեև
 թուրքերը շատ անհանդիստ էին, թիկունքում մշտապէս զգալով
 Ղարաբաղի շնչառութիւնը: Հարկ ենք համարում վկայակոչել նաև
 իրադարձութիւնների ակունքի մոտ կանդնած մուսուլմանական բա-
 նակի հրամանատար Նուրի փաշայի՝ տվյալ դեպքում անկողմնակալ,
 ուղիղ խոսքը. «Գյանչայի նահանգում, Կուրից հարավ, հայերն
 իրենց հանգիստ են պահում: Որպեսզի ինձ ապահովեմ Ղարաբա-
 ղի հայերից, Զուլֆայի և Օրդուբաղի վրայով անյտեղ կուղարկվի
 ոչ մեծ ջոկատ»:³ Թուրքական բանակի զլխավոր հրամանատարու-
 թիւնը հավանութիւն չտվեց Ղարաբաղ ջոկատ ուղարկելու Նուրի
 փաշայի ցանկութեանը, քանի որ մտադիր էր այնտեղ նետել ամ-
 բողջ դիվիզիա, իհարկե, Բաքուն գրավելուց հետո միայն:⁴ Վերա-
 խմբավորելով ուժերը և բարձրացնելով բանակի մարտական ո-
 դին, թուրքական հրամանատարութիւնը վերսկսեց հարձակումը

1 Թուրքիայի մշտական ներկայացուցիչը Բաքվում:

2 ՀՀՊԳԿԱ, «Հավաքածու», գ.112, թ. 46:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում, թթ. 46—47:

Բաքվի վրա: Հուլիսի 15-ից 18-ը կովկասյան մուսուլմանական բանակի զորամասերը գրավեցին ու ամրացան Քյուրգամիր—Աղսու—Շարագիչ և Սալյանի շրջանում՝ նոր Վասիլեկա և Բանկ բնագծերում: Հուլիսի 19-ին թուրքերը ընդհանուր ճակատով հարձակում սկսեցին Բաքվի ուղղությամբ: Այս մարտերում նույնպես հիմնական ծանրությունը ընկած էր հայկական զորամասերի վրա: Ու թեև վերջին պահին հայ մարտիկները տեղի տվեցին, բայց այդ ճակատամարտերը ամիսներով զանգազեցրին թուրքական բանակի առաջխաղացումը,² — նշում է «Ալիբ» թերթը:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան թուրքական հրետանին սկսեց հրետակոծել Բաքուն: Քաղաքում սկսվեց խուճապ: Հայկական զորամասերը և քաղաքի հայությունը հերոսաբար մարտնչեցին թուրքերի դեմ: Վերջիններս Բաքու ներխուժեցին նույն օրը, անգլիական ուժերի կողմից դիրքերը լքելուց հետո: Մուսուլմանական զորքը և տեղական թաթարական ամբոխն իրենց հազթանակի խրախճանքը նշեցին Բաքվում՝ հայերի սպանդ կազմակերպելու միջոցով: Դա պատահական չէր. հայ մարտիկների և Բաքվի հայության ամիսներ տևած համառ դիմադրությունը նրանց կատաղության էր հասցրել: Ամենուրեք հերթական առիթը բառարաստ էր՝ իբր հայերը անշում են մահուկականներին, ուրեմն՝ նրանց բնակավայրերը պետք է քարուքանդ անել, իսկ բնակչությանը ոչնչացնել: Քաղաքում սկսվեց հայերի կոտորածը: Այդ կապակցությամբ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանը Վրաստանում Ադրբեջանի գործերի հավատարմատար Զաֆարովին բողոքեց, որ «Բաքվի գրավումը ուղեկցվել է հայ բնակչության կոտորածով: Զոհերի թիվը հասնում է 25—30 հազարի: Բարրաբոսությունը տևել է երեք օր: Դրանից հետո նոր միայն կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առել»:³ Իսկապես, որ թուրք—թաթարական ռազմամոլները Բաքվում ահավոր ոճրագործություն էին կատարել: Բաքվի գրավման ականատեսները իրենց հուշերում պատմում էին կանանց, երեխաների սպանության սրտաճմլիկ տե-

1 Աշ. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 235:

2 «Ալիբ», Թեհրան, 31 մարտի 1979 թ.

3 «Աշխատավոր», 18 հոկտեմբերի 1918 թ.:

սարանների մասին: «Որբացած բնտանիքները, — գրել է «Աշխատավոր» թերթը, — ահարեկված ու սարսափած վազում էին փողոցներում և կատաղի աղաղակով անիծում էին սպանիչներին ու կողոպտիչներին: Կանայք իրենց երեխաների տանջանքը տեսնելով՝ խելագարվում էին, սարսափահար երեխաները բնազդորեն բռնում էին իրենց մոր շրջազգեստի փեշերից և վտանգը նախազգալով՝ հեկեկում էին»:¹

Թուրքերի նողկալի գազանությունները խորապես հուզեցին Բաքվում գտնվող շեզոք պետությունների (Դանիա, Շվեդիա, Նորվեգիա, Պարսկաստան) հյուպատոսներին և նրանք սեպտեմբերի 18-ին համատեղ բողոք ուղարկեցին Նուրի փաշային և հայտնեցին, որ իրենց պարտքն են համարում բողոքել այն սխառեմատիկ եղևունի դեմ, որ կատարվեց Բաքու քաղաքը գրավելուց հետո:²

Կեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգն ավելի իրական ու սպառնալի դարձավ Թուրքերի կողմից Բաքվի գրավումից հետո: Բաքվի անկումը լիովին ազատ արձակեց թուրք—մուսավաթական նվաճողների ձեռքերը: Աղբրեջանը, որ միշտ աշակից և գործակից է եղել Թուրքիայի կողմից հայության դեմ ուղղված գործողություններին, այս անգամ նույնպես անմասն չմնաց:

Բաքվի գրավումից հետո մուսուլմանական բանակի հրամանատարությունը վճռեց մեծ ուժերով շարժվել դեպի Ղարաբաղ, ներխուժել Ջանգեզուր, հաշվհարդար տեսնել հայ բնակչության հետ, ապա կապվել Նախիջևանին և վերջ տալ Հայաստանի Հանրապետության գոյությանը: Թուրքերի հարձակման նախօրյակին Աղբրեջանը տնտեսական շրջափակման ենթարկեց հայկական Ղարաբաղին: Այդ կապակցությամբ «Նոր հորիզոն» թերթը հայտնում էր. «Տնտեսական այն բոլկոտը, որ կյանքի մեջ է մտցված տաճկական փաշաների այստեղ գալուց ի վեր, Աղբրեջանի կառավարությունը հայերին ճնշելու համար դարձրել է պետական քաղաքականություն»:³

1 «Աշխատավոր», 5 հոկտեմբերի 1918 թ.:

2 «Նոր հորիզոն», 26 նոյեմբերի 1918 թ.:

3 «Նոր հորիզոն», 6 հուլիսի 1918 թ.:

Շրջափակման հեռանդրով Լեոնային Ղարաբաղը կանգնեց անտեսական ու քաղաքական ծանր դրուժյան առաջ: Փամանակի մամուլի էջերը հարուստ են թուրքական հարձակման նախօրյակին արցախահայերի անտեսական ու իրավական ողբալի վիճակը նկարագրող թղթակցություններով: «Շուշիի հայկական մասում իսկական սով է: Եվլախի խճուղին փակ լինելու պատճառով նրանք ոչ մի կենսամթերք չեն ստանում: Շատերը հետզհետե ծախում են տան իրերը՝ կենսամթերք ձեռք բերելու համար: Աղքատ դասը մի քանի ամիս ի վեր միայն բույսերով և արմատներով է կերակրվել: Ամբողջ առևտուրը կենտրոնացված է թաթարների ձեռքը»,¹ — նշում է «Հորիզոն» թերթը: «Ժողովուրդը հալումաշ էր լինում անիշխանության թոհուրոհի մեջ: Քաղաքում իշխանություն չկա, դատարանը չի գործում, ազգային կոմիտեները կարգ հաստատել չեն կարող, իսկ կոմիսարիատը թուրքերի կողմից ցրված է: Հայերի և թուրքերի հարաբերությունները ծայրաստիճան սրվել են: Ռուս բնակչությունը թողել է իր տեղերը, սրանց գյուղերը թալանված են ու հրդեհի մատնված: Թուրք բեկերը անհամբեր սպասում են տաճիկների գալու»,² — կարգում ենք «Հորիզոն» թերթի հունիսի 13-ի համարում:

Թուրքական բանակի հրամանատարությունը և Աղբրեջանի կառավարությունը Ղարաբաղը կտրելով արտաքին աշխարհի հետ կապող ուղիներից, միաժամանակ խնտիվ արգելեցին հայերի ելքն ու մտքը Ղարաբաղ: Շատ խիստ վերաբերմունք էին ցույց տալիս դրսից Գանձակ եկած հայերին, առանձնապես երիտասարդներին: Աղբրեջանական իշխանությունները արգելում էին նաև քաղաքից հեռանալը՝ մանավանդ դեպի Ղարաբաղ գնացողներին: Մեր պահանջն է, — ասում էին նրանք, — որ ոչ մի հայ շարժվի դեպի Ղարաբաղ կամ այլ կողմեր, քանի դեռ Բաքվի խնդիրը լուծված չէ:³ Վերջին տողերից դժվար չէ կասել, որ Աղբրեջանի ղեկավարությունը և թուրքական բանակի հրամանատարությունը լրջորեն երկխոսել են Լեոնային Ղարաբաղից և իրենց ղավթողական

1 «Հորիզոն», 13 հունիսի 1918 թ.:

2 «Հորիզոն», 13 հունիսի 1918 թ.:

3 «Ժողովրդի ձայն», 10 սեպտեմբերի 1918 թ.:

ծրագրերը իրականացնելիս շին անտեսել նաև նրա «վտանգավորութունը»:

Այսպիսով, թուրքական հարձակման նախօրյակին Առնային Ղարաբաղում ստեղծվել էր տագնապալի իրավիճակ, որը ցանկացած պահի կարող էր պայթել և աղետալի հետևանքներ ունենալ հայ, ինչպես նաև մահմեդական ժողովուրդների համար: Վտանգը կանխելու մտահոգությամբ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանը դիմում է Վրաստանում Աղբրեջանի իր պաշտոնակից Մ. Զաֆարովին և առաջարկում հայ—թաթարական հատուկ պատվիրակություն ուղարկել Ղարաբաղ՝ երկու ժողովուրդների միջև ծագած լարված հարաբերությունները մեղմելու համար:¹ Ինչպես երևում է Զամալյանին՝ Զաֆարովի օգոստոսի 23-ի պատասխան գրությունից, ընդունելով հանդերձ Ղարաբաղ պատվիրակություն ուղարկելու առաջարկը, վերջինս, այնուամենայնիվ, այդ գաղափարը ընդունելի համարեց՝ սալամանով, որ Հայաստանի կառավարությունն, իր հերթին, շպետք է խանդարի, եթե Աղբրեջանը հանդես գա Հայաստանի սահմաններում ապրող մուսուլման ազգաբնակչության վրա իր ազդեցությունը գործադրելու համար:²

Զաֆարովի պատասխանը իրականությունը խեղաթյուրելու միտում ուներ, կամ, որ նույնն է, ինչպես ընդունված է ասել, միջոցները արգարացնում են նպատակը: Այդ պատասխանը լիովին համապատասխանում էր Ղարաբաղի նկատմամբ աղբրեջանական իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը, այն է՝ նվաճել երկրամասը, ինչ ճանապարհով էլ ուղում է լինի:

Զաֆարովին ուղարկած պատասխան գրության մեջ Զամալյանը հայտնում է, որ հայկական կողմը միանգամայն իրավասու է խառնվելու Ղարաբաղի հարցերին, իսկ աղբրեջանական կողմի փոխադարձ ներկայացվող պահանջը իրավական հիմքերից զուրկ է: Անդրադառնալով Ղարաբաղի հարցում երկու հանրապետությունների իրավասության շրջանակներին, Զամալյանը պատաս-

1 Տե՛ս՝ «Նոր հոգիզոս», 29 օգոստոսի 1918 թ.

2 Նույն տեղում:

խանութիւն է, որ Ղարաբաղ պատվիրակութիւնն ուղարկելու մասին պետք է նկատել, որ իր առաջարկութիւնը գնահատելիս Զաֆարովը անտեսել է մի էական հանգամանք, որը նրան զցել է ցավալի մոլորութեան մեջ: Զամալյանն իր առաջարկութեամբ ամենևին չի մտածել ներխուժել Ադրբեջանի հանրապետութեան ներքին գործերի մեջ: Եթէ հարցը վերաբերվեր Ադրբեջանի հանրապետութեան որևէ վիճելի շրջանի, շարունակել է Զամալյանը, ապա ինքը չէր փորձի իր ծառայութիւնն առաջարկել: Գրութեան վերջին պարբերութիւնն իր մեջ կենտրոնացնում է ամբողջ ասելիքը. «Սակայն խնդիրը Ղարաբաղի վիճելի հարցի և տեղի տիրապետող հայ բնակչութեան մասին է: Այս վիճելի խնդիրը իր վերջնական լուծումը կստանա կամ Պոլսի կոնֆերանսում կամ Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան ազատ կամքի արտահայտութեամբ»¹:

Վերախմբավորելով իսլամական բանակի մնացյալ ուժերը, ինչպիս նաև հավաքագրելով ոչ մուսուլման ժողովուրդների դեմ «սրբազան» պատերազմի մոլուցքով լցված մահմեդականներին, Նուրի փաշան շտապում էր դեպի Արցախ:

Լեոնային Ղարաբաղը նվաճելու պլանի իրականացումը դրվեց Թուրքական Կովկասյան բանակի 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար Զեմիլ Զահիդ բեյի վրա, որի ռազմական շտաբը և բնակատեղին գտնվում էին Աղղամ քաղաքում: Թուրք զորահրամանատարը, վրստահ իր ուժերի վրա, ծրագրել էր սրբնթաց գրոհով վերցնել Շուշին՝ Արցախ աշխարհի սիրտը:

Իր խնդիրը ավարտած համարելով, Նուրի փաշան Գանձակի հայերից ու Թաթարներից բաղկացած մի պատվիրակութիւնն ուղարկեց Շուշի, որպեսզի նրա բնակչութեանը համոզեին հոժարկամ, առանց դիմադրութիւն ցույց տալու բնդունել Ադրբեջանի հպատակութիւնը: Հայերից պատվիրակութեան կազմում էին Գանձակի քաղաքագլուխ Խ. Մ. Համասփյուրը և Կ. Գ. Մելիք Շահնազարովը (Շահեն): Շուշեցիները «անհյուրասեր» գտնվեցին պատվիրակութեան անդամների նկատմամբ: Շուշի մտնելու հենց առաջին օրը նրանց, որպես հայրենիքի դավաճանների, շուշեհեհները բանտար-

1 «Նոր հորիզոն», 8 սեպտեմբերի 1918 թ.

կեցին: Շուշվա մտավորականության ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց հնգօրյա բանտարկությունից հետո նրանց ազատ արձակել: Գանձակի հետդարձ ճանապարհը բռնած պատվիրակությունը շուշեցիները հրահանգեցին, որ իրենց անունից տաճկական հրամանատարությունը տեղյակ պահեն, որ իրենք վճռականորեն դեմ են Ադրբեջանի իշխանությունը:¹

Հայերի հանդուժան պատասխանը անակնկալի բերեց Նուրի փաշային: Վերջինս մի գրությամբ Ղարաբաղի հայերից պահանջեց «վերջ տալ անհնազանդությունը և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը»:²

Սա Արցախի նկատմամբ թուրք-թաթարական դավադիր երկյակի զավթողական քաղաքականության դրսևորման երկրորդ փուլն էր (վերոհիշյալ պատվիրակության Ղարաբաղ կատարած այցից հետո) և թուրքերից ստացված առաջին գրավոր վերջնագիրը: Ընդ որում, վերջնագրում թուրքերն առաջին անգամ պաշտոնապես հայտարարել էին, որ Ղարաբաղն Ադրբեջանի անբաժնելի մասն է:

Իսլամական բանակի հրամանատարի վերջնագիրը Ղարաբաղցիներին չընկրկեց: Ավելին, թուրքերի սպառնալիքը առիթ ծառայեց արագացնելու երկրամասի պաշտպանական կառույցների ամրապնդումը:

Նուրի փաշան լիովին համոզվեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը համառորեն հրաժարվում է ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը և ջանում է միանալ Հայաստանի Հանրապետությունը: Նա որոշեց բռնությամբ տիրել Արցախին: Թուրքերի կողմից Ղարաբաղի նրկատմամբ բռնությունների սաստկացումը թևավորեց տեղի մուսուլման բնակչությանը, և նրանք նկատելիորեն ակտիվացան: Օգտվելով այդ հանգամանքից, տաճկական բանակի հրամանատարությունը, մուսավաթական պարագլուխների ամենագործուն աջակցությամբ, երկրամասում հրահրեցին հայ-թաթարական բնդհարումներ, որոնք մի շարք տեղերում արյունալի վերջաբան ունե-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с.20.

2 «Նոր հորիզոն», 18 սեպտեմբերի 1918 թ.:

ցան: Երկու հարևան ժողովուրդների միջև պատերազմը դառնում էր անխուսափելի: Ղարաբաղի դեմ թուրքերի հարձակմանը նախորդեց Ղարաղջլաղ (ներկայիս Բերդաձոր) հայկական մեծ գյուղի կործանումը, որը ծանր հարված էր Ղարաբաղին: Այդ մասին կանգրադառնանք հետագա էջերում, իսկ այստեղ նշենք միայն, որ գյուղը պատկանում էր Զանգեզուրի գավառին և սահմանակից էր Շուշի քաղաքին: Ղարաբաղի համար այն ուներ ռազմավարական նշանակություն: Գորիսից Շուշի միակ ճանապարհը՝ անցնում էր Ղարաղջլաղով: Ղարաղջլաղի անկումը քաջալիերեց տեղական թուրքերին, և նրանք որոշեցին ձեռք բերած հաջողությունը զարգացնել: 1918 թ. սեպտեմբերի 10-ին տեղական թուրքերը տաճկական զորամասերի աջակցությամբ երկու՝ Կոռնիձորի և Խանածախ—Խոզնավար ուղղություններով հարձակվեցին Զանգեզուրի վրա:

Սակայն հաջողության չհասնելով, սեպտեմբերի 16-ին հարկադրված նահանջեցին:¹

Կասկածից դուրս է, որ Զանգեզուրում անհաջողություն կրելուց հետո, թուրքերը պետք է շրջվեին դեպի Ղարաբաղ, մանավանդ, որ արդեն տիրացել էին Ղարաղջլաղ գյուղին: Այսպիսի պայմաններում, 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Ղարաղջլաղի անկումից երկու օր հետո Շուշիում հրավիրվեց Լեռնային Ղարաբաղի հայության երկրորդ համագումարը, որը տևեց մինչև սեպտեմբերի 13-ը: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էր 200 մարդ, այդ թվում՝ ներկայացուցիչներ բոլոր քաղաքական կուսակցություններից: Այն պետք է քննարկեր երկրի ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող մի շարք հարցեր՝ ժողովրդական կառավարության հաշվետվությունը, թուրքական վտանգը դիմադրավելու նախապատրաստվածությունը և Ղարաղջլաղի բնակիչներին իրենց գյուղը վերադարձնելը:² Համագումարի աշխատանքի օրերին Աղղամում գտնվող թուրքական Կովկասյան բանակի երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար, Նուրի փաշայի օգնական, Բաքվի տվարահոշակ «հերոս» Զեմիլ Զահիդ բեյի անունից երկու վերջնագիր է ստացվում՝ մեկն ուղղված Ղարաբաղի հայոց

1 «Նոր հորիզոն», 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2 «Նոր հորիզոն», 18 սեպտեմբերի 1918, «Մշակ», 22 փետրվարի 1911

հոգևոր առաջնորդին, իսկ մյուսը՝ գավառի հայ ազգաբնակչու-
թյանը: Այս առնչությամբ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ
այն օրերի Ղարաբաղի ռազմական գործերի կառավարիչ Հ. Քում-
յանը վկայում է, որ թուրք զորավարն ուղարկել է մեկ գրություն,
այն էլ 2-րդ համագումարից առաջ՝ նշելով, միաժամանակ, որ դա
օսմանցիների առաջին հանդուհանդիսն էր: Այս հաղորդումը
տեղ է գտել նաև Բ. Ուլուքարյանի գրքում:¹ Սակայն, ինչպես նկա-
տեցինք, ուղարկվել է երկու գրություն, այն էլ համագումարի օրե-
րին, և դա առաջին հանդուհանդիսն պահանջը չէր:

Հայկական կողմից միակողմանի զիջումներ պահանջող վերջնա-
գրքը բովանդակում էր հինգ կետ: 1. Երեք օրվա ընթացքում բոլոր
զենքերը հանձնել տաճկական հրամանատարությանը և անձնատուր
լինել, 2. վերջ տալ երկրում տիրող անիշխանությանը, 3. չհետևել
Անդրանիկին, որը միայն նոր գաղթականության պատճառ է դառ-
նում, 4. բաց անել Շուշի—Աղղամ խճուղին, 5. ճանապարհ տալ
քոչվորներին:

Այդ պահանջները կատարելու դեպքում հայերին «բարեհոգա-
բար» խոստացվում էր կյանքի և զույքի ապահովություն:²

Ուշադրավ է, որ Ջեմիլ Ջահիդ բեյը վերջնագրով պաշտոնապես
խոստանում է նաև, որ Ղարաղլչաղը կործանվել է թուրքական կա-
ռավարության որոշմամբ:³ Ըստ էության, թուրք զորահրամանատա-
րի «խոստովանությունը» միտում ուներ հասկացնել տալ արցախա-
հայությունը, որ թուրքիան հարկ եղած դեպքում նույն կերպ կվար-
վի նաև Ղարաբաղի հետ:

Հիշենք, որ սույն վերջնագրի պահանջների մի մասի վերաբեր-
յալ արցախահայության առաջին համագումարը արդեն իր որո-
շումը կայացրել էր, այն է՝ վերջ տալ անիշխանությանը, բացել ճա-
նապարհները ճանապարհորդների ու քոչվորների համար և բարի-
դրացիական հարաբերություններ հաստատել մուսուլմանական
բնակչության հետ:⁴

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.221, ց.1, գ.24, մաս 3, Բ.46, ֆ.199, ց.1, գ.38, Բ.11, «Մշակ», 27
փետրվարի 1919 թ.:

2 Բ. Ուլուքարյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

3 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ.:

4 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.221, ց.1, գ.24, մաս 3, Բ.145:

5 Նույն տեղում:

Երկրորդ համագումարը երեք նիստերում քննարկեց թուրքական հրամանատարություն վերջնագիրը և տվեց հետևյալ պատասխանը: 1. Ստեղծված ժողովրդական կառավարությունը նպատակ չունի որևէ քաղաքական արկածախնդրություն, այլ խնդիր է գրեճնշել ներքին անիշխանությունը, վերջ տալ ավազակություններին, թալանին և ամեն կարգի օրինազանցություններին: 2. Ղարաբաղի հայությունը որևէ հարձակողական տրամադրություն և նպատակներ չունի: 3. Անկախ քաղաքական հեռանկարներից՝ հայ թուրքական հարաբերությունները Ղարաբաղում պետք է լինեն եղբայրական: Դարավոր հարևանները՝ հայերն ու թուրքերը պիտի հաշտ ապրեն կողք կողքի և խորապես հարգեն միմյանց իրավունքները: 4. Կազմակերպված կամ անկազմակերպ հարձակումները խաղաղ աշխատավոր ազգաբնակչության վրա մեծապես վնասում են հայերի ու թուրքերի բարի դրացիությունը:¹

Համագումարը միաժամանակ որոշում է խնդրել թուրքական հրամանատարությունը՝ բնակչությանը դինաթափ շանի, քանի որ դա աղատություն կտա ավազակներին, և նրանք անպատիժ կթալանեն ժողովրդին:²

Երկրորդ համագումարը մերժեց Ազրբեջանի կազմի մեջ մտնելու մասին թուրքական հրամանատարության և Ազրբեջանի կառավարության պահանջը:³ Սակայն, հնարավոր առճակատումից խուսափելու համար համագումարը կազմեց հատուկ պատվիրակություն, որը պետք է մեկներ Աղզամ և երես առ երես բանակցեր թուրքական հրամանատարության հետ: Հաջողության հասնելու դեպքում պատվիրակությունը պետք է այցելեր նաև Բաբու և Ազրբեջանի կառավարության հետ անմիջական բանակցություններ վարեր:⁴

Համագումարի պատգամավորները լավատեղյակ էին, որ զավառի բնակչությունը պատրաստվում է թուրք—թաթարական զավթիչների դեմ կռվել վճռական կերպով: Սակայն, համագումարը որոշեց զենքի չդիմել՝ գտնելով, որ Ղարաբաղը լիովին դեռ պատրաստ

1 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ.:

2 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.38, թ.11:

3 «Մշակ», 22 հոկտեմբերի 1918 թ.:

4 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.38, թ.11:

չէ պատերազմի: Դրա համար էլ բնակչութիւնը հզեց հետեյալ շրջա-
բերականը . «Ղարաբաղի դրութիւնը հետզհետեւ լրջանում է: Մենք
կոչ ենք անում հայ գյուղացիներին բարեկամական վերաբերմունք
պահպանել թուրք հարեանների հետ: Թուրքական հրամանատարու-
թիւնը սպառնում է թալանների ու սպանութիւնների շարունակ-
ման դեպքում զորք մտցնել Ղարաբաղ: Հայ գյուղացիներ. մենք
այնպես շանենք, որ մեր երկիրը մատնենք սրածութիւն»:¹

Ինչ վերաբերում է Ղարաղշլաղի հետ կապված հարցին, ապա
համագումարը այդ կապակցութեամբ ընդունեց հատուկ որոշում,
որով տաճկական հրամանատարութեան առաջ խնդիր էր դրվում
դիմել տեղական թուրքերին, որպեսզի նրանք թույլ տան ղարաղշ-
լաղցիներին վերադառնալու իրենց գյուղը:²

Երկրորդ համագումարը սեպտեմբերի 11-ի նիստում Ղարաբա-
ղի ժողովրդական կառավարութիւնը վերանվանեց Ղարաբաղի հա-
յոց ժողովրդական խորհուրդ, որը կազմված էր 10 մարդուց: Այս
անվանափոխումը թելադրված էր առկա լարված իրադրութեամբ և
միտում ուներ մեղմելու թուրքական հրամանատարութեան և Աղբրե-
ջանի կառավարող շրջանների դայրույթը ինքնիշխան Աննային Ղա-
րաբաղը հանդեպ:

Նկատի ունենալով երկրամասում ստեղծված շափաղանց բարդ
ու լարված իրավիճակը, համագումարը նույն նիստում որոշում կա-
յացրեց, որ պատգամավորների կեսը մեկնի գյուղերը՝ տեղական
իշխանութիւններին օգնելու, իսկ մյուս մասը՝ մնա քաղաքում,
որպեսզի աջակցի ժողովրդական խորհրդին:³ Ղարաբաղի հայոց
ժողովրդական խորհուրդը պիտի իրագործեր համագումարի ընդու-
նած շատ պատասխանատու մի որոշում՝ ընտրել Աղզամ մեկնող
պատվիրակութիւն:

Երկու օր շարունակ խորհուրդը և քաղաքում գտնվող պատգա-
մավորները զբաղված էին պատվիրակների ընտրութեամբ: Ոչ ոք
չէր ցանկանում մտնել պատվիրակութեան կազմում: Պատճառն այն
էր, որ ամեն ոք վախենում էր, թե իրեն ժողովուրդը պիտի նայի որ-

1 «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ.:

2 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ.:

3 «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ.:

պէս դավաճանի: Երկօրյա վեճերից հետո կազմվեց հինգ հոգիանոց պատվիրակութուն, որի կազմում ընդգրկվեցին Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանը (Շուշվա քաղաքագլուխ), (նախագահ), Հայրապետ Մուսայելյանը (Ղուկասյան Օրիորդաց դպրոցի տեսուչ), Աշոտ Մելիք Հովսեփյանը (իրավաբան), Արշավիր Քամայանը (թեմական դպրոցի ուսուցիչ) և Դանիէլ Առաքելյանը (գյուղացի):¹

Ապահովութեան համար պատվիրակներին պիտի ուղեկցեին Ազգամիջյան կոմիտեի թուրք անդամները: Սակայն նրանցից միայն ինժեներ Լյուֆթալի բեկ Բեհբութովը համաձայնվեց պատվիրակութեան հետ գնալ Աղղամ:² Այս հանգամանքը վկայում է, որ համագումարի ընդունած որոշումները, որոնք ուղղված էին գավառի արված մթնոլորտը մեղմելուն, մուսուլմանների սրտով չէր: Դա երեււոյց նաև Ղարաղլլաղի հարցում: Երբ Ղարաբաղի հայոց ժողովրդական խորհուրդը դիմեց տեղական թուրքերին՝ օգնելու զարաղլլաղցիներին հայրենի գյուղ վերադառնալու, նրանք առարկեցին, պատճառաբանելով, թէ գյուղի դեմ ռազմական գործողութիւններ սկսել է թուրք հրամանատարութիւնը, ուստի և պետք է դիմել նրան:³

Սեպտեմբերի 15-ին պատվիրակութիւնը մեկնեց Աղղամ: Նույն օրը նրանք ներկայացան Զեմիլ Զահիդ բեյին: Վերջինս, որ արդեն առել էր թուրքերի Բաբու ներխուժելու լուրը, ինչպէս նաև քաջատեղյակ էր համագումարի որոշումներին և այդ կապակցութեամբ, «զայրացած» արցախահայութեան դեմ, առանց պատվիրակների խոսքը լսելու, նրանց ներկայացրեց նոր պահանջներ. 1. հպատակվել Աղրբեջանի կառավարութեանը, 2. զինաթափ լինել, 3. հանապարհ տալ թուրքական և աղրբեջանական զորքերին անցնելու Շուշի:⁴ Թուրք զորահրամանատարի վերջնագիրը միանգամայն անակրեկալ էր պատվիրակութեան համար: Զեմիլ Զահիդ բեյին նրանք հայտնեցին, որ իրենք լիազորված չեն նման հարցերին պատասխան

1 Բ. Ուլուբարյանի գրքում (էջ 29) Դանիէլ Առաքելյանը նշված է որպէս պատվիրակութեան նախագահ:

2 «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ., 22464Ա, ք.314, ց.1, գ.34, Բ.66, ք.221, ց.1, գ.30, Բ.28:

3 «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ.:

4 Նույն տեղում:

տալու: Հայ բանագնացիները խնդրեցին բեյին, որպեսզի թույլ տա իրենց վերադառնալ Ղարաբաղ՝ զեկուցելու ներկայացված նոր պահանջների մասին: Սակայն թուրք հրամանատարը պատվիրակներին թույլ չտվեց հեռանալ Աղզամից: Ավելին, պահանջեց բանագնացներից վերջնազրի մասին գրավոր հայտնել արցախահայությանը: Պատվիրակության անդամները կտրականապես հրաժարվեցին որևէ գրություն գրելուց և պահանջեցին իրենց ազատ արձակել: Զեմիլ Զահիդ բեյը հարկադրված էր փոխել իր վճիռը և պատվիրակության անդամներից երկուսին՝ Հ. Մուսայելյանին ու Գ. Առաքելյանին թույլատրեց վերադառնալ Շուշի՝ պայմանով, որ տեղում իրենց խնդիրը կատարելուց հետո վերադառնան Աղզամ և իրազեկ դարձնեն Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության մտադրության մասին: Պատվիրակներից երեքին, այդ թվում և Լյուֆթալի բեկ Բեհրութովին, որպես պատանդ նետեցին բանտ:¹

Վկայակոչելով Հ. Թումյանի մի հաղորդումը, Բ. Ուլուբաբյանը գրում է. «Այս օրերին էր, որ Աղզամում հայտնվեց նուրի փաշան»:² Մինչդեռ նուրի փաշան Աղզամ է ժամանել հայ պատվիրակների այնտեղից վերադառնալուց երեք օր հետո՝ սեպտեմբերի 19-ին: Այս մասին քիչ հետո:

Սեպտեմբերի 16-ին պատվիրակության երկու անդամները հասան Շուշի: Անհրաժեշտություն դգացվեց նոր համազումարի հրավիրման, որը պետք է քննարկեք թուրքերի վերջնագիրը և տար պատասխան: 1918 թ. սեպտեմբերի 17-ից 22-ը գումարվեց Ղարաբաղի հայության երրորդ արտակարգ համազումարը, որին հրավիրված էին մեծ թվով պատգամավորներ՝ յուրաքանչյուր գյուղից երկուական, իսկ Շուշի քաղաքից՝ 18 ներկայացուցիչ: Պատգամավորների ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 200-ի:³ Համազումարի աշխատանքները ընթանում էին բուռն վեճերի պայմաններում: Պատգամավորների մեծ մասը առաջարկում էր մերժել թուրքերի վերջնագիրը և պատրաստվել պատերազմի: Սակայն, համազումարի կազմակեր-

1 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ., ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, մաս 3, Բ.428:

2 Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

3 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ., ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, մաս 3, Բ.428:

պիշներն աշխատում էին ամեն կերպ համոզել նրանց՝ որ անհրա-
ժեշտ է թուրքերի հետ լեզու գտնել, խուսափել կռից՝ նկատի ունե-
նալով Ղարաբաղի մեկուսացված վիճակը, նրա տնտեսական ծանր
պայմանները և ամենազխալորը՝ գինամթերքի ու հանգերձանքի
պակասությունը:

Համագումարի երրորդ օրն Արսեն Հովհաննիսյանին (Արսո) իր
ընդարձակ ելույթով հաջողվեց մեղմել հավաքվածների բորբոք-
ված կրքերը և նրանց համոզել, որ տվյալ պահին Լեռնային Ղարա-
բաղի հայությունն շահերին ռազմավարությունը անհարիր է: Համա-
գումարը, երեք օրվա բուռն քննարկումներից (ելույթ ունեցավ 78
պատգամավոր) հետո միաձայն որոշեց արյունահեղությունից խու-
սափելու համար, առանց կռիի գնալ համաձայնություն: Հայ պատ-
մազրություն մեջ սույն որոշումը տարբեր մեկնաբանությունների
տեղիք է տվել: Այսբանը հետազոտողների համար հաստատուն
հիմք է դարձել, որպեսզի նրանք, մի կողմ թողած մյուս բոլոր
աղբյուրները, հայտնեն, թե համագումարը զիջողական դիրք է
բռնել և հնարավոր է համարել, որպեսզի զավառը ժամանակավո-
րապես, կամ գոնե պայմանով ընդունի Աղբրեջանի գերիշխանու-
թյունը:¹ Այս տեսակետի կողմնակիցներին, ըստ երևույթին, շփոթ-
մունքի մեջ է գցել որոշման այն մասը, որտեղ ասված է, թե «ա-
ռանց կռիի գնալ համաձայնություն»: Այդպիսի ենթադրության կա-
րելի է հանգել միայն որոշման բովանդակությանն ուղղակի իմաս-
տով վերաբերվելու դեպքում և երկրորդը՝ ուսումնասիրությունից
դուրս թողնելով համագումարի աշխատանքները լուսարանող
աղբյուրագիտական առավել կարևոր այլ տվյալները:

Մեզ հայտնի սկզբնաղբյուրների հանգամանալի բնությունը
ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ որոշումն ընդունելով, համագումարը
խնդիր չունեի Ղարաբաղը ենթարկելու թուրքերին, այլ կամենում էր
փոխըմբռնման ու փոխզիջման ճանապարհով համաձայնության
գալ թուրքական բանակի հրամանատարության հետ, և խաղաղ կեր-
պով լուծել ծագած վիճելի հարցերը: Ասվածի վկայությունը տես-

1 ՀՀԳԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, թ.94, ֆ.276, ց.1, գ.16, թթ. 14—15:

2 Տես՝ Գր. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային
Ղարաբաղում: Եր., 1971, էջ 92—93, և Ն. Սիմոնյան, Անգրանիկի ժամանակը,
էջ 386:

նում ենք համագումարի աշխատանքները լուսարանող փաստաթղթերից մեկում: Նրանում զետեղված են այն ուղիներն ու միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին ընդհանուր համաձայնության գալու համար: Գրանք են՝ 1. համագումարը մերժում է Ադրբեջանին ենթարկվելու պահանջը, 2. զինաթափման առաջարկը չի ընդունվում, մինչև որ արցախահայության անվտանգության ապահովման համար շարվեն հուսալի երաշխիքներ, 3. Ադրբեջանի զինված ուժերը չպետք է մտնեն Լեռնային Ղարաբաղ, 4. թույլատրել, որ տանկական փոքրիկ զորագունդ մտնի Շուշի¹, 5. ստեղծել հայ-թուրքական խառը մարմին՝ և նրան իրավունք վերապահել անիշխանության դեմ պայքարի միջոցներ որոնել:²

Մինչ համագումարը զբաղված էր Զեմիլ Զահեդ բեյի վերջնագրի պատասխանով, սեպտեմբերի 19-ին Աղզամ ժամանեց Կովկասում գործող իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշան, մի ոմն Լեոն վարդապետի և Գանձակի քաղաքային վարչության անդամ Սարգիս Տեր—Իսրայելյանի ուղեկցությամբ: Վերջիններս խնդիր ունեին արցախցիներին կոչելու հնազանդության ու համոզելու, որպեսզի նրանք զենք չբարձրացնեն մուսուլմանական ուժերի դեմ և զավառի բնակչության կյանքը վտանգի շենթարկեն: Նույն օրը Նուրի փաշան ազատ արձակեց բանտարկված պատվիրակներին, և վերը նշված անձնավորությունների հետ միասին ուղարկեց Շուշի: Նուրի փաշան վերջնագիր ուղարկեց Շուշի, որով զարբաղցիներից պահանջում էր՝ 1. 24 ժամում զինաթափվել, 2. ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, 3. ճանապարհ տալ թուրք—ադրբեջանական զորքին՝ անցնելու Շուշի:

Թուրք փաշան պատասխանի համար տալիս է 24 ժա՞ ժամանակ և հայ բանագնացներին պատվիրում՝ համոզել բնակչությանը ընդունելու վերջնագիրը: Այդ սպառնում է, որ պայմանը խախտելու դեպքում կղիմի ռազմական գործողությունների:

Հայ պատվիրակները մեծ դժվարությամբ հասան Շուշի: Երրորդ համագումարը սեպտեմբերի 20-ի նիստում Նուրի փաշայի վերջնա-

1 ԸՊՊԿԱ, ֆ.314, ց.1, դ.34, թ.69:

2 «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ., ԸՊՊԿԱ, ֆ.222, ց.1, դ.24, 3-րդ մաս, թ.418:

գիրը քննարկելուց հետո որոշեց թուրքերի հետ բանակցելու համար նոր պատվիրակություն ուղարկել Աղզամ: Պատվիրակության մեջ մտան Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք Շահնազարյանը, Լևոն վարդապետը և համագումարի նախագահ Գ. Ղարազյոզյանը:

Համագումարն իր բանագնացներին պատվիրեց՝ ամեն գնով հասնել նրան, որ վիճելի հարցերը լուծվեն առանց ուժ գործադրելու, այլ խոսքով, որպեսզի բանը զենքի չհասնի: Պատգամավորությանը շահողվեց նշված ժամկետին լինել Աղզամում, որովհետև գավառից եկած գյուղացիների մի մեծ խումբ, զժողճ լինելով համագումարի որոշումից (արցախահայության գերակշիռ մեծամասնությունը զեմ էր թուրքերի հետ ամեն տեսակի զիջողության), թույլ չի տալիս նրանց մեկնելու: Ի վերջո, սեպտեմբերի 21-ին բանագնացների խումբը դուրս է գալիս Շուշիից: Խմբի հետ միասին ղեպի Ասկերան է ուղևորվում նաև քաղաքից ընտրված մեկ այլ պատվիրակություն, անդամակցությամբ Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսի և Բյուզանդ վարդապետի, որոնք պետք է հորդորեին Ասկերանի շրջանի գյուղացիներին՝ խաղաղությանը շնչունելու: Թուրքերին և շղիմադրելու նրանց Ասկերանով անցնելիս: Ասկերանում երկու պատվիրակության անդամներն էլ մեղադրվելով հայրենիքի դավաճանության մեջ, բնակչության կողմից ձերբակալվում են: Թեմի առաջնորդից վերջնելով մեքենան, նրան ոտքով ուղարկում են Շուշի, իսկ մյուսներին բանտարկում Ասկերանի մոտ գտնվող Խանարազ գյուղում:² Որոշ մանրամասներ պարզելուց հետո, երկու օր անց, այսինքն՝ սեպտեմբերի 21-ին նրանց ազատ են արձակում: Նրանք Աղզամ հասան սեպտեմբերի 21-ին, երբ արդեն լրացել էր նուրի փաշայի վերջնագրի ժամկետը: Այս բոլորը բավարար հիմք են տալիս ասելու, որ գավառը Աղբրեջանին ենթարկելու Ջեմիլ Ջահիդ բեյի պահանջը երրորդ համագումարը չի բնորոշել: Այս կարծիքի օգտին է խոսում նաև հետևյալ հանգամանքը: Ինչպես վերը տեսանք, Ջահիդ բեյի վերջնագրի վերաբերյալ համագումարը որոշում էր կայացրել սեպտեմբերի 19-ին,

1 «Նոր հորիզոն», 19 հոկտեմբերի 1918 թ

2 նույն տեղում:

այսինքն՝ Աղղամ Նուրի փաշայի հայտնվելու օրը: Կասկած չկո-
որ Նուրի փաշան արդեն տեղյակ էր որոշման բովանդակութեանը:
Հետևաբար, եթե համազումարը թուրքերի համար ձեռնառու որոշում
ընդունած լիներ, բնականաբար, նոր վերջնագիր ուղարկելու անհրա-
ժեշտություն չէր ծագի: Մինչդեռ, ինչպես նկատեցինք, Նուրի փա-
շան նոր վերջնագիր ներկայացրեց զարաբաղցիներին և պահանջեց
24 ժամում կատարել հրամանատարութեան կողմից ներկա-
յացված պահանջները: Ինքնին հասկանալի է, թե խոսքն ինչ պա-
հանջների մասին է: Մեր տեսակետը հաստատող մեկ այլ փաստարկ
ևս: Եթե համազումարը թուրքերի պահանջներին բավարարու-
թյուն տված լիներ, ապա ինչու պիտի նոր պատվիրակություն ուղարկեր
Աղղամ, թուրքական բանակի հրամանատարութեան հետ բանակցե-
լու համար: Ուրեմն, իսկապես, դրա անհրաժեշտությունը կար:

Այսպիսով, ամբողջ շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ
համազումարը խնդիր չի ունեցել զավառն Ադրբեջանին հանձնելու:
«Եթե թուրքերն իրենց պահանջներին զիջողական պատասխան ստա-
ցած չլինեին, ապա խաղաղ ու հանդարտ ընթացքով Շուշի կմտնեին
և այնտեղ կվայելեին տիրող արտոնությունները»¹, — իրավացիո-
րեն գրում է Բ. Ուլուբարյանը:

Վերջնագրի պատասխանը շտապած, թուրքական հրամանա-
տարութեանն արդեն սկսել էր զինաթափել հայերին: Այսպես,
1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին Ջեմիլ Ջահիդ բեյը Խաչենի երեք հա-
սարակության (Խանքենդ, Խանաբազ, Ղլխտենքի) 20-ից ավելի
հայկական գյուղերից պահանջեց ճանաչել Ադրբեջանի իշխանու-
թյունը և զինաթափ լինել: Արյունահեղությունից խուսափելու հա-
մար բնակչությունը հանձն է առնում զինաթափվել, պայմանով,
որ թուրք ասկյարները չմտնեն գյուղերը և բռնություններ չգոր-
ծադրեն խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Հարկ է նշել, որ թուրքա-
կան հրամանատարությունը և զավառապետ Խոսրով բեկ Ֆալատովն
իրենց խոստումը կատարեցին թուրքական ձեռով. նրանք ծեծի ու
սպանությունների սարսափի տակ ժողովրդից խլեցին բոլոր զեն-

¹ Բ. Ուլուբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 32:

բերը և տեղափոխեցին Աղզամ:¹ Կասկածից զուրս է, որ այդ զենքն ու զինամթերքը հանձնվեց մի քանի օր հետո Շուշի արշավող թուրքական զորքին: Սեպտեմբերի 22-ին թուրքական զորքը մտավ Լեռնային Ղարաբաղ: Թուրք—թաթարական զինված կազմավորումները սեպտեմբերի 22—23-ին լայնածավալ հարձակում սկսեցին Ղարաբաղի դեմ Դաշբուշից (Քարազուխ) մինչ Միրուշենլի:² Սկսվեց Ղարաբաղի արյունաներկ պատմութունը:³

Թուրք—թաթարական զորքերը հանկարծակի բերելով զիրքապահ հայ գյուղացիներին՝ սեպտեմբերի 22—23-ին մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Ասկերանի աջ ու ձախ կողմերի Միրշալու, Դահրազ, Վարազաբուն, Փրշամալ, Նախիջևանիկ, Քյաթուկ, Խրամորթ, Խանաբազ, Ղլիջբազ, Քարազուխ գյուղերը:⁴ Այդ գյուղերի գրավումով անպաշտպան է մնում Շուշի տանող ճանապարհը: Թուրքական զորքերը Ջահիզ բեյի գլխավորությամբ շարժվում են դեպի Շուշի՝ ճանապարհին ավերելով ամեն ինչ: Նկատի ունենալով դաշնակից պետութունների փայլուն հաղթանակներն Արևմտյան ճակատում և Բուլղարիայի անձնատուր լինելը՝ Ղարաբաղի կառավարությունը իրավամբ ենթադրում էր, որ թուրքերի տիրապետությունը քաղաքում երկար տևել չի կարող: Այդ պատճառով գերադասեց նրանց զինված դիմադրություն ցույց շտալ, որովհետև դիմադրելու դեպքում քաղաքում հայերի և թուրքերի միջև կոտորածն անխուսափելի կդառնար: Շուշին առանց կռվի անձնատուր ելավ թուրքերին: Տաճիկ ասկյարները, որոնց թիվը հասնում էր շուրջ 2000-ի,⁵ Շուշի մտան սեպտեմբերի 24-ին: Նրանք տեղավորվեցին քաղաքի դպրոցական շենքերում, զորանոցներում ու թուրքական թաղում: Ասկյարներն ունեին ութ թնդանոթ և մի քանի տասնյակ գնդացիք: Զորքի հետ քաղաք էր ժամանել նաև մուսավաթական կառավարու-

1 22ՊՊԿԱ, ֆ.221, ց.1, գ.88, ք.5:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ք.94:

3 «Մշակ», 28 սեպտեմբերի 1918 թ.:

4 «Մշակ», 22 փետրվարի 1919 թ., 22ՊՊԿԱ, ֆ.222, ց.1, գ.24, 3-րդ մաս, ք.418:

5 «Նոր հորիզոն», 19 հոկտեմբերի 1918 թ.: Որոշ ազդյուններում այդ թիվը հասնում է 4000-ի (տե՛ս «Մշակ», 27 փետրվարի 1919 թ.) և 5000-ի (տե՛ս 22ՊՊԿԱ, ֆ.276, ց.1, գ.16, ք.16):

թյան պաշտոնական լիազոր Իսմայիլ խան Զիաթխանովը՝ հրահանգ ունենալով համոզել բնակչությանը ընդունելու Աղրբեջանի իշխանությունը:¹ Դեպի Շուշի շարժվող զորքի հետևից գնում էին տեղական թաթարների հազարավոր խմբեր: Նրանց այստեղ էր ձգում թալանի ու կողոպուտի մոլուցքը:²

Քաղաք մտած տաճիկ զորքին միացան տեղական քրդերը: Թուրքերը գրավելով Շուշին, այնտեղ մացրին ռազմական դրություն: Շուշիի պարետ նշանակվեց Նազմ բեյը, իսկ ընդհանուր նահանգապետ՝ Իսմայիլ խան Զիաթխանովը:³

Այսպիսով, թուրքական տիրապետության հետևանքով Աղրբեջանի իշխանությունը տարածվեց Շուշի քաղաքի և Քարինտակ, Շոշու Ղալբալու գյուղերի վրա:⁴ Ճիշտ է Շուշին ընկել էր, բայց կանգուն էին մյուս շրջանները՝ Զիվանշիրը, Զրաբերդը, Գիզակը և Վարանդան: Հատկանշական է, որ դեռևս թուրքական հարձակման նախօրյակին այդ շրջանների զինված ուժերը ինքնաբերաբար համախմբվեցին զավառի աչքի ընկնող գործիչների շուրջը և բոլորովին չենթարկվեցին թուրքական հրամանատարություն ու Աղրբեջանի կառավարությանը: Վարանդայի գինական ուժերի հրամանատարն էր Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանը, Գիզակինը՝ Արտեմ Լալայանը, Զրաբերդինը՝ Բազրատ Նազարյանը և Զիվանշիրինը՝ Ալեքսան Դային: Այսքանից հետո թուրքերը մոլորություն շունեին կարծելու, թե իրենց Շուշի մտնելը բավական է, որպեսզի տիրեն ողջ Լեռնային Ղարաբաղին: Թուրքերն ու թաթարները Ղարաբաղում իրենց հանդիստ ու անվտանգ չէին զգա այնքան ժամանակ, քանի դեռ վերջնականապես չէին նվաճել այն:

Ահա թե ինչու, թուրք—թաթարական զավթիչները ձգտում էին ամրապնդել Շուշին և այն դարձնել հուսալի հենարան ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը և Զանգեզուրը գրավելու համար: Աղրբեջանի կառավարության թելադրանքով թուրք հրամանատարությունը ցրեց

1 «Նոր հորիզոն», 19 հոկտեմբերի 1918 թ.:

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.143, թ.60.

3 «Նոր հորիզոն», 19 հոկտեմբերի 1918 թ.:

4 «Արձագանք», 15 օգոստոսի 1919 թ.:

Ղարաբաղի կառավարությունը, զինաթափ արեց հայ բնակչու-
թյանը և սկսեց հալածել ու կոռուպտել նրան: Խուժելով քաղաք, տա-
ճիկ ասկյարները, բրգերն ու տեղական թուրքերը սկսեցին կոռուպ-
տել հայերի տները, խանութները և կոտորել նրանց: Սարսափելի
կոտորածն ու թալանը տեղեցին երկու օր և դազարեցին երրորդ օրը
միայն, պարետ Նազմ բեյի հրամանով:¹

Թուրք—թաթարական ռազմամուկները առաջին հերթին հաշվե-
հարդար տեսան Արցախի հայ մտավորականության հետ: 1918 թ.
հոկտեմբերի 1-ի գիշերը, տաճիկ ասկյարները «ընդհանուր» նա-
հանգապետ Զիաթխանովի հրահանգով խուժեցին մտավորական-
ների տները: Սարսափահար անելով կանանց ու երեխաներին,
նրանք խուզարկության անվան տակ հափշտակում էին արժեքա-
լիք իրերը: Միայն այդ գիշեր ձերբակալվեցին մի քանի տասնյակ
մտավորականներ, այդ թվում՝ Եղիշե Իշխանյանը (կառավարու-
թյան նախագահ), Արսեն Հովհաննիսյանը (Արստ) (պարենավոր-
ման կոմիսար), Լեոն Վարդապետյանը (կառավարության անդամ),
իրավաբան Մանգինյանը, Նիկոլայ Իսախանյանը (զինվորական
միության նախագահ), Մ. Այվազյանը (կառավարության անդամ),
Արտավազգ Վարդապետյանը (նախկին պարետ), Արտաշես Առուս-
տամյանը, Մելիքսեթ Եսայանը, Տիգրան բեկ Յուզբաշյանը, Ի. Մե-
լիք Շահնազարյանը, Ռուբեն Տեր—Փասպարյանը, Գուրգեն Օհան-
յանը, Թումյան ծնողները (ձեռքակալվեցին որդիների փոխարեն),
Ասատուր Ավետիսյանը (պարենավորման նախկին կոմիսար) և ու-
րիշներ, ավելի քան 60 հոգի:² Նրանցից հարցաքննության ենթար-
կվեցին միայն 4—5 մարդ: Հարցաքննության ժամանակ ծեծի ու
բռնությունների ենթարկվեց Եղիշե Իշխանյանը:³

Ըստ երևույթին, Ադրբեջանի «դեմոկրատական» կառավարու-
թյունը որոշել էր թուրք ասկյարների միջոցով հաշվեհարդար տես-
ել քաղաքի հայ մտավորականության հետ և զրանով Ղարաբաղի
հայությունը զրկել իր դեկավար ու կազմակերպիչ ուժից:

1 «Նոր հորիզոն», 27 սեպտեմբերի 1918 թ.:

2 «Նոր հորիզոն», 19 հոկտեմբերի 1918 թ., «Արև»: 4 մարտի 1919 թ.:

3 «Արև», 4 մարտի 1919 թ., ՀՀՊԳՍ, ֆ.201, ց.1, գ.41, թթ. 21—22,

«Кавказское слово», 22 октября 1918.

Ստեղծված կացութիւն շուրջը թուրքական հրամանատարութիւն հետ բանակցելու համար, սեպտեմբերի 26-ին հայերից ընտրովեց հանձնաժողով, որի կազմում ընդգրկվեցին Գրիգոր բեկ Մինասբեկյանը, Գրիգոր Քալանթարյանը, Ալիբեկ Փիրումյանը, Ռուբեն Շահնազարյանը և ուրիշներ:

Հանձնաժողովի ստեղծումից մեկ օր անց, այսինքն՝ սեպտեմբերի 27-ին, թուրք հրամանատարությունը պահանջեց հանձնաժողովից՝ մինչև երեկոյան ժամը 7-ը հայ ազգարնակչությունից հավաքել բոլոր զենքերը և հանձնել: Գյուղացիությունը հրաժարվեց զենքերը հանձնել: Թուրքերը քահանա Նզիշ Թարխանյանին, Հարություն Վարդապետյանին և աչքի բնկնող մի քանի այլ մարդկանց ուղարկեցին շրջաններ, որպեսզի համոզեն բնակչությանը զինաթափ լինել: Սակայն գյուղացիությունը հրաժարվեց զենքերը հանձնելուց և ծաղր ու ծանակով բանագնացներին ճանապարհեց:¹

Թուրքերն էլ ավելի սաստկացրին բնակչության հետապնդումները: Շուշի քաղաքը ապրում էր խիստ ռեժիմի պայմաններում: Երեկոյան ժամը 7-ից հետո արգելվում էր փողոց դուրս գալը. ում տեսնում, ձերբակալում էին: Նույնիսկ քաղաքից դուրս կամ գյուղից քաղաք գնալով համար պահանջվում էր անցաթուղթ:²

Բնակչության զխին կախված բոլոր տեսակի զժվարություններից ամենից սարսափելին սովն էր:

Թուրքերի մուտք գործելուց հետո գյուղացիները բոլորտ հայտարարեցին քաղաքին և թույլ չէին տալիս, որ որևէ մեկը կենսամթերք բերեր քաղաք, դա այն դեպքում, երբ քաղաքը կտրված էր դրսի աշխարհից, հաղորդակցություն չունէր թ'ն Գանձակի և թ'ն Գորիսի հետ: «Եթե այդպես 10 օր շարունակվի,— վկայում էր ականատեսներից մեկը,— ապա քաղաքը սովամահ կլինի»:³

Թուրքերի վարած քաղաքականության հետևանքով քայքայվում ու սնանկանում էին նաև հայկական գյուղերը:

Բանն այն է, որ գրավելով քաղաքը՝ թուրքերը խանրենդում

1 ՀՀԳԿԱ, ֆ.276, ց.1, գ.16, Թ.15:

2 Նույն արխիվ, ֆ.323, ց.1, գ.1, ԹԹ. 44—46:

3 Նույն արխիվ, ֆ.222, ց.1, գ.24, 3-րդ մաս, Կ.418:

(հնում՝ Վարարակն) և Ասկերանում հիմնեցին զինվորական պարեկութուններ, որոնք «պարզապես թալանում էին անցուղարձող հայերին, խուզարկութեան ժամանակ նրանցից բռնագրավելով արժեքավոր բոլոր իրերն ու դրամը ... նաև սնանկացրեցին հայկական գյուղերը՝ պահանջելով անհաշիվ քանակութեամբ հացահատիկ ու այլ բնամթերքներ, իսկ հետագայում՝ նաև զեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին»:¹ Այսպիսով, Շուշիի անկումը, Արցախի հայութեանը կանգնեցրեց ավելի ծանր կացութեան առջև: Նրանք ընկան շրջափակման մեջ և կտրվեցին արտաքին աշխարհից. անհայտ էր մնում դաշնակիցների ուր լինելը, իսկ Գորիսում գտնվող Անդրանիկի զորամասը հանգամանքների բերումով չէր կարողանում օգնութեան հասնել: Վտանգը Արցախ աշխարհին շրջապատել էր բոլոր կողմերից: Սակայն, Լեռնային Ղարաբաղի գավառների, գլխավորապես Ջրաբերդի ու Վարանդայի հայութունը զենքը ձեռքին պատրաստ էր մեռնելու, բայց երբևէ անձնատուր չլինելու թշնամուն: Այդպես էլ լինում է: Սեպտեմբերին, երբ թուրք—աղբրեջանական զորքերը թուժում էին դեպի Շուշի, Ջիվանշիրի գավառի բնակչութունը իսկույն հրավիրեց ժողով և միաձայն որոշեց՝ մեծից փոքր կովել մինչև արյան վերջին կաթիլը, երբեք չզինաթափվել և անձնատուր չլինել բարբարոսներին:² Այն օրերին, երբ թուրքերը շարժվում էին դեպի Շուշի, Ջիվանշիրի գավառի հայութունը անհավասար կռվում չարգեց և դուրս չպրտեց իր հողը ներխուժած թուրքերին: Թուրքերը Ջիվանշիրի վրա նորից հարձակվեցին Շուշիի անկումից հետո: Թուրք—թաթարական զորքը մտավ Ջիվանշիր գավառը և ուղղութուն վերցրեց դեպի Մարտակերտ գյուղը: Վերջինս ռազմավարական կարևոր նշանակութուն ուներ՝ փակում էր Ջրաբերդ տանող լեռնային ճանապարհը: Հասկանալի է, թե ինչու թշնամին գլխավոր ուժերը կենտրոնացրել էր Մարտակերտի դեմ: Այդ ուղղութեամբ շարժվող թուրքական ջոկատին ուղեկցում էին նահանգական բժիշկ Գ. Լեմբերանսկին, «վայրի դիվիզիայի»³ սպա Շիրին բեկը և հայտնի ավաղակ

1 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց-1, գ.49, Բ.47:

2 Նույն տեղում, Բ. 46:

3 «Վայրի դիվիզիան» ձևավորվել է առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, կովկասաբնակ մահմեդականներից:

Շահմալին:՝ Ջրաբերդի գավառ ներխուժած թուրք—ազրբեջանական զորքերի դեմ ոտքի ելան հայկական կազմակերպված ուժերը և Մարտակերտի ու Լույասաղի (այժմ՝ Հակոբ Կամարի) մատույցներում կասեցրին թշնամու հերթական գրոհները: Հակառակորդը տալով մեծ կորուստներ, պարտված ու ամոթահար նահանջում է:՝ Նահանջելիս նրանք ներքին Գետաշեն գյուղում ձերբակալեցին «գյուղի պատվարժան դեմքերին»՝ տարան Քարթառ կայարան, որտեղ և բոլորին տանջամահ արեցին:՝ Ջիվանշիրի հայերի հերոսական դիմադրությունը կանխեց թուրք—թաթարների մուտքը Ջրաբերդի շրջան և բնաջնջումից փրկեց տեղի հայությունը:

Ջիվանշիրի գավառի հայ ազգաբնակչությունից կրած ջախջախիչ պարտությունը տաճկական հրամանատարությունը մտածել տվեց իր հետագա անելիքների մասին: Այս անգամ նա վճռում է Վարանդան գրավել առանց արյունահեղություն: Երբ թուրք—մուսավաթական հրոսակները մտեցել էին Վարանդայի սահմանին, Վարանդայի զորահրամանատար Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանի անունով Շուշից ստացվում է մի գրություն, որի հեղինակները, անշուշտ, թուրքերի զրգամար, խորհուրդ են տալիս նրան հետ կանգնել ապստամբությունից և սրածուխյան շենթարկել գավառի հայ բնակչությանը:՝ Վարանդայի բնակչությունը դա մերժեց: Թուրքական հրամանատարությունը վճռեց Վարանդայի վրայով մի զորամաս ուղարկել Կարյազինո՝ միանալու Մուղանի դաշտով շարժվող թուրքական մեկ ուրիշ զորամասի հետ և միասնական ուժերով գրավել Վարանդան՝ և Դիզակը:՝ Թուրքական 400 զինվորներից բաղկացած զորամասը (4 թնդանոթով և 6 զնդացիրով զինված)

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.49, Թ.50ա
 2 Նույն արխիվ, ֆ.199, ց.1, գ.38, Թ.11:
 3 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.49, Թ.50:
 4 «Նոր հորիզոն», 12 դեկտեմբերի 1918 թ.:
 5 Գ. Աբրահամյան, Արցախյան գոյամարտ: Եր., 1991, էջ 11:
 6 Դիզակի շրջանը, որն սկզբում ենթարկվում էր Շուշվան, վերջինիս անձնատուր լինելուց հետո առանձնացավ, կազմակերպեց մշտական զորք (Հազրութում), իսկ դանազան վայրերում նշանակվեցին հրամանատարներ, ընդհանուր ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.38, Թ. 11—21:

Քյազիմ բեյի հրամանատարութեամբ Շուշիից շարժվեց զեպի
Հազրութ, հայկական գյուղերը զինաթափելու համար։¹

Քուրբական զորամասը առանց դիմադրութեան հանդիպելու
մտալ Շուշիքենդ, այնուհետև՝ Տոնավարդ (այժմ՝ Կարմիր) և Եաշմաշ
գյուղերը։ Հոկտեմբերի 17-ի երեկոյան թշնամին հասալ Վարան-
դայի Մամնա գյուղը և գիշերեց այնտեղ։ Քուրբերի Վարանդա
մտնելու լուրը արագորեն տարածվեց ողջ գալառում։ Զենքի ըն-
դունակ բնակչութիւնը ոտքի կանգնեց։ Ամենուր կազմակերպվե-
ցին աշխարհազորային ջոկատներ։

Վարանդայի հրամանատարութիւնը վճռում է մուսուլմանա-
կան զորքին ջախջախել Վարանդայում, մինչև նրա Կարյազինո
հասնելը։ Հայկական զորամասերին հանձնարարվեց թշնամուն
շրջապատել երեք կողմից՝ Շեխեր, Հազորտի, Չանախչի, Քաղա-
վարդ և Հարալ գյուղերի մոտերքում։² Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 17-ին,
Գիղակի շրջանի զինված ուժերի հրամանատար Արտեմ Լալայանի
հանձնարարութեամբ հայկական մի ջոկատ Ասլան Մուրադխան-
յանի (Ասլանիկ) գլխավորութեամբ ամբանում է Մաշադիշեն (այժմ՝
Կոյսոզաշեն) գյուղի մոտ ընկած բարձունքներում, փակելով զեպի
Ամարասի ձոր տանող միակ ճանապարհը։ Հայ զինյալները փա-
կեցին նաև զեպի Շուշի տանող նահանջի ուղիները։ Այսպիսով,
հայկական զորամասերը և աշխարհազորայինները հակառակորդին
առնում են արցանի մեջ։ Գիշերվա խրախճանքի հաճույքը զե-
պի շրջապատում, թուրք սակայրները և թաթար զինվորները հոկտեմբերի
18-ի լուսարացը դիմալորեցին շրջապատման մեջ ընկած։³ Քուրբ
բարձրատիճան սպան հրաժարվեց հանձնվելու հրաման արձա-
կել։ Հայկական ուժերը անցան վճռական հարձակման։ Խուճապի
մատնված հակառակորդը Ամարաս գնալու փոխարեն շարժվեց զե-
պի Խոնաշեն (այժմ՝ Մարտունի), այնտեղից Կարյազինո անցնելու
մտադրութեամբ։⁴

Շրջապատումից զուրս գալու թշնամու բոլոր ջանքերը ապար-

1 «Նոր հորիզոն», 12 զեկտեմբերի 1918 թ.։

2 «Արև», 21 փետրվարի 1919 թ.։

3 ՀՀՊԳԱ, ք.314, ց.1, գ.34, թ.65։

4 Նույն տեղում։

դյուն անցան: Կոիվը տեղեց մի ամբողջ օր: Հակառակորդը մարտաշաշտում թողեց մի քանի տասնյակ զինվորներ, այդ թվում և Քյաշիմ բեյի անշնչացած մարմինը, ինչպես նաև 3 թնդանոթ, 4 գնդացիք և ռազմամթերքով բեռնավորված 30 ջորիներ: Հակառակորդի կենդանի մնացած աննշան թվով զինվորները, օգտվելով մառախուլապատ եղանակից, ծածուկ քաշվում են դիմացի անտառը, իսկ այնտեղից, գիշերով, մեծ դժվարությամբ հասնում Շուշի: Քուրբերի դեմ տարած այդ հաղթանակը մեծ սկստություն ատաջ բերեց Արցախ աշխարհում, նույնքան էլ մեծ տագնապ ու երկյուղածություն՝ մուսուլմանների շրջանում:

Ինչպես և սպասվում էր, Մամնայի ճակատամարտից հետո տաճկա—թաթարական զավթիչները դարձել էին ավելի վախժորած ու զգուշավոր: Համոզվելու համար բերենք հետևյալ օրինակը: Մամնայի ճակատամարտից մի քանի օր անց, դեպի Վարանդա շարժվող թուրքական 600 հոգիանոց զորամասը Շեյխեր գյուղի մոտ հայկական ուժերի կողմից թեթևակի հարձակման ենթարկվելով, անկանոն կերպով նահանջեց Շուշի՝ պատճառաբանելով, թե հայ զինվորները փակել և աշալքողրեն հսկում են բոլոր ճանապարհները:²

Ամփոփենք: Շուշին բնկավ առանց զիմադրության, սակայն Արցախի գավառները թշնամու համար մնացին անմատչելի: Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի և Զրաբերդի զորահրամանատարները այդ շրջաններում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրին իրենց ձեռքը, պաշտպանեցին երկիրը վերահաս վտանգից և կառավարեցին այն մինչև անգլիական ներկայացուցչության գալը:

Մամնայի ճակատամարտով չվերջացավ թուրքերի տիրապետությունը Արարատում: Տիրելով Արցախ աշխարհի սրտին՝ Շուշի քաղաքին և նրա մերձակա բնակավայրերին, տաճիկները, մուսավաթականները և տեղացի թաթարները շարունակում էին անսպասիժ կերպով թալանել ու կողոպտել արցախահայությունը, սպանել, վիրավորել ու անարգել նրա ազգային արժանապատվությունն ու

1 «Արև», 21 փետրվարի 1919 թ.:

2 նույն տեղում:

ընտանեկան պատիվը:

Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությունը, մտավորականությունը, հաճախ այդ ամենի համար մեղադրում էին Ազգային խորհրդին և Արարատյան կառավարությունը: Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը Ազգային խորհրդից և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջում էր վճռական միջոցների դիմել, որպեսզի թուրքական զորքերը հեռանան Ղարաբաղից, քանի որ մուսավաթական Ազրբեջանն այդ զորքերը օգտագործում է իր դավթողական նպատակների իրականացման համար: Նախ, պատասխանենք մի հարցի: Կարո՞ղ էր արդյոք Հայաստանի Հանրապետությունը ուժային մեթոդներով լուծել այդ հարցը: Ուղղակի պատասխանենք՝ ոչ: Այն կախված չէր ո՛չ Հայաստանի Հանրապետության, ո՛չ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կամքից: Հայաստանի ոչ վճռական լինելը Ղարաբաղի, ինչպես նաև Զանգեզուրի հարցում, պայմանավորված էր նրա բնդհանուր վիճակով: Հանգամանքների բերումով Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունը վիճակված էր լուծելու քաղաքական, տնտեսական և ռազմավարական շատ բարդ խնդիրներ:

Բաթումի պայմանագրից (1918 թ. հունիսի 4) հետո Հայաստանի վիճակը կարելի է բնութագրել որպես անհուսալի: Այդ դաշնագրով, ինչպես ասվել է, Հայաստանը կորցրեց իր տարածքների զգալի մասը:

Հայ թուրքական պատերազմի հետևանքով երկիրը ունեցավ նյութական մեծ կորուստներ ու տասնյակ հազարավոր մարդկային զոհեր: Արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը և տրանսպորտը խորը ճգնաժամ ապրեցին: Արագորեն աճեց արևմտահայ գաղթականության թիվը: Պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարություններին գումարվեցին ազգային հոգի վրա ծագած հայ մահմեդական կռիվները: Նախիջևանի, Շարուրի, Սուրմալուի, Զանգեզուրի, Բասարզեչարի (այժմ՝ Վարդենիս) շրջաններում և այլուր, մահմեդական բնակչությունը զենք էր ձեռում նորաստեղծ հանրապետության դեմ: Այդ ամենը կատարվում էր նախապես մշակված ծրագրով: Հարկավ, այդ բոլոր ապստամբական բռնկում-

1 ՀՀԳԳԱ, ֆ.222, ց.1, դ.24, մաս 3, ք.418:

ներք, որոնք իրար հետ սերտորեն կապված էին, ուղղված էին Հայաստանի Հանրապետության դեմ և նպատակ ունեին մուսուլմանական գերիշխանությունը ուժեղացնելով, հայությանը շրջափակել թուրքական օղակով, զավթել նրա տարածքները, խանգարել հայոց պետականության կայացմանը: Տաճկա—թաթարական գաղտնի քաղաքական կազմակերպություններն իրենց գործակալներին միջոցով քորքորում էին հայաստանարնակ մահմեդականների թշնամական տրամադրությունները, մաքակարարում նրանց թ'ե դրամական միջոցներ, թ'ե զենք և թ'ե ռազմամթերք, նպատակ ունենալով մուսուլմանական արշավանք կազմակերպել Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրայով դեպի Նախիջևանի շրջան և Ադրբեջանի գերիշխանությունը տարածել մինչև նախկին ռուսական սահմաններն ու միանալ թուրքերի հետ:

Այս գործում ոչ պակաս դեր խաղաց նաև Փարիզի վեհաժողովի հայտարարության հանդեպ Հայաստանի իշխանությունների ունեցած սին հույսերը՝ թե կովկասում դաշնակիցները ինչ վիճելի հողամասեր տեսել են, պիտի այդ դրություն մեջ մնան մինչև վեհաժողովի վերջնական վճիռը: Ինչ խոսք, որ այդպիսի պայմաններում Հայաստանը չէր կարող Ղարաբաղի հարցում մուսավաթական Ադրբեջանի և Թուրքիայի նվաճողական քայլերի հանդեպ ուժային մեթոդներ գործադրել:

Վերը ասվածից շպետք է կարծել, թե Հայաստանի կառավարությունը մոռացության էր մատնել Արցախ աշխարհին և ոչինչ չէր անում այդ ուղղությամբ: Հայաստանի Հանրապետությունը մշտապես մտահոգված էր Ղարաբաղի խնդրի լուծումով: Այդ հարցը Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ուներ: Հետևաբար, այդ հայաբնակ գավառը, որը պատմական Հայաստանի անբաժան մասն է կազմել, Արարատյան կառավարությունը ոչ մի դեպքում չէր գիշի Ադրբեջանին: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում էր Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը, այդ թվում նաև Արցախի հարցը, լուծել բանակցությունների միջոցով, այնպես, ինչպես այդ որոշել էին հայկական բոլոր կուսակցությունները 1917 թ. սեպտեմբեր-

րին կայացած Աղզային համախորհրդակցութիւնում։¹

Հավատարիմ մնալով իր որդեգրած արտաքին քաղաքականութեանը՝ Հայաստանի կառավարութիւնը բազմիցս դիմեց Աղբրեջանի կառավարութեանը՝ համատեղ կոնֆերանս հրավիրելու պահանջով։ Կոնֆերանսը պետք է քննարկէր երկու հանրապետութիւնների սահմանների հարցը և ստեղծէր հանձնաժողով, որը իրավասու լինէր լուծելու այդ հարցերը։² Սակայն արհեստական դժգոհութիւններ ստեղծելու ճանապարհով Աղբրեջանը մշտապես ձախողում էր կոնֆերանսի հրավիրումը։

Հասկանալի է, որ հարցի խաղաղ կարգավորմանը Աղբրեջանի դեմ լինելու նպատակը Լեռնային Ղարաբաղին բռնութեամբ տիրելու տենչն էր։ Նա հաստատ համոզված էր, որ արցախահայութիւնը վճռականապես դեմ է Աղբրեջանի իշխանութիւնը ընդունելուն և պատրաստ է նույն զոհաբերութիւնը անել նաև ապագայում, միայն թե շճանաչի ոչ մի մահմեդական զերիշխանութիւն։

Լեռնային Ղարաբաղի հարցը խաղաղ կերպով լուծելու ուղղութեամբ Հայաստանի կառավարութիւնը գործնական քայլեր կատարեց նաև Արցախի վրա թուրքերի հարձակման օրերին։ Երբ 1918 թ. սեպտեմբերին թուրք—մուսավաթական զորքերը շարժվում էին դեպի Լեռնային Ղարաբաղ, Աղբրեջանում Հայաստանի զիվանագիտական ներկայացուցիչը դիմեց Աղբրեջանում Թուրքիայի հավատարմատար Աբդուլ Քերիմ փաշային և պահանջեց միջոցներ ձեռք առնել զաղարեցնելու այդ զործողութիւնները։ Միաժամանակ, Հայաստանի կառավարութիւնը բանակցութիւններ սկսեց թուրք բարձրաստիճան սպաներ Մահմեդ Ալիի և Խալիլ փաշայի հետ՝ Ղարաբաղ պատվիրակութիւն ուղարկելու պահանջով, որը պետք է կարգավորէր հայ թաթարական լարված հարաբերութիւնները, իսկ այդ միջոցին նուրի փաշան պետք է զաղարեցնէր պատերազմական զործողութիւնները Ղարաբաղում։³

Թուրքական հարձակման նախօրյակին Պոլսում գտնվող հայ-

1 «Ժողովուրդ», 23 հոկտեմբերի 1918 թ.։

2 Տե՛ս 22ՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.17, թթ. 23—25, 31—33, 39, «Մշակ», 10 հունվարի 1918 թ.։

3 «Ժողովուրդ», 23 հոկտեմբերի 1918 թ.։

կական պատվիրակութիւնը Ալ. Խատիսյանի գլխավորութեամբ¹ հանդիպումներ ունեցավ Քուրբիայի ներքին գործերի նախարար Քալեաթի և ռազմական ուժերի նախարար Էնվերի հետ: Նրանք Հայաստանի կառավարութեան անունից բողոք հայտնեցին, որ թուրքական զորքը պատրաստվում է հարձակվել Ղարաբաղի վրա:² Նորից կեղծիքներ. հայոց դահիճները հավաստեցին, որ այդպիսի հարձակում չի լինի:³ Սակայն, ինչպես տեսնւք, այդ հարձակումը շուշացավ: Իսկ, երբ սկսվեց թուրք—թաթարական հրոսակների ներխուժումը դեպի Ղարաբաղ, Հայաստանի պատվիրակութիւնը բողոքեց թուրքական կառավարութեանը ու Պոլսում Ազրբեջանի ներկայացուցչութեանը այդ դեպքերի առիթով և պահանջեց Ղարաբաղը ազատել թուրքական զորքերից: Ի պատասխան այդ բողոքի, հոկտեմբերի 15-ին Քուրբիայի վարչապետ Իզզեթ փաշան հայտնեց հայկական պատվիրակութեանը, որ անմիջապես կհանձնարարի թուրքական զորքերը դուրս հանել Ղարաբաղից:⁴

Քուրբիայի վարչապետի խոստումը իր կարինետի պատերից այն կողմ շանցավ: Ծիշտ է, այդ դեպքից մի քանի օր անց տահիկները թողեցին Ղարաբաղը, բայց դա ոչ մի կապ չունեւր թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյայի հայտարարութեան հետ: Իրականութեամբ այսպիսին է: Առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական բլոկը, որի կազմում էր նաև Քուրբիան, պարտվեց: Հոկտեմբերի վերջին թուրքական զորքերը սկսեցին հեռանալ Լեռնային Ղարաբաղից: Անդրկովկասում և Ղարաբաղում նրանց փոխարինեցին անգլիացիները:

Այսպիսով, թուրք—մուսավաթական կանոնավոր զորքերը և թաթարական խուժանք, որոնք պանթուրքիզմի գրոշի տակ մահ էին սփռել առհասարակ ամբողջ հայութեան շրջանում, շկարողացան խարդավանքով ու բռնութեամբ ընկճել Արցախն ու Զանգեզուրը: Արցախի հերոս ժողովուրդը անմոռունչ ու աներկյուղ, մինչև վերջ տարավ իր կոիվը թ' ե թուրքական և թ' ե ազրբեջանական հրոսակների դեմ: Մուսավաթականների կրքոտ երազանքը, այն է՝ նվաճել Լեռնային Ղարաբաղը, իրականութեամբ չարձակվեց:

¹ Պատվիրակութիւնը եկել էր մասնակցելու Պոլսում հրավիրվելիք կոնֆերանսին:

² «Հայրենիք», 1924, դեկտեմբեր, էջ 106—107:

³ «Հայրենիք», 1924, դեկտեմբեր, էջ 106—107

⁴ «Մշակ», 25 հոկտեմբերի 1918 թ.:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ՀՈՒՅՍԻ ԱՍՏՂԵՐ

1. ԱՆԳՐԱՆԻԿԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՅԱԽԻ ԾԱՆԱՊԱՔԼԻՆ

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի հայ ազգաբնակչության դարավոր պայքարի ամենածանր ու բախտորոշ ժամանակաշրջանի՝ 1918—1919 թվականների զոյապայքարը զուգահեյտում և առնչվում է Զանգեզուրում Անդրանիկի հայտնվելու և նրա գործունեության հետ:

Մի քանի խոսքով Անդրանիկի Զանգեզուրում հայտնվելու մասին: Ղարաբաղիսայի անկման շուրջն առնելով և վերլուծելով իրավիճակը, Զորավարը զորքին հրամայեց թողնել Գսեղը՝ և նահանջել Դիլիջան: Ղարաբաղիսան զրավվել էր թուրքերի կողմից: Դեպի Քիֆլիս գնալը բացառվում էր, որովհետև մենշևիկների համաձայնությամբ թուրքական զորամասերը Բաթումից էջելոններով ժամանում էին Քիֆլիս, այնտեղից Գանձակ անցնելու համար: Քիֆլիս—Սաղախլու գիծը նույնպես գտնվում էր թուրքերի հսկողության տակ: Անդրանիկին մնում էր նահանջի միայն մեկ ճանապարհ՝ Լոռվա սարերով անցնել դեպի Դիլիջան և ապա որոշել հետագա անելիքները: Այդ ծրագիրն իրականացվում է: Մայիսի 27-ին Գսեղից դուրս գալով, Առանձին Հարվածող Զորամասը և

1 1918 թ. ապրիլ—մայիս ամիսներին Անդրանիկի զորամասը պաշտպանում էր Ալեքսանդրապոլ—Ախալքալաք գիծը: Մայիսի 16-ին Անդրանիկը ստանում է կորպուսի հրամանատար, գննելու Քոզմաս Նազարբեկյանի հեռագիրը՝ հրամայում էմ ձեր զորամասով զիջքեր գրավել Վորոնցովկայի մոտ, պաշտպանելով Լոռի տափաստանը և սրբան հնարավոր է կտրելով թուրքերի առաջնազայցումը: Տես՝ Զորավար Անդրանիկի Վովկայան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914—1917, օրագրված Զորավարին թիկնապահ գինգորեն: Բոսթոն, 1924, էջ 165: Հրամանը ստանալուց անմիջապես հետո, Անդրանիկը զումարտակի հրամանատարներին կարգադրում է իրենց ստորաբաժանումներով հետ քաշվել առանց խուճապի Սկսվում է նահանջն արյունալի մարտերով: Մայիսի 17-ին Անդրանիկը հասավ Զալալօղլի: Այստեղ Լոռվա ներկայացուցիչների հետ նրան գիմավորում է Լոժ. Քումանյանը: Մայիսի 22-ին զորամասն ու գուղթականությունը թողնում են Զալալօղլին և շարժվում դեպի Քուլագիրան կայարանը: Մայիսի 23-ին Զորավարը հասնում է Քուլագիրան՝ որից հետո՝ Գսեղ: Տես՝ «Наше время», 22 мая 1919.

զաղթականութիւնը մայիսի 30-ին մեծ զժվարությամբ հասան Դիլիջան:¹ Գեո Ճանապարհին, մայիսի 29-ին Զորավարը նազարեկէլյանից հրաման էր ստացել՝ Դիլիջան հասնելուն պես ընդունել ջոկատի հրամանատարութիւնը:² Զորավարը համաձայնվեց և ստանձնեց ջոկատի հրամանատարութիւնը: Հարվածող Զորամասը և Դիլիջանի ջոկատը խնդիր ունեին պաշտպանել Դիլիջանը, որպեսզի չբնականազփր ենթանի թիկունքը: Հայոց մեծանուն հերոսին, սակայն, վիճակված չէր պաշտպան կանգնել Դիլիջանին, թեև նախապես հեռագրել էր Երևանում գտնվող գեներալ նազարեկէլյանին և նրան հավաստել Դիլիջանը մինչև վերջին շունչը պաշտպանելու իր վճռականության մասին: Այն օրերին ծավալվող բուռն իրազարժութիւնները բուրբոսի նոր կացութիւն ստեղծեցին երկրամասում: Ինչպես արդեն նշվել է նախորդ էջերում, Քուրքիայի և Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւնների պատվիրակների միջև Բաթումում ընթանում էին բանակցութիւններ: Հունիսի 1-ին Դիլիջան ժամանեց թուրքական մի պատվիրակութիւն: Գրաբերները հազորդում արեցին, որ իրենք առճակատ հրամանատարութիւնից բերել են նամակ, որով նրանք հայտնում են, որ շուտով հաստատվելու է գինադադար և պահանջում՝ անհապաղ կատարել այդ որոշումը: Նրանք իրենց հետ բերել էին նաև առաջիկայում կնքվելիք հաշտության դաշնագրի նախնական տարբերակը:³ Գաշնագրի բովանդակութիւնը խորապես հուզեց ու զայրացրեց Անդրանիկին: Երեք օր անց, այսինքն՝ հունիսի 4-ին, Բաթումում ստորագրվեց այդ դաշնագիրը: Հենց նույն օրը Դիլիջանում ստացվեց Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի նամակը, որտեղ շարադրված էին դաշնագրի՝ առանցքային կետերը, այդ թվում և շարաբաստիկ 5-րդ հոդվածը Հարվածող Զորամասը լուծարելու մասին:⁴ Այդ հոդվա-

1 Ա. Մնացականյան, Լ. Հակոբյան, Զորավար Անդրանիկ, Լ. Ա. Մոսկվա, 1991, էջ 194:

2 Ջոկատի կազմում կար մեկ ուսումնական հրետակազմ, որը գտնվում էր Պոզոսթիխայում, մեկ մաշտ և մեկ հարյուրակ, որոնք տեղաբաշխված էին քաղաքում, իսկ երկու վաշտ և մեկ հարյուրակ գտնվում էին Սեմյոնովկայի լեռնանցքում: Տե՛ս՝ «Բաների Հայաստանի արխիվներ», թիվ 3, 1992, էջ 145:

3 «Հայկական Առանձին Հարվածող Զորամասը: Ժեներալ Անդրանիկ», էջ 129:

4 Քերթիշյան, Ավետիս, Անդրանիկ: Փարիզ, 1942, էջ 368—369, Ա. Չելիպյան, Զորավար Անդրանիկ, գիրք Բ: Եր., 1990, էջ 151:

ծի համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր «գործուն կերպով հակազդել, որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմավորվի և զինվի իր տարածքի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»¹։ Բանդա համարվեց նաև Անդրանիկի Առանձին Հարվածող Զորամասը և հայկական կորպուսի հրամանատար թովմաս Նազարբեկյանի հրամանով լուծարվեց։ Գեներալը սրտի մեծ ցավով լսեց այդ լուրը և որոշեց շնթարկվել հրամանին, համարելով դա թուրքական զինվորական իշխանության պահանջի կատարում։ Նա իր զինվորներից խստորեն պահանջեց. «չգնալ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների մեջ և ոչ մի պայմանով զինաթափ չլինել, առանց եվրոպական և հայկական պետությունների երաշխիքների։ Այս պայմանները չընդունելու դեպքում հարկադրված եմ հանուն թուրքահայ վերջին մնացած բեկոր գաղթականության և զորամասերի ֆիզիկական և բարոյական ապահովության, զենքը վայր շնել մինչև վերջին շունչը»²։ Զորամասը լուծարելու լուրը խոր զայրույթ առաջ բերեց ամբողջ ճակատում և թիկունքում։ Զինվորներն իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում այդ որոշման դեմ։ Չնայած պատմական փաստերի իրողությունը, դաշնակցական ղեկավար որոշ գործիչներ փորձում էին հաստատել, որ Անդրանիկի Հարվածող Զորամասի լուծարումը թելադրված է ժամանակի պահանջով և որևէ կապ չունի Բաթումի պայմանագրի հետ։

Այդ օրերին Թիֆլիսում Հայաստանի Ապահովության խորհրդի նախագահը Անդրանիկին հասցեագրված նամակում փորձում էր համոզել, որ «... Ազգային խորհուրդը, նույնպես և բժիշկ Հ. Զավրիյանը ձեր ցանկությանը դեմ են այն պատճառաբանությամբ, որ Ձեր առանձին զորամաս ունենալը կբայրայի մնացած բոլոր տաճկահայ զորամասերը, որտեղից զինվորները պիտի օգտվեն առիթից, առելով, թե մենք դնում ենք Անդրանիկի մոտ և այսպիսով քայքայեն իրենց զորամասերը, մանավանդ, որ վերջիններս կխաբայքայման դրություն մեջ են և որոնց Ազգային խորհուրդը աշխատում է կարգ ու կանոնի մեջ պահել»³։

¹ ՀՀՊՊԵԱ, ֆ.200, ց.1, գ.11, ք.99.

² ՀՀՊՊԵԱ, ֆ.370, ց.1, գ.2, ք.7:

³ Նույն տեղում, ք.3:

Չենթարկվելով հանրապետության կառավարության պահանջներին, նա որոշեց, որ այստեղ՝ Հայաստանում այլևս անելիք չունի: Անդրանիկի հոգում բուն էր դրել նոր ցանկություն՝ թողնել Հայաստանը: «Ես պարտավոր չեմ ենթարկվելու նրա (Ազգային խորհրդի — Հ.Հ) ստորագրած հաշտության գաշնագրին: Բայց որովհետև ես իրավունք չունեմ ապրելու այս երկրի մեջ և նրա համար դժվարություններ ստեղծելու, զուրս կելնեմ նրա սահմաններից»,¹ — հայտարարում է Անդրանիկը: Ականատեսները պատմում են, որ զրույցին մասնակից հայերից մեկի այն հարցին, թե ի՞նչ պիտի անի զորքը, զենեքալը պատասխանում է. «Պարսկաստան պիտի տանեմ նրանց իմ հետ»:² Նա որոշել էր իր զորամասով և արևմտահայ հազարավոր գաղթականներով անցնել Միջագետք, միանալ գաշնակից անգլիացիներին՝ նրանց օգնությամբ Թուրքիայի դեմ պայքարելու, Արևմտահայաստանում գաղթականությանը տեղավորելու համար: Անշուշտ, դա բավականին համարձակ գաղափար էր, սակայն, միևնույն ժամանակ հիմքից զուրկ իրականություն դառնալու համար: Բանն այն է, որ Անդրանիկը ցանկանում էր իրականացնել ռազմավարական շափազանց բարդ մի ծրագիր, որի համար շուներ անհրաժեշտ ուժ ու միջոցներ: Ոչ միայն դա: Նրա շորս հազարանոց զորամասի հետևից գնում էին ավելի քան 20 հազար արևմտահայ գաղթականներ, որոնք անկասկած, լրացուցիչ դժվարություններ էին ստեղծում նրա համար: Այդ ամենը Անդրանիկի մտահղացման մեռելածին լինելու մի կողմն էր: Մյուս ամենացավալի կողմն այն է, որ Անդրանիկը թյուր կարծիք ուներ Մերձավոր Արևելքում գտնվող Անգլիայի և գաշնակից մյուս երկրների ռազմական պլանների, նպատակների ու խնդիրների մասին: Նա համոզված էր, որ գաշնակից բանակները Թուրքիային ջախջախելով՝ կօգնեն աշխարհի երեսին սփռված հայությանը վերագառնալու իր պատմական հայրենիքը: Սակայն, ինչպես ցույց տվից ժամանակը, Թուրքիայի ջախջախումից հայությունը ոչինչ չստացավ, քանզի մեծ պետություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր շահերն ու նպատակներն այդ տարածաշրջանում: Օրինակ, Անգլիան իր առջև խնդիր էր

1 Թերզիպաշյան, Ավետիս, Անդրանիկ, էջ 369:

2 Նույն տեղում:

դրել ամբայնդվել Մերձավոր Արևելքում, այն դարձնել ստրատե-
 գիական հենակետ Անդրկովկասում հաստատվելու, ամենագլխա-
 վորը՝ տիրելու Բաքվի նավթին: Գաշնակից մյուս երկրների ախոր-
 ժակը տարածաշրջանի նկատմամբ ոչնչով չէր զիջում անգլիական-
 նին, եթե շատենք ավելին էր: Միայն հետագայում Անդրանիկը հա-
 մոզվեց, որ 20-րդ դարասկզբի մեր պատմության բարդ ու հա-
 կասական կեռմաններում իր ժողովրդի ցավերին ուրիշները դար-
 ման շեն անի: Այդ մասին ամիսներ անց նա դառնացած ու հիաս-
 փափված գրում է. «Երբ Բաթումի մեջ կնքվեց հաշտության դաշնա-
 գիրը թուրք կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության
 միջև, այլև ես իմ և իմ զորամասի ներկայությունը Հայաստանի
 սահմանների մեջ անպետք և անհնար համարեցի, սարերն ու ձո-
 բերը և անջրդի ամառայությունները շափեցի՝ հասնելու համար
 անգլիական դաշնակից բանակին, որով կհուսայի փրկել Տաճկա-
 հայաստանի ծաղիկ բեկորները»:¹

Զորամասի ղեկավարական խորհուրդը քնդունեց որոշում՝ թող-
 նել Կովկասը: Հայաստանից Անդրանիկի հեռանալու ճանապարհը
 սկսվեց Գիլիջանից:

1918 թ. Հունիսի 6-ին Անդրանիկի Առանձին Հարվածող Զորա-
 մասը և գաղթականությունը դուրս գալով Գիլիջանից, շարժվեցին
 դեպի Ելենեզվկա (ներկայիս՝ Սեևան) — Նոր Բայազետ (ներկայիս՝
 Գավառ) — Ղարանլուղ (ներկայիս՝ Մարտունի) — Գարալագյազ —
 Մալիշկա — Նախիջևան:

Հազթահարելով բազմաթիվ արգելքներ ու դժվարություններ,
 զորամասը հունիսի 20-ին հասավ Զուլֆա: Գրոհով անցավ Զուլֆա-
 չի կամուրջը, հույս ունենալով ճեղքել թուրքերի պաշտպանությունը
 Բաղդադի ուղղությամբ և միանալ անգլիական զորքին: Սակայն,
 հունիսի 23-ին խոյում հանդիպելով թուրքերի կատաղի դիմադրու-
 թյանը, նահանջեց Զուլֆա: Այստեղից Անդրանիկն իր զորամասի
 հետ շարժվեց դեպի Գոզթան գավառը՝ կապանի վրայով Գորիս
 անցնելու համար: Հունիսի 25-ին զորամասը և նրան կրնկակոխ

1 «Նոր հորիզոն», 13 զեկտեմբերի 1918 թ.:

հետևող գաղթականությունը՝ հասան Յաիջի գյուղը: Տեղի թուրքերի գինված դիմադրությունը ճնշելուց հետո, նրանք հուլիսի 3-ին մասն Յիջնա, որից հետո՝ Բիստ գյուղերը: Հուլիսի 12-ին դորամասը Ապրակունիս գյուղում էր: Ապրակունիսում էլ Անդրանիկը նախիջևան գավառը հայտարարում է ետրոգային Ռուսաստանի անբաժան մասը և այդ մասին հեռագրով տեղյակ պահում Բարվի խորհրդի նախագահ Ստ. Շահումյանին, միաժամանակ խնդրելով նրա օգնությունն ու կարգադրությունը: Հուլիսի 23-ին Զորավարը բռնեց դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհը, որն անցնելու էր Քաջարան—Կապան—Տաթև—Գորիս խճուղով: Օգոստոսի 3-ին դորամասը և գաղթականությունը մասն Գորիս: Այստեղ Անդրանիկին ու նրա հոգնատանը գինվորներին հեշտ ու հանգիստ օրեր չէին սպասվում: Ղարաբաղը և Զանգեզուրը բոցերի մեջ էին: Խալիլ փաշայի բանակը գրավելով նախիջևանը, սպառնում էր Սիսիանին, իսկ նուրի փաշան Ղարաբաղից ձգտում էր դեպի Գորիս: Թուրքական մեկ ուրիշ դորաբանակ Մուղանի դաշտով խուժում էր դեպի Կապան: Ինչպես տեսնում ենք, դարավոր թշնամին բոլոր կողմերից օղակել էր Զանգեզուրը՝ կտրելով Երևանից և Շուշիից: Արտաքին թշնամուն միացավ ներքինը՝ տեղական մահմեդական ազգաբնակչությունը: Այդպիսով, Զանգեզուրը, որտեղ բարձր էր ժողովրդի ազգային ինքնապիտակցությունը, Անդրանիկի Գորիս մտնելու նախօրյակին արդեն կանգնած էր թուրք—թաթարական հարձակման վտանգի առջև: Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս վարվել, ղենքը վայր դնել, թե շարունակել զոյապայքարը: Զանգեզուրի հայությունը, նրա Ազգային խորհուրդը, օգտվելով ժողովրդական հերոսի և հայոց քաջարի զորամիավորման ներկայությունից, բացառիկ իրատես վճիռ կայացրեց՝ դիմել ինքնապաշտպանության: «Մենք ուզեհինք թե շուղեհինք, պիտի պատրաստվեհինք դիմադրելու մեզ վրա եկող թշնամուն, որ ոչխարի պես շմորթեր մեզ: Ծանր էր, տհաճ ու մեր ուժից վեր սկսվող պատերազմը, բայց պիտի կռվեհինք: Ահա հենց այդ պահին էր, մեր գոյության հարցը վճռելու շեմքին

1 Նախիջևանի և Զուլֆայի գաղթականությունը միացել էր արևմտահայ գաղթականության հետ, և նրանց թիվը կազմել էր 35 հազար: Ա. Զելեպյան, նշվ. աշխ., էջ 516:

էինք, որ մեր երկիրը ոտք դրեց Սասունի հերոսը, օսմանցու ահ ու սարսափ Անդրանիկը և ղեկավար շրջանների դիմումին անսալով համաձայնեց մնալ մեզ հետ միասին, կրելու մեզ վիճակված ծանր բեռը,¹ — հաղորդում է ղեկաբերին մոտ կանգնած գործիչներից մեկը:

Այդ ամենը նկատի ունենալով, շափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Զանգեզուրում Անդրանիկի գտնվելը (1918 թ. օգոստոսի 3-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 1-ը) բախտորոշ իրադարձություն էր տեղի հայ ազգաբնակչության համար:

Ֆիզայական հերոսական մարտերի թոհուրոհում թրծված երեւի աչրն ու նրա մարտիկները մասնակից դարձան այդ օրերին Զանգեզուրում և Առնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող գոյամարտերին՝ նորից ու նորից թափած արյամբ ապացուցելով իրենց նվիրվածությունը ազգին ու հայրենիքին: Անդրանիկն իր գործամասով պատրաստ դիմավորեց ժողովրդական փոթորիկը և կանգնեց կենաց ու մահու պայքարի առաջին բնազծում: Նրա ներկայությամբ Զանգեզուրի հայությունը ապրում էր հոգևոր ներշնչման բարձր մթնոլորտում: Բուռն ոգևորության մեջ էր նաև Արցախ աշխարհի հայությունը, որն այդ բախտորոշ օրերին մեծ հույսեր էր կապում Անդրանիկի հետ:

Սանր օրեր էր ապրում Զանգեզուրը: Գրությունը ժամ առ ժամ դառնում էր պայթյունապատանգ: Զգացվում էր ուժեղ ձեռքի անհրաժեշտություն: Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը գավառում մտցրեց արտակարգ գրություն և ղինվորական ղիկտատոր հաստատեց Շուշվա զնդի հրամանատար Միրբայել Մելիք Շահնազարյանին:²

1918 թ. օգոստոսի 18-ին Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց գավառի հայ բնակչությանը: Կոչում տրված էր Զանգեզուրում տիրող ծանր կացությունը, թուրք-թաթարական ռազմամուլների նպատակները, ինչպես նաև այդ կացությունից դուրս գալու ազատագրական պայքարի անհրաժեշտությունը: «Մեր առջև երկու ճանապարհ կա, կամ պետք է առանց

1 «Աշխատավոր», 16 մարտի 1919 թ.:

2 ՀՀՊԳՆԱ, ֆ.370, ց.1, գ.33, Բ.19:

կովի զինաթափ լինենք, հանձնվենք տաճիկին ու թաթարին, տանք նրանց բռնաբարելու մեր բույրերին մեր աշքի առաջ, ապա ոչխարների պես մորթվենք բոլորս՝ կամ ամենքս միանգամից պետք է պատրաստ լինենք զենքը ձեռքներս պաշտպանելու մեր գոյությունն ու պատիվը: ... Թաթար ցեղը, որ ուզում է ունենալ անկախ Ազրբեջան, վճռել է նվաճել Ղարաբաղի հայերին:

Մեր հարևան թաթարների բռնած դիրքը զեպի տաճիկները, երկար ու ձիգ ամիսների ընթացքում ճանապարհներ փակելը և հարյուրավոր հայ անցորդներին կոտորելը, հայերին բոլոր շուկաներում բույկոտ հայտարարելը, զանազան մութ նպատակներով շտապողական մորիլիզացիա կատարելը, այս բոլորը մեզ համոզում են, որ դժբախտաբար այլևս մենք մի ընդհանուր քաղաքական լեզվով խոսելի մեր հարևանների հետ չենք կարող:

Զանգեզուրի հայությունը շի կարող ուրիշ ճանապարհ բնարել, նա հետևելով իր մեծ եղբոր՝ Ղարաբաղի հայության օրինակին, պետք է բռնի կովի ճանապարհը:¹

Այդ օրերին թուրք—մուսավաթական նվաճողների զրգամբ ոտքի ելավ Գորիսի շրջանի մուսուլման բնակչությունը: Տեղի թուրքերին թեկավորում էր այն հանգամանքը, որ այդ օրերին Անդրանիկն իր զորամասով գտնվում էր Սիսիանում: Գորիսից Սիսիան Անդրանիկի տեղափոխվելը հարկադիր քայլ էր: Նախ, անհրաժեշտ էր կասեցնել նախիջևանից Սիսիան շարժվող թուրքերի գրոհը: Նախիջևանի կողմից Սիսիանի վրա թուրքական զորքերի սպառվող հարձակման մասին լուրերը թեկավորել էին տեղի մուսուլման բնակչությանը և նրանք թուրք էմիսարների ղեկավարությամբ խժգժություններ էին սարքում, շրջանի ներքին կյանքն ապակայունացնում: Սիսիանից բաղամթիվ նամակներ էին հասնում Գորիս, Անդրանիկի անունով: Շրջանի բնակչությունը Զորավարի օգնությունն էր դիմում:²

Մյուսը՝ զորամասին պարենով ապահովելու մտահոգությունն էր, որը Գորիսում անհնարին էր լուծել, գավառում տիրող տնտե-

1 Նույն արխիվ, ֆ.370, ց.1, դ.33, ք.19, ֆ.323, ց.1, դ.1, ք.16:

2 Տես՝ նույն տեղում, դ.35, ք.1, դ.51, ք.1:

սական ծանր պայմանների հետեանքով: Պահպանվել է այն օրերին Անդրանիկի անձնական բարտուղարի մի հազորդում, որտեղ ըստ հնարավորին ճիշտ է ներկայացված տիրող կացությունը. «Երկար ժամանակ է, ինչ զորքը գետնախնձորից բացի ուրիշ սննդամթերք չի կերել: Բոլոր զինվորները՝ համար հայտնի էր ամեն օրվա ճաշացուցակը՝ առավոտյան փաթաթես (կարտոֆիլ), կեսօրին՝ գետնախնձոր, երեկոյան՝ կարտոֆիլ (բոլորն էլ գետնախնձոր)»:¹

Զորամասի և զաղթականության անելանելի վիճակն անհանգրստացրել էր նաև Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին: Նրա նախագահ Միքայել (Միշա) Պարոնյանն Անդրանիկին շտապեցնում էր զորամասով անցնել Սիսիան:² Տնտեսական դժվարին վիճակում գտնվող Գորիսի շրջանում հնարավոր չէր կերակրել նաև տասնյակ հազարավոր սովից ոսկրացած զաղթականությունը:

Վերը նշված հանգամանքներից գատ, կար մեկ այլ դրդապատճառ ևս: Զորամասում մնալ շցանկացող զինվորները (գժբախտարար այդպիսիներ կային) հնարավորություն կունենային Դարալազլազ—Նոր Բայազետ—Ելենովկա խճուղով անցնել Երևան:³

Զորքի և զաղթականության սոսկալի վիճակը հարկադրեցին Անդրանիկին անցնել Սիսիանի շրջան: Օգոստոսի 27-ին զորամասի հիմնական ուժերը և զաղթականության սովոր մասը Զորավարի առաջնորդությամբ Գորիսից շարժվեցին դեպի Սիսիան: Ըննապարհին Աղուզի և Վաղուզի ադրբեջանաբնակ գյուղերի գիմադրությունը ճնշելուց հետո, զորքն ու զաղթականությունը շարունակեցին ճանապարհը և կանգ առան Անգեղակոթ գյուղում: Այստեղ գտնված օրերին Անդրանիկը մեծածավալ աշխատանք կատարեց շրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, բնակչության ուժերը մոբիլիզացնելու, պարեն ու զինամթերք ձեռք բերելու ուղղությամբ:

¹ Փաշունի, Եղիշե, Հայկական Առանձին Հարվածող Զորամասը: Ժեներալ Անդրանիկ: Բոսթոն, 1921, էջ 89:

² ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.18, ք.8:

³ Առաջացած դժվարությունների և ընդհանուր հուսալքության պատճառով մի շարք զորամասեր լքեցին զորամասը և անցան Արարատյան Հանրապետություն: Հարվածող Զորամասի մարտիկների թիվը 4000-ից կրճատվեց և հասավ 1300-ի: Տես՝ Հայկական Առանձին Հարվածող Զորամասը: Ժեներալ Անդրանիկ, էջ 95:

Ղարաղշլաղի հաջող օպերացիայից գոտեպնդված թուրքերը երկու ուղղութիւններով նետվեցին Զանգեզուրի վրա: Լեռնաշխարհի դիւին նորից ամպեր կուտակվեցին:

Հաշվի առնելով Անդրանիկին Գորիս հրավիրելու շրջանի բնակչության միասնական ցանկութիւնը՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը իր ներկայացուցիչներին ուղարկեց Սիսիան, Անդրանիկի մոտ՝ նրան Գորիս վերադարձնելու խնդրանքով: «Մենք մեր ամբողջ ֆիզիկական ուժով ձեր տրամադրութեան տակ ենք, պատրաստ ձեզ հետ գործելու ու ձեզ հետ մեռնելու»,¹ — այսպիսի խոսքերով Ազգային խորհրդի անդամները դիմեցին Անդրանիկին: Սեպտեմբերի 14-ին Ազգային խորհուրդը ստացավ Անդրանիկի զրավոր պատասխանը «... Ամսու 17—18-ին կլինեմ Գորիսում: Աշխատեցեք ամեն գնով պահպանել ու պահել ֆրոնտը»: ² Սեպտեմբերի 15-ին զորամասը շարժվեց դեպի Գորիս: Իմանալով Անդրանիկի՝ Գորիս վերադառնալու մասին՝ քաղաքի վրա հարձակվոր թուրքերը նահանջեցին: Հաջորդ օրը, Երեկոյան Զորավարը մտավ Գորիս:

Անդրանիկը ցանկացավ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի միջոցով պարզել՝ ինչու է վերադառնում Գորիս, ո՞րն է իր անելիքը: Այդ նպատակով սեպտեմբերի 17-ին, այսինքն՝ Գորիս հասնելու օրը, նա Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին հղեց այդպիսի բովանդակութեան դիմում: Պատասխան տալու համար սեպտեմբերի 23-ին Գորիսում հրավիրվեց 11 գյուղերի 22 ներկայացուցիչներին ժողով Անդրանիկի, զնդապետ Մելիք Շահնազարյանի, Ազգային խորհրդի անդամներ Պարոնյանի, Գ. Տեր—Մինասյանի, Սաղանդարյանի և կոոպտացիայով հրավիրված բժիշկ Մինասյանի մասնակցութեամբ:

Հարցի կապակցութեամբ ելույթ ունեցան շատերը: Բոլորի եզրակացութիւնը մեկն էր՝ ինքնապաշտպանութիւնից բացի այլ որոշում կայացնելը կործանարար է: Զանգեզուրը ամբողջովին կտրված էր դրսի աշխարհից և օգնութիւն ստանալու որևէ հույս

¹ ՀՀՊԳԱ, ֆ.370, ց.1, գ.30, թ.5:

² Նույն արխիվ, գ.35, թ.12:

չկար, իսկ նրա զինական ուժերն էլ թույլ էին: Ստեղծված իրավիճակը հաշվի առնելով, ժողովը որոշեց՝ ինչքան հնարավոր խուսափել թուրքերի հետ զինված առճակատումից և այդ ընթացքում լավագույն ձևով նախապատրաստվել, մինչև որ կհասնի նպատավոր պահը:

Անդրանիկը ևս պաշտպանեց զանգվածների ինքնապաշտպանության գաղափարը:¹

Մեր կարծիքով, տվյալ պահի համար դա ամենաճիշտ որոշումն էր, որ կայացրեց նոյեմբերի 23-ին Գորիսում տեղի ունեցած զյուզերի ներկայացուցիչների ժողովը: Այդ օրերին Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչության հիմնական զանգվածները բարոյահոգեբանական տեսակետից գտնվում էին զժվարին կացություն մեջ. կտրված լինելով դրսի աշխարհից, նրանք ոչ մի օգնության հույս չունեին շրջապատին՝ որտեղ ինչ է տեղի ունենում, անզամ կցկատուր էին Ղարաբաղի ու Շուշիի վերաբերյալ տեղեկությունները:

Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչությունը Ազգային խորհրդի ղեկավարությունից ետևդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ զավառի ինքնապաշտպանության խնդիրների լուծմանը: Այդ օրերին Անդրանիկը մեծածավալ աշխատանք կատարեց բանակը համալրելու նրան անհրաժեշտ զենքով ու զինամթերքով հանդերձավորելու ինչպես նաև զինվորական կարգապահությունը բարձրացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով անցկացրեց 25—30 տարեկան տղամարդկանց զորահավաք և հաշվառման ենթարկեց բնակչության զննքն ու զինամթերքը: Նույն կերպ վարվեց նաև Գորիսում գտնվող Շուշիի գնդի և Գանձակի դումարտակի հետ:²

Անդրանիկի վերադարձը լուրջ անհանգստություն պատճառեց Շուշիում գտնվող թուրքական հրամանատարությանը: Սեպտեմբերի վերջերին Նուրի փաշան սպառնալից նամակով դիմեց Անդրանիկին և պահանջեց անհապաղ անձնատուր լինել: Պատասխան նամակում Զորավարը բազմաթիվ փաստերով թուրք փաշային հիշել տվեց նրա անփառունակ անցյալը, ինչպես նաև իրեն դիմած խոսքերի կեղծությունը: «24 տարի պայքարել եմ տաճիկ փաշաների

1 Նույն տեղում, Թ. 12—14:

2 Նույն տեղում:

ղեմ, — գրել է Անդրանիկը, — ինչպես 24 ժամում կարող եմ անձնատուր լինել»:¹ Վերջում խոստանում էր մոտալուտ հանդիպում:²

Երկու կողմերի համար պատերազմը դառնում էր անխուսափելի: Քուրք ասկյարները և մուսավաթական բանդաները Ղարաբաղից պատերազմական գործողություններ սկսեցին Զանգեզուրի դեմ: Մուսավաթականների զրգամամբ ոտքի ելան տեղի մահմեդականները: Այդ ամենի հետևանքով Զանգեզուրում գրուբյունը բավականին սրվեց: Ինքնապաշտպանություն մարտավարությունը սպառեց իրեն: Անհրաժեշտ էր կիրառել նոր՝ պատերազմական վիճակին համապատասխան մարտավարություն: 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին Գորիս քաղաքում գումարվեց Զանգեզուրի շրջանային համագումար, որը որոշեց կռվով դիմադրել թշնամուն և կատարել Անդրանիկի զինական և պարենավորման բոլոր պահանջները:³

Հոկտեմբերի 2-ին Գորիսի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդը հատուկ կոչով դիմեց զավառի բնակչությանը. «Տաճիկը զինաթափման ու ջարդի ենթարկեց Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Շամախու և Բաքվի հայերին: Վերջացնելով իր գործը այդ շրջաններում, նա դիմեց դեպի Շուշի, այսօր մեզանից է խորխտաբար հպատակություն պահանջում, իսկ վաղն արդեն հերթը Երևանին կհասնի: Զանգեզուրի հայ ժողովուրդ, ընկնելու վրա է մեր դարավոր թշնամին և այս բուպեին նա իր կաշին փրկելու մասին է մտածում: Ինչ վերաբերում է Ազրբեջանի ոճրագործներին, — ասված է կոչում, — մենք նրանց մի պատասխան միայն ունենք տալու: Համեցեք ու փորձեցեք մեր ուժը: Մեր ուժը ահեղ է ոչ միայն թուրք խուժանի դեմ, այլ անգամ տաճկական դիվիզիաների դիմաց, եթե մենք կուռ շարքերով, իրբև մի հոգի, մի մարմին դարձած խմբվենք մեր պաշտելի ազգային հերոս Անդրանիկի շուրջը և կուրծքներս դեմ տանք թշնամուն»:⁴ Կոչը լայն արձագանք գտավ բնակչության շրջանում: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին, շրջանի մի շարք գյուղերի բնակիչներ Զանգեզուրը պաշտպանելու և Ղարաբաղին օգնելու կապակցությամբ իրենց վճռականությունն ու հաստատակամու-

1 «Արձագանք», 9 հեկտեմբերի 1918 թ.:

2 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.33, թթ.2—3:

3 Նույն տեղում, թ.43:

4 Նույն տեղում, թ.43:

թյունը հավաստեցին Անդրանիկին: «Մենք պատրաստ ենք Ձեր բուրդը պահանջները կատարել»,¹ — գրում էին նրանք:

Գարավոր թշնամու զեմ պայքարելու համաժողովրդական ցատուժը, անշուշտ, լրացուցիչ լիցք հազորդեց Ձորավարին և նրա բաշարի զինվորներին:

Բանակի մեջ և բնակչության շրջանում կարգապահությունը բարձրացնելու, ինչպես նաև բանակի ղեկավարությունը կենտրոնացնելու նպատակով 1918 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ազգային խորհրդի կողմից Անդրանիկը հռչակվեց զավտոի գերագույն զինվորական հրամանատար և նրա ենթակայությանը հանձնվեց բոլոր զորամասերի հրամանատարությունը:²

Այսպիսով, Ազգային խորհրդի և Անդրանիկի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ Ձանգեզուրի զավառը կազմ ու պատրաստ էր թշնամուն զիմացրավելու համար: Ձորավարն իր գործն ավարտած համարելով, որոշեց նորից մեկնել Սիսիան, որտեղից լուրեր էին հասնում, թե Նախիջևանի կողմերից սպասվում է հարձակում: Հոկտեմբերի 11-ին Գորիսում կատարվեց անհավատարին: Շուշիից եկան երեք հայ բանազնացներ (Աբսեն Բակունց, Մուշեղ Չաքարյան, Սերգեյ Բաղիրով (Բաղիրյան), որոնց թուրքական բանակի հրամանատարության հարկադրանքով բնտրել և այստեղ էր ուղարկել Ղարաբաղի հայության երրորդ համազումարը: Գորիսում բանազնացներին միացավ վարդապետ Թարխանյանը:³ Բանազնացները խնդիր ունեին համոզելու զանգեզուրցիներին, որպեսզի նրանք ընդունեն Ազրբեջանի իշխանությունը: Շուշի քաղաքի անկման լուրը, անշուշտ, որոշ շափով ազդել էր զանգեզուրցիների ընդհանուր տրամադրության վրա և բարոյալքել նրանց մի մասին: Սակայն ազգաբնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը չէր կորցրել հոգու արիությունը, և նրանք զայրույթով ընդունեցին թուրք սպայության և Ազրբեջանի մուսավաթական կառավարության վերջնագիրը: Դա ցայտուն կերպով երևաց հոկտեմբերի 13-ին, շրջանի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների ժողո-

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.33, ք.42:

2 Նույն արխիվ, գ.47, ք.17:

3 Նույն արխիվ, ֆ.276, ց.1, գ.6, ք.15:

վում, որին մասնակցում էին վճռական ձայնի իրավունքով 61 պատգամավոր, ինչպես նաև Անդրանիկը, Աղզային խորհրդի անդամներ, գյուղական և շրջանային կոմիսարներ: Ժողովը քննարկեց սույն վերջնագիրը: Ժողովականների հիմնական մասը (ներկայացնում էին գավառի գյուղական բնակչությանը), ազատությունը վեր դասելով ստրկամտությունից, պահանջում էր դիմել ինքնապաշտպանության, մինչև վերջին շունչը պայքարել թուրք—մուսավաթական հրոսակների դեմ, իսկ փոքրամասնությունը (ներկայացնում էին քաղաքային բնակչությանը) կողմ էր հնազանդվելուն¹: Ավելի կոնկրետ՝ 27-ը քվեարկեց «մինչև վերջ թշնամուն դիմադրելու» օգտին, 21-ը քվեարկեց դեմ, իսկ 13-ը՝ ձեռնպահ մնաց: Ժողովի բուն ընթացքից ու քվեարկության արդյունքներից խիստ դժգոհ՝ Անդրանիկը հայտարարեց. «Ես կգնամ Սիսիանի ժողովրդի մոտ: Նա ավելի հայրենասեր է, ցոհարերող»²: Հոկտեմբերի 14-ին Հարվածող Չորամասը և նրա հետ Շուշիի զնդի և Գանձակի գումարտակի զինվորներն ու սպաները ճանապարհվեցին դեպի Սիսիան:

Չորավարի՝ Սիսիան վերադառնալուց հետո Գորիսի շրջանում թուրքերը նորից ակտիվացան: Տեղական թուրքերի զինյալ խմբերը, որոնց մեջ կային նաև զգալի թվով ասկյարներ, մշտապես հարձակումներ էին գործում գավառի սահմանամերձ հայկական գյուղերի վրա, կողոպտում, ավերում և կոտորում բնակիչներին: Հոկտեմբերի 15-ին Գորիսում հրավիրվեց ամբողջ շրջանի գյուղական ներկայացուցիչների համագումար, որը քննության ենթարկելով ստեղծված ռազմաքաղաքական դրությունը, բնդունեց որոշում՝ հրավիրել Անդրանիկին Սիսիանից: Ունկնդրելով զանգեզուրցիների կանչին, Չորավարը զորքի գլխավոր ուժերը շարժեց դեպի Գորիս՝ օգնելու աշխարհազորայիններին ու զինված կազմավորումներին՝ Ղարաբաղից եկող թուրքերի գրոհը կասեցնելու համար: Հոկտեմբերի 16-ի առավոտյան Հարվածող Չորամասը բռնեց Գորիսի ճանապարհը և երեկոյան հասավ տեղ: Նրա վերադարձը մեծ արձագանք ունեցավ շրջանում և Գորիս քաղաքում: Ամենուր ժողովուրդը ցըն-

¹ Նույն արխիվ, ֆ.276, ց.1, գ.6, ք.15:

² «Մշակ», 25 հոկտեմբերի 1918թ.:

ծության մեջ էր: Յնծության մեջ էր և արցախահայությունը: Իրականանալու շեմին էր նրա երազանքը. Անդրանիկի զորամասը շուտով պիտի մտնէր Ղարաբաղ և օգնության ձեռք մեկնէր պայքարից հոգնած ու արյունաքամ Արցախ աշխարհին: Նույն մտահոգությունը համակել էր նաև հայրենասեր Զորավարին և նրան բուն ու հանդիստ չէր տալիս: Այդ օրերին նա պիտի գրէր. «այս մորիլիզացված ժողովրդին և իմ բանակին մնում էր մեզ հետ կապել բուն պատմական Ղարաբաղը, որ սակայն, նախքան այդ բնկավ թուրքերի տիրապետության տակ»: ¹ Ինչպես տեսնում ենք, Անդրանիկը չէր թաքցնում իր նպատակը՝ մտնել Արցախ ու օգնել տեղի հայությանը: Այդ մասին նա բազմիցս ասել է, որ անհրաժեշտ է օգտվել ամեն մի առիթից նպաստավոր լուծում տալու համար Ղարաբաղի հարցին: ² Հարկ է նշել, որ Ղարաբաղ մտնելու Անդրանիկի ցանկությունը ինքնանպատակ չէր, այլ՝ պատմա—քաղաքական պայմանների օրինաչափ պահանջ: Անդրանիկին ամենից առաջ Ղարաբաղ էր ձգում հարազատ ժողովրդի արյան կանչը: Երկու տարուց ավելի էր, ինչ հայ ժողովրդի արցախյան հատվածը անհավասար զոյամարտ էր մղում թաթարների և նրանց գինակցող տաճիկների դեմ: Նա գնում էր, որպեսզի փրկուի վրան հասնող իր ժողովրդին: Երկրորդ: Հակառակորդը՝ նույն դարավոր թշնամին էր, որից Անդրանիկը ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել: Երրորդ: Անկախ ու միացյալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարի իրականացումը, որը, իրավամբ, պիտի սկսվեր Արցախ աշխարհը Արարատյան Հանրապետության հետ միացումով: Զորրորդ: Արևմտահայ գաղթականության համար «ծածկ» գտնել Արցախ—Զանգեզուրում: Հինգերորդ: Զորավարից դա էր պահանջում Զանգեզուրի հայությունը: Այսպես, օրինակ, 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին Գորիսում կայացած շրջանի 16 գյուղերի ներկայացուցիչների ժողովը, մասնակցությամբ Անդրանիկի, Շուշվա գնդի հրամանատար Մելիք Շահնազարյանի, Ազգային խորհրդի անդամների և Սիսիանի շրջանի ներկայացուցիչների, ուր բննարկվում էր Ղարաբաղին օգնություն ցույց տալու հարցը, բոլոր ելույթ ունեցողները կոչ արեցին մեկ մարդու նման

1 ՀՀՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.30, ք.7:

2 «Նոր հորիզոն», 12 դեկտեմբերի 1918 թ.:

նեցուկ կանգնել արցախահայութեան սրբազան պայքարին:¹ Վեցերորդ: Լեոնային Ղարաբաղի հայութեան մշտական խնդրանքը, որի հանդեպ նա անուշադիր մնալ չէր կարող: «Երկու անգամ է Շուշիից նամակ կստանամ: Այնտեղ միշտ սպասող են»,² — գրում էր նա Հովհաննես Թումանյանին:

Բազմաթիվ վավերագրերից կցանկանայինք վկայակոչել մեկը: Այսպես, 1918 թ. օգոստոսին Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը Անդրանիկին հայտնում է. «... Իմանալով ձեր ցանկությունը, որ չեք ուզում մտնել Արարատյան Հանրապետության շրջանը, խնդրում ենք ձեզ մի պատկառելի զորամասով անցնեք Շուշի: Դա է Ղարաբաղի ժողովրդի իդձն ու ցանկությունը: Եթե հայհերոսը վճռել է ինչ ինչ պատճառներով մնալ Սիսիան գավառում, այն ժամանակ, խնդրում ենք Ձեզ որոշ ուժեր հատկացնել Շուշի անցկացնելու համար՝ զնդապետ Մելիք Շահնազարյանի հետ միասին: Լիահույս ենք, որ դուք անտես չեք անի մեր խնդրանքը և ձեր շնորհիվ պատմական Ղարաբաղը հնարավորություն կստանա կատարելու իր կոչումը»:³

Եվ Զորավարը աննկատ չէր թողնում իրեն հասցեագրված բոլոր դիմումներն ու խնդրագրերը: Նա նամակագրական կապերի մեջ էր Գիդակի, Վարանդայի, Խաչենի և Զրաբերդի զորահրամանատարների հետ: Հոկտեմբերի կեսերից այդ կապերը դարձան ավելի կանոնավոր: Սուրհանդակների և նամակների միջոցով գեներալը պարբերաբար տեղեկություններ էր ստանում Լեոնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին, ազատագրական պայքարի ամենաժանր պահերին քաջալերում էր արցախցիներին, որ թշնամին չի կարող նրա կամքը կոտրել, անգամ ամենավայրագ մեթոդներով:

Հոկտեմբերի վերջերին Արցախի վերը նշված շորս շրջանների զորահրամանատարները համատեղ գրությունը դիմում են Անդրանիկին և խնդրում նրան, որ Զանգեզուրից շարժվի Ղարաբաղ, իսկ իրենք պարտավորվում են ամրանալ ռազմավարական կարևոր

1 ՀՀՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, ԲԲ.1-2:

2 Նույն տեղում, գ.8, ԲԲ.2-3:

3 ՀՀՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.35, ԲԲ.2-3:

նշանակութիւն ունեցող կետերում և թիկունքից հարվածել թշնամուն: Հարձակումը պետք է սկսվեր նոյեմբերի 5-ին: Սակայն Վարանդայի զորահրամանատար Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանի խնդրանքով այն 10 օրով հետաձգվեց: Բանն այն է, որ նրա ապաշնորհության ու դանդաղկոտության պատճառով Վարանդայի բանակը մարտական պատրաստվածության դեռ չէր բերված: Անդրանիկը ստիպված բնդառաջ գնաց այդ խնդրանքին:¹

Նոյեմբերի 16-ին Անդրանիկը իր զորամասով շարժվեց դեպի Ղարաբաղ: Արյունահեղ կռիվներում թուրքերը տեղի են տալիս: Զարուզի ձորն անցնելիս Հաջի Սամլուի բրդերն ու Ագրբեջանի զինյալ խմբերը կատաղի դիմազրութիւն ցույց տվեցին: Նոյեմբերի 17-ին և 18-ին Զարուզում տեղի ունեցան թե՛ մարտեր, երկուստեք մե՛ծ կորուստներով:²

Անդրանիկի զորամասը մեծ դժվարութեամբ անցավ Զարուզը և գրավեց Ավդալլար գյուղը (նեբկայիս՝ Լաշին): Բացվեց Գորիսը Շուշիի հետ կապող միակ ճանապարհը: Գլխավոր պատնեշը հաղթահարված էր, մնում էր անարգել մտնել Շուշի: Զորավարը և նրա մարտիկները իրենց արդեն զգում էին Արցախի հողում: Եվ պատահական չէ, որ այդ օրերին Անդրանիկը ոգևորված գրում էր. «Ես և իմ զորամասը անցանք պատմական Ղարաբաղի լեռները՝ մեր ըմբոստ ոգիներն ազատ պահելու օտարի ստորացուցիչ ճնշումներից»:³ Սակայն, Անդրանիկին բախտ չէր վիճակված մտնել Շուշի և իր մարտիկներին առաջնորդել Արցախ աշխարհի խորքերը, մասնակից դառնալ նրա ժողովրդի հերոսական պայքարին: Ագրբեջանի կառավարութիւնը դուրսը կորցրել էր: Նա փորձում է Բաքվում անգլիական բանակի հրամանատար Քոմսոնի միջոցով կանգնեցնել Անդրանիկի զորաշարժը դեպի Շուշի: Եվ դա նրան հաջողվում է: Անդրանիկի զորամասը դեռ չէր հասցրել վայելել Զարուզի հաղթանակի բերկրանքը, երբ նոյեմբերի 19-ին Ավդալլար գյուղում գններալի անունով ստացվեց Քոմսոնի հեռագիրը: Անգլիացի

1 «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1933, էջ 111—112:

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.50, թթ.9—10, «Զանգ», 15 հունվարի 1919 թ.:

3 «Նոր հորիզոն», 12 դեկտեմբերի 1918 թ.:

գեներալը հայտնում է, որ արդեն բնդհանուր զինադադար է կնքված: Միաժամանակ հավաստում է, որ արդեն դաշնակից երկրների կողմից հրամայված է ազրբեջանական ու թուրքական իշխանություններին, որ նրանք որևէ թշնամական գործողություններ չանեն հայերի դեմ: Հեռագրի վերջում Քոմսոնը Անդրանիկից պահանջում է գաղարեցնել պատերազմական գործողությունները և հրաժարվել Շուշի գնալու մտքից:¹ Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 20-ին, երկու սպաներ² անգլիացի կապիտան Ագլուստը և ֆրանսիացի կապիտան Պասֆելդը³ հանձնեցին Անդրանիկին նրան ուղղված Քոմսոնի հատուկ նամակը: Բրիտանացի գեներալը Զորավարից վերստին պահանջում էր գաղարեցնել ռազմական գործողությունները և միաժամանակ զգուշացնում, որ մարտական գործողությունները շարունակելու դեպքում արյունահեղություն ամբողջ պատասխանատվությունն ու ծանրությունը բնկնելու է նրա վրա:⁴ «Այդ հիման վրա, — գրում է Անդրանիկը, — գաղարեցրի ռազմական գործողությունները»:⁵

Վարանդայի, Գիլգալի, Խաչենի և Զիվանշիրի զինվորական հրամանատարներին տեղյակ պահելով Քոմսոնի հեռագրի և նամակի մասին, Անդրանիկը նրանցից կտրականապես պահանջում է՝ հրամանը ստանալու պես թուրքերի և թաթարների դեմ գաղարեցնել պատերազմական գործողությունները: Բոլոր հարցերը, — հայտնում էր Զորավարը, — պետք է հաշտության խորհրդաժողովում լուծվեն, իսկ թշնամական գործողությունները կարող են վատ անդրա-

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.50, թթ.9—10:

2 Նոյեմբերի 16-ին Շուշիում լուր են ստանում Անդրանիկի մոտ եղված սպաների գնալու մասին: Ղարաբաղցիները կոհում են բանադնացների նպատակը՝ թույլ շտալ Անդրանիկին մտնել Շուշի: Ղարաբաղի աչքի ընկնող մի բանի գործիչներ (Ն. Իշխանյան, Հ. Մուսայելյան, Ա. Փամալյան և ուրիշներ) որոշում են ձախողել այդ հանդիպումը՝ Ղարաբաղի գեղերը Անդրանիկին բնզատալ տանելու միջոցով, որպեսզի նա օր առաջ մտնի Շուշի և անգլիացիներին կանգնեցնի կատարված փաստի առաջ: Սակայն բաղաբազուխ Գերասիմ Մելիք Շահազարյանը Ղարաբաղի հրամանատարներից պահանջեց ձեռնապահ մնալ որոշման կատարումից: Ինչպես տեսանք, աչքարատով այդ հանդիպումը կայացավ: Տե՛ս՝ «Հայրենիք»: Հոկտեմբեր, 1933, էջ 111—112:

3 Ազրբեյջանցի տարբեր անուններ են եղում՝ Գոլզամիա, Կասֆիլդ, Ազուստ, Գասֆուլդ, Սիլուեր:

4 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.39, թ.2, գ.50, թթ. 9—10:

5 Նույն տեղում, գ.50, թթ. 9—10, «նոր հորիզոն», 14 դեկտեմբեր 1918 թ.:

դառնալ հայոց հարցի լուծման վրա:¹

Պատերազմական գործողություններին վերջ տալու նախազգուշական պահանջով Անդրանիկը դիմեց նաև Կապանի և Մեղրիի շրջանների Ազգային խորհուրդներին:²

Հարկ է նշել, որ մինչև Անդրանիկի՝ սույն հրամանի հասնելը Արցախ, Շուշիում արդեն ստացվել էր թումսոնի հեռագիրը մարտական գործողություններին վերջ տալու վերաբերյալ: Խաղաղության կոչով Ղարաբաղի հրամանատարներին դիմեց նաև Շուշիի քաղաքապետի Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանը:³

Ղարաբաղի զորահրամանատարները զինազաղարի հրաման արձակեցին և այդ մասին տեղյակ պահեցին Անդրանիկին. «Գտնվում ենք Ձեզանից 20—25 վերստ հեռավորության վրա: Գեներալ թումսոնի հեռագիրը ստիպեց մեզ առայժմ կանգ առնել»:⁴

Ի դեպ, դաշնակցության Ապառաժի (Ղարաբաղ) կոմիտեն կտրականապես մերժեց դաշնակից զորքերի հրամանատարության՝ պահանջը: Կոմիտեն գտնում էր, որ առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու պետք է օգնության հասնել Անդրանիկին, որպեսզի նա օր առաջ մտնի Ղարաբաղ:⁵

Ցավոք, Ղարաբաղի զորամասերի ընդհանուր հրամանատար Սոկրատ բեկ Շահնազարյանը⁶ հրաժարվեց կատարել Ապառաժի պահանջը և դրանով իսկ դժվարացրեց Ազրբեջանի դեմ համակարգված պայքարի պատրաստվելու արցախյանների ջանքերը: Ապաշնորհ հրամանատարին վերահամոզելու բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո Եզիշե Իշխանյանը նրան նոր առաջարկություններ արեց:

1. Վարանդայի ուժերը անմիջապես դուրս բերել նախատեսված

1 «Արձագանք», 1 փետրվարի 1919 թ., «Հառաչ», 29 հունվարի 1919 թ.:

2 22ՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.50, թթ. 9—10, «Նոր հորիզոն», 14 դեկտեմբերի 1918 թ.:

3 «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1933, էջ 111—112:

4 22ՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.40, թ.3:

5 Սույն տեղում, գ.38, թթ.17—19:

6 Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանը, գեներալ Բազրատունու կողմից ստացել էր գեղապետի զինվորական կոչում և դարձել Ղարաբաղի զորամասերի ընդհանուր հրամանատար: Տես՝ «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1933, էջ 112—113:

վայրերը և տալ հարձակման հրաման:

2. Քաղաքագլխին պատասխանել, թե հեռագիրն ու նամակը ստացվեցին այն ժամանակ, երբ գործողությունները սկսվել էին և որոնց զազարեցնելը իրենից չի կախված, այլ Անդրանիկից, որին ենթարկվում են Ղարաբաղի բոլոր հրամանատարները:

3. Անմիջապես 30 հոգուց բաղկացած մի խումբ ուղարկել Շուշի—Գորիս խճուղու վրա գտնվող Ղալ—Գեորգեան վայրը և, երբ Քոմսոնի Ներկայացուցիչները կմոտենան, կրակի տակ առնել և վերադարձնել: Համառելու դեպում հրացանազարկ անել: Մինչև լուրը կհասնեն Բաքու, և Քոմսոնը զորք ու քննիչ կուղարկեք, կանցներ բավական ժամանակ, որից կօգտվեին հայերը, մանավանդ Հաջի Սամլուի թաթարները խուճապահար փախչում էին դեպի Աղղամ: Այդ պահին Անդրանիկը իր զորամասով անարգել կմտնեն Ղարաբաղ: Թող հետո քննություն կատարվեք, թե ինչու Քոմսոնի հրամանը չի կատարվել: Գաշնակիցների ներկայացուցիչների շեղբացվելու դեպքում պատասխանատվությունը ամբողջովին իր վրա էք վերցնում Ապառաժի կոմիտեն:¹

Գծքախտարար, Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանը այս անգամ ևս մնաց անդրդվելի, բաց թողնելով Արցախի հարցի լուծման, մեր կարծիքով, աննախագեպ, ամենաբարենպաստ և իրական պահը:

Ղարաբաղ՝ անգլիական ներկայացուցչությունն ոտք դնելուց հետո գավառի քաղաքական վիճակը մնաց օդից կախված, դարձավ ավելի անորոշ: Անգլիացիների թողտվությունից օգտվելով՝ Ազրբեջանը էլ ավելի ուժեղացրեց ճնշումը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ: Լեռնային Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը և ողջ արցախահայությունը շարունակում էին հույսեր կապել Անդրանիկի հետ, նրան համարելով իրենց ազատարարը: Արտահայտելով Արցախի հայ ազգաբնակչության միասնական կամքը, Հայ Հեղափոխական Գաշնակցության Շուշիի շրջանային կոմիտեն 1919 թ. հունվարի 3-ին հուզիչ նամակով դիմեց Անդրանիկին. «Երկար տարիների ընթացքում Ձեզ իր ծոցում գուրգուրող Հայ Հեղափոխական

¹ Ե. Իշխանյան, Գեպրեքը Լեռնային Ղարաբաղում, «Հայրենիք», 1933, ք.12, էջ 112—113:

Գաշնակցությունը, հանձինս Ղարաբաղի Կենտրոնական կոմիտեի, գիմում է Ձեզ և կանչում Ղարաբաղ, հանուն վերջինիս 300 հազարանոց հայ ժողովրդի փրկության»։ Այնուհետև հայտնվում էր, որ «Ղարաբաղի հայությունը չի կարող հանդուրժել երկու տասնյակ հազար թրքության հպատակությունը, մանավանդ, որ Սասունի արծիվը (նկատի ունի Անդրանիկին — Շ. Շ.) մեզանից շատ հեռու չէ։ Այսօր, երբ մենք զուրկ ենք մի ուժեղ և հանձարեզ անհատից, Ղարաբաղի հայությունը, փաշա, իր աչքերը հռոպ է Ձեզ և ցանկանում է Ձեզ տեսնել, ունենալ իր մեջ, ամողջ գործի գլուխը կանգնած»։ «Գրությունը միայն դուր կարող եք փրկել, — նշված է նամակում, — հետևապես հապաղելը հանցանք է։ Ղարաբաղի հայությունը կանչում է ձեզ և դուք պետք է գաք»։¹

1919 թ. փետրվարի 19-ին Զորավարին օգնության կանչով դիմեց նաև Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը։ Այն օրից, երբ ձեր քաղաքի զորքերը իջան և բանակ դրեցին Զանգեզուրի սահմաններում, — գրել է խորհուրդը, — Ղարաբաղի հայությունը, թեև շրջապատված թշնամիների կուռ շղթաներով, մինչև վերջին ժամանակներս իր հույսը չի կորցրել և սպասում է բազմաշարժար հայ ժողովրդի աշեղարչ հերոսապետի գալուտին»։² Ավելացնենք, որ բազմաթիվ են նույնատիպ նամակները, որոնք այդ օրերին Արցախից ստացվում էր Անդրանիկի հասցեով։³

Ղարաբաղ մտնելու համար այլալիսի գրական պայմանների դեպքում թվում է, թե Անդրանիկը առանց ծանուցելու անելու պարտավոր էր իր զորամասն առաջնորդել դեպի Շուշի, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, Զանգեզուր մտնելուց հետո դարձել էր նրա գլխավոր երազանքը։ Գծախտարար, այդ վճռորոշ պահին Զորավարը դրսևորեց անվճռականություն և ձեռքից բաց թողեց Արցախը Զանգեզուր—Սյունիքին միացնելու նպատակովոր պահը, որպեսզի այս լեռնաստանը մեկընդմիջտ ապահովեր «Աղբրեջանի նվաճողական նկրտումներից»։⁴

1 ՀՀԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.40, ք.7-9։

2 Նույն տեղում, գ.38, ք.17-19։

3 Նույն տեղում, գ.40, ք.11-16։

4 Ե. Իշխանյան, Գեղարքը Առնային Ղարաբաղում, «Հայրենիք», 1933, ք.12, էջ 130։

Լուսարաններ այն հարցը, թե ինչը Անդրանիկին հետ պահեց Ղարաբաղի ճանապարհից: Չէ որ նա կարող էր ու պարտավոր էր շարժվել դեպի Շուշի և ազատագրել ողջ Ղարաբաղը: Անդրանիկի այդ շրջանի գործունեությունը ուսումնասիրող հեղինակները հարցի վերաբերյալ պաշտպանում են թեք ու դեմ կարծիքներ, այն է՝ կամ դիտվել է որպես հարկադիր քայլ, կամ որպես անզիայցիներին միամտորեն հավատալու արդյունք:

Տասնամյակների հեռավորությունից և հեշտ է, և միաժամանակ դժվար դատողություններ անել, կարծիք կազմել և գնահատել ինչպես ղեկավարի ընթացքը, այնպես էլ դրանց հետ կապված անհատների գործունեությունը: Փորձներ ներկայացնել և հիմնավորել մեր կարծիքը:

Առաջին: Արդյո՞ք անզիայցիների խոստումներին միամտորեն հավատալու պատճառով Անդրանիկը կասեցրեց զորամասի հաղթական մուտքը Շուշի, այն ղեկավարում, երբ դրա համար շկար որևէ խանգարող հանգամանք: Սկզբնական շրջանում՝ մինչև առաջին համաշխարհայինի ավարտը, Չորավարը վստահում էր դաշնակիցներին և նրանց մեջ տեսնում պաշտելի հայրենիքի ու ժողովրդի ազատագրությունը անօրեն թուրքերի տիրապետությունից:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Անդրանիկին վիճակված չէր անցնել Իրաք և դաշնակից բանակների կազմում մարտնչել դարավոր թշնամու դեմ: Հանգամանքների բերումով այդ բանը նրան հաջողվել էր անել Զանգեզուրում: Առաջին աշխարհամարտը տանուլ-տված թուրքերը հեռացել էին Ղարաբաղից: Նրանց տեղը դրավեցին անզիայցի գաղութարարները և պահանջեցին Անդրանիկից դադարեցնել պատերազմական գործողությունները: Չորավարը հավատաց դաշնակիցներին, որովհետև բրիտանական զենքերայլ խոստացել էր հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով: Հավատաց և զորքերը ետ քաշեց:

Այդ հարցում անզիայցիներին շահկադրվելու նկատառումներից բացի, մեր կարծիքով, որոշակի զեր են կատարել նաև այլ հանգամանքներ:

Նախ՝ Անդրանիկի զորամասը երկարատև կոիվներ մղելու համար շուններ անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմամթերք: Հայտնի է, որ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչության անունից նա բազմիցս դիմել էր Հայաստանի կառավարությանը փող և ռազմամթերք ստանալու խնդրանքով: Մյուսը՝ հազարավոր զաղթականներ տնտեսական ու հակասանիտարական ծանր պայմանների մեջ, պոչ դարձած՝ քայլ առ քայլ հետևում էին զորամասին, իսկ Անդրանիկը շուններ հնարավորություն նրանց կերակրելու: Գաղթականության թշվառ կացությունը թուլացնում էր նրա թափը և խոշընդոտում պատերազմական գործողություններին: Ահա թե այդ օրերին ինչ էր գրում Անդրանիկը. «Այս բույեին 26000 հայ զաղթականություն Սիսիանի, Մեղրիի, Ղափանի, Զանգեզուրի շրջաններում մատնված է սովի: Հարկավոր է արագ օգնություն: Ոչ մի տեղից օգնություն չի ստացվում: Ես ստիպված եղա իմ զորամասի պահեստից զաղթականներին տալ 2150 փութ ցորեն, բայց ավելին շունեմ օգնելու համար: Անզրիական ներկայացուցչության առաջարկությամբ ես համաձայնվեցի մնալ այստեղ»:²

Անզրիացիները խոստացան անմիջական օգնություն հասցնել զաղթականությանը՝ Բարվից զրամ փոխադրել և դնել Անդրանիկի տրամադրության տակ:³ Իրականում այդ առաջարկության տակ թաքնված էին գեներալ Թոմսոնի իսկական մտադրությունները: Շուտով դա պարզ դարձավ նաև Անդրանիկի համար: Նա հասկացավ, որ անզրիացին հանուն շահի պատրաստ է զոհել նաև հայրենիք կոչված այս մի «բուռ» հողակտորը: Անդրանիկը խոր հիասթափություն ապրեց: Թեև ինքը չէր գտնվում Ղարաբաղում, բայց տեղեկություններ ուներ, որ այնտեղ անզրիացիները վարում են ազդրեջանամետ քաղաքականություն և ամեն ինչ անում են, որպեսզի զավառի վրա տարածեն մուսավաթականների իշխանությունը: «Անզրիացիք եկան այստեղ կարծես հայ ժողովրդին զսպելու և

1 22ՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, թթ.7—8, ֆ.121, ց.1, գ.109, թ.34:

2 «Արձագանք», 7 ապրիլի 1919 թ.:

3 Արշակ Շիրինյանն ու Նիկոլայ Հովսեփյանը (երկուսն էլ Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդի անդամներ), որպես Անդրանիկի լիազոր ներկայացուցիչներ, Շուշի վրայով մեկնեցին Բաբու: Այնտեղ ստանալով 2 մլն. ուսրի թղթադրամ, վերադարձան Գորիս: Տես՝ «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1933, էջ 116—117:

Ազգրբեջանին հպատակ դարձնելու նպատակով»,¹ — 1919 թ. փետրվարի 10-ին գրում էր Անդրանիկին Լեոնային Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը: Գեպքերի և իրադարձությունների ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ անգլիացիների նկատմամբ անվստահությունը Անդրանիկի մեջ ծայր առավ հատկապես նոյեմբերի կեսերից: Նա տեղյակ էր, որ Թոմսոն—Սուլթանով դավադիր երկյակը տենդորեն ավելացնում է զորքերի քանակը Շուշիում, Խանքենդում, Ասկերանում և մարզի մյուս բնակավայրերում, որպեսզի Լեոնային Ղարաբաղը բռնությամբ հանձնի Ազգրբեջանին:

Այդ կապակցությամբ Անդրկովկասում գաշնակիցների զորքերի գլխավոր հրամանատարին 1919 թ. փետրվարին Անդրանիկը դառնացած գրում էր, որ իրեն հավաստիացրել էին, թե միջոցներ են ձեռնարկված կանխելու ամեն մի ազրբեսիվ գործողություն կամ զինաշարժ, թե անցյալի դիրկն են անցել մուսուլմանների կողմից ճնշում գործ գնելու անգամ ամեն մի միտք: «Ես հավատ ընծայեցի այդ բոլորին և վերադարձա Զանգեզուր՝ ազնիվ խոսք տալով գործադրել ջանքերս, որպեսզի վերականգնվի խաղաղությունն ու հանգստավետ կյանքը: Յավոք, — շարունակում է Անդրանիկը, — ներկայումս ինձ հայտնի է դարձել, որ Ղարաբաղում և Զանգեզուրում մուսուլմանական զորամասերը տեղաշարժեր են կատարում, ուժ կենտրոնացնում և մարտական դինամիկերը տեղափոխում տեղից տեղ»: Զորավարը առաջարկել է հանուն ազգաբնակչության բարեկեցիկ կյանքի, միջոցներ ձեռք առնել վերականգնելու այն իրավիճակը, որ գոյություն է ունեցել մինչև նոյեմբերի կեսերը:²

Անդրանիկը, որ մշտապես ուշի—ուշով ու տազնապով հետևում էր Ղարաբաղում անգլիացիների խարդախ ու նենգ հակահայկական քաղաքականությանը, վերջնականապես համոզվեց, որ գաշնակից պետություններից և ոչ մեկը, այդ թվում և Անգլիան, շահ չունեն Ղարաբաղի հարցում, հասկացավ, որ հայ ժողովուրդը զուր տեղն է ուժից վեր ճիգեր գործադրել, այս կամ այն շափով նպաստելով գաշնակիցների հաղթանակին: Արդյունքում՝ կորցրած հայրենիք, խոշտանգված ու բնավեր հայրենակիցներ, գերեզմանատեղի դարձած Արցախ ու Զանգեզուր:

1 ՀՀԳԳԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, ք.27—28:

2 Նույն արխիվ, գ.39, ք.7, ց.2, գ.52, ք.73:

Գաշնակից երկրների հրամանատարությունից, ի դեմս անգլիացի գեներալ Քոմսոնի, խիստ վիրավորված ու վրդովված Զորավարն առիթ է ունեցել 1919 թ. ապրիլի 1-ին իր զայրույթը հրապարակավ հայտնել մայր Գիպոնին, որը նրան ուղեկցում էր Զանգեզուրից էջմիածին: Գիպոնի այն հարցին, թե արդյո՞ք գեներալը չի ցանկանում հանդիպել Քոմսոնին և նրան ուղղակիորեն հայտնել իր մտադրությունը, Անդրանիկը շարտում է նրա երեսին. «Դուք գնացեք և ասեք բրիտանացիներին, թե այս օրերից սկսած իմ ձեռքերը լվացել եմ գաշնակիցների հետ նղած բոլոր գործողություններում: Վատահերով ձեզ՝ մենք խաղաղությունը պահպանեցինք ի վնաս մեզ, ու սպառնացինք համբերությամբ մեր փրկության համար: Դուք ասում էիք, թե մենք թուրքերից անկախ Հայաստան պիտի ունենանք: Մինչդեռ շատ շանցած այնտեղ բնակվելու համար հայ գոյությունը չի ունենա»:¹

Գաշնակիցների նկատմամբ Անդրանիկի վերաբերմունքի կրտրուկ փոփոխությունը աննկատ շմնաց անգլիացիների համար: Անդրանիկի մեջ նրանք տեսնում էին իրենց վտանգավոր ախոյանին: Անգլիական զիվանագիտական ներկայացուցչությունը հաճախ գավեր էր լարում նրա դեմ, որոգայթներ պատրաստում: Եվ, եթե նրանց չհաջողվեց հաշվեհարդար տեսնել Անդրանիկի հետ, ապա դրանում հիմնականում «մեղավոր» էին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը և գաշնակցության Ապառաժի (Ղարաբաղ) կոմիտեն, որոնք մշտապես Անդրանիկին տեղյակ էին պահում վերահաս վտանգի մասին: Դրա ապացույցն է 1919 թ. փետրվարի 21-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից Անդրանիկին ուղղված այս տողերը. «Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը դիմում է ձեզ և թախանձագին խնդրում, լրջորեն մտածել Անգլիայի կողմից տարվող այս քաղաքականության մասին, չենթարկվել նրանց մեքենայություններին, և թե ձեր անձը, և թե մեր դատը վտանգի չենթարկել»:²

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, սկզբնական շրջանում գաշնակից-

1 Նույն տեղում, գ. 39, թ. 7, ց. 2, գ. 52, թ. 73:

2 Նույն տեղում, գ. 40, թթ. 18—19:

ների նկատմամբ ունեցած հավատն ու վստահութիւնը դավաճանեցին Անդրանիկին, և նա դադարեցրեց զորաշարժը զեպի Շուշի, այն շեպքում, երբ թուրքերը հապշտապ դուրս հանելով իրենց զորքերը, տեղը զիջում էին վերջին օրերին տեղացի մահմեդականներից հավաքագրված անվարժ զորախմբերին: Զորավարն, անշուշտ, կարող էր և պարտավոր էր օգտվել հանգամանքների այդպիսի դասավորութիւնից և իր զորամասը մտցնել Ղարաբաղ, փրկութեան ձեռք մեկնել անպաշտպան հայ ժողովրդին: Այդ բանը նա կարող էր անել առանց մեծ ջանքերի: Մեր խորը համոզմամբ, նույնների կեսերից սկսած Ղարաբաղ շտամելու Անդրանիկի գործելակերպը, ըստ էութեան, ոչ մի կապ չունի անգլիացիներին վստահելու հետ, որոնցից նա մինչև հոգու խորքը դառնացած էր ու հիասթափված:

Ուրեմն ո՞րն էր իրական պատճառը, ի՞նչը ստիպեց Անդրանիկին մոռացութեան տալ սրտի խորքում մշտապես ծխացող վրեժի ցասումը, որի համար նա առանց հուսահատվելու, երեք տասնամյակից ավել պայքարել է: Գեպքերի և իրադարձութիւնների ուսումնասիրութիւնը մեզ բերել է այն համոզման, որ նման որոշում կայացնելու համար հիմնական պատճառ են հանդիսացել՝ 1. դաշնակիցների նկատմամբ վստահութեան կորուստը, 2. անվստահութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հանդեպ, 3. վերջինիս անվճարականութիւնը Ղարաբաղի հարցում, 4. հիասթափութիւնը Ղարաբաղի ազրբեջանամետ ուժերից, 5. իր զինվորների և գաղթականութեան ճակատագրի հանդեպ պատասխանատվութիւնը և այլն:

Հիմնավորենք դրանք: Անդրանիկը չէր կարող վստահաբար շարունակել պատերազմը, խորանալ Ղարաբաղում, նախապես իմանալով անգլիացիների դիրքորոշումը Ղարաբաղի խնդրում: Զ՞է որ, այն քաղաքականութիւնը, որ անցկացնում էին անգլիացիները նույնների կեսերից սկսած, հենց այն էր, ինչը թույլ էր տվել մուսավաթական Ազրբեջանին Ղարաբաղում կենտրոնացնել մեծ թվով

զինուծ, որի հետ ընդհարումը կարող էր զորամասի և զազթականության համար ողբերգական ավարտ ունենալ: Զանգեզուրից էջմիածին զնալիս, ճանապարհին Անդրանիկը հիշելով դաշնակիցների հետ կապված մի շարք դառն ճշմարտություններ, անզիական մայրրին ասում է. «... Երեք ամիս է, որ անզիացիները այս շրջանը եկած են, բայց դեռ ոչինչ չեն արել հայ ժողովրդի համար, կկաշկանդեն մեր բոլոր շարժումները և արգելք կհանդիսանան մեր արդար ցանկություններին»: ¹ Թուրք—մուսավաթական կանոնավոր զորքերի ու թաթարական զինված բանդաների հետ մշտական կռիվների ու ընդհարումների հեռանքով Անդրանիկի զորամասը թուլացել ու կորցրել էր նախկին մարտունակությունը: Վերհիշելով այդ մասին, Զորավարը Գորիսից Թիֆլիս ուղարկած մի նամակում ցավով նըշում էր. «Դաժան օրեր էին այն օրերը, երբ զորամասը մտավ Ղարաբաղ, բանակը քայքայված, զորքը հյուծված, զազթականությունը սարսափահար և ոսկրացած էր»: ² Այնուհետև խոսելով մի շարք աննպաստ պայմանների մասին, որոնք մեծապես դժվարացնում են բանակի զորաշարժը, Անդրանիկը ավելացնում է, որ տեղական ժողովուրդը ցույց տվեց սառը, անտարբեր և երբեմն նույնիսկ թշնամական վերաբերմունք և այդ վերաբերմունքի հետևանքով էր, որ զորամասի մեծ մասը հեռացավ Ղարաբաղից, և ինքը մնաց միայն իր որոշ թվով զինվորներով: ³

Ղարաբաղյան արշավանքին դեմ էր նաև զանգեզուրյան զործիշների մի խումբը, Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Գեղեոն Տեր—Մինասյանի գլխավորությամբ: Հատկապես դա բացահայտ երևաց դեպի Ղարաբաղ սկսված արշավանքի պահին: «Մեր եք գնում, փաշա, — հայտնում էր նա, — տաճիկները հեռանում են. չլինի՞ թե Զեր ներկայությունը (Ղարաբաղում) խուճապ առաջ բերի և կոտորածի առիթ լինի, որ գոնե այժմ՝ ցանկալի չէ»: ⁴

Անկասկած է նաև, որ առանց մայր Հայաստանի բազմակողմանի օգնություն, Անդրանիկը չէր կարող տիրել Ղարաբաղին:

1 Նույն արխիվ, թթ. 3—4:

2 «Նոր հորիզոն», 12 դեկտեմբերի 1918 թ.:

3 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.49, թթ.1—6:

4 Նույն տեղում, գ.32, թ.18:

Գծբախտարար, Հայաստանի կառավարությունը էական օգնություն ցույց չտվեց կամ չկարողացավ ցույց տալ Անդրանիկին: Այդ օրերին Երևանից Զորավարին հասցեագրված հեռագրերում ավելի շատ խոսվում էր «շմիշամտելու», «զգույշ և շրջահայաց վարվելու», «կոնֆլիկտի մեջ չներքաշվելու» և այլն, քան որևէ օգնություն կազմակերպելու մասին:

Ասվածի վկայությունն է դեներալ Բագրատունու նամակը. ուղարկված Անդրանիկին: Նամակում, հանրապետության կառավարության անունից, գեներալը անհանգստություն էր հայտնում Ղարաբաղում ստեղծված կացության կապակցությամբ: Ազդեցիկների կառավարությունը աշխատում է Ղարաբաղում կազմակերպել իր կառավարման մարմինները, և նրանց օգնությամբ «խաղաղ» կերպով նվաճել Ղարաբաղի հայաբնակ մասերը, — գրում էր Բագրատունին: Միաժամանակ, գեներալը Անդրանիկին հայտնում էր իր կարծիքը, որը, անշուշտ, նաև կառավարության տեսակետն էր, այն է՝ «շատ կարևոր է ներկա հանգամանքներում մի կերպ աշխատել, մի կողմից խաղաղությունը պահպանելու համար, որ նոր կոնվ շառաջանա, մյուս կողմից թույլ չտալ, որ թուրքերը իրենց վարչություններով մուտք գործեն Ղարաբաղի հայաբնակ շրջանները»: ¹ Բագրատունին, սակայն, այդպես էլ չէր նշում, թե ինչ միջոցներով կարելի կլիներ խափանել թուրքերի մտադրությունը: Այդ ամենը նկատի ունենալով, Զորավարը 1918 թ. նոյեմբերի 22-ին գրել է. «Երևանի հայկական հանրապետությունը ոչ միայն ոչ մի օգնություն չէր ուզում հասցնեն, այլև փորձում էր խորհուրդ տալ մինչև անգամ զինաթափ լինել և երբեք տեղի չտալ բնդհարումների»: ² Անդրանիկի և նրա զորամասի նկատմամբ հանրապետության կառավարության ոչ այնքան բարյացակամ վերաբերմունքը նաև նրանց միջև եղած սառը հարաբերությունների հետևանքն էր: Հրապարակի վրա այնքան շատ են ու ակնհայտ Հայաստանի կառավարության և գեներալ Անդրանիկի միջև եղած ոչ դուրսին հարաբերությունների վկայությունները, որ հարկ չկա նոր նյութերի հրապարակման: Սակայն կարծում ենք, որ կարելի է այստեղ բերել այն օրերի ան-

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 49, ԹԹ. 1—6:

2 «Նոր հորիզոն», 12 հոկտեմբերի 1918 թ.:

ցուղարձը ներկայացնող մի փաստաթուղթ ևս: 1918 թ. օգոստոսին Երևանում խալիլ փաշայի հետ հանրապետության ղեկավարության պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ խոսք է բացվել նաև Զանգեզուրում Անդրանիկի գտնվելու մասին: Թուրք փաշան նշում է, որ Պուլտում այն կարծիքին են, թե Անդրանիկը հայոց կառավարության ներշնչումով է գործում և մասնավորապես նրա հրահանգով է մտել Զանգեզուր: Հետևում է վարչապետ Քաջազնունու զգուշավոր պատասխանը. «Անդրանիկը պաշտոնական զինվորական հրամանով վտարված է մեր զորաշարքերից: Նա Զանգեզուր է գնացել ոչ թե մեր երկրից, այլ Նախիջևանից, որը գտնվում է տաճկական տիրապետության տակ: Եթե Անդրանիկի գլխին այդքան սխալ մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս, ապա Հայաստանի կառավարությունը պատրաստ է մի զորամաս ուղարկել՝ նրան Զանգեզուրից վտարելու համար, իհարկե, եթե Ազրբեջանը սրա դեմ առարկություն չունի»:¹

Հանրապետության ղեկավարության երկշտությունն ու անհարկի զգուշավորությունը առիթ են տալիս խալիլին հոխորտալու և իր կամքը թելադրելու Հայաստանի կառավարությանը: Թուրք փաշան Անդրանիկին Զանգեզուրից դուրս հանելու համար առաջարկում է հայերից, ազրբեջանցիներից ու թուրքերից կազմված խառը զորամաս ուղարկել այնտեղ: Հետևում է վարչապետի «մտահոգ» պատասխանը, թե այդ բայը նպատակահարմար չէ, քանի որ զանունդ կտա Անդրանիկի այն բարոզությունը, թե Հայաստանի կառավարությունը վաճառված է Թուրքիային: Եթե այդպիսի խառը զորամաս ուղարկվի Անդրանիկի դեմ, ապա Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայ երիտասարդությունը կհամախմբվի նրա շուրջը, մինչդեռ, եթե մենակ հայերը դուրս գան Անդրանիկի դեմ, ապա հարցը բոլորովին այլ բնույթ կստանա»:²

Զանգեզուրում Անդրանիկի ներկայության և նրա գործունեության վերաբերյալ հանրապետության կառավարության դրսևորած վերաբերմունքը հայ սլաոմագրության մեջ տեղիք է տվել տարբեր մեկնաբանությունների: Մի շարք ուսումնասիրողներ այդ վերա-

¹ ՀՀՊԳԱ, ֆ.276, ց.1, գ.37, թթ.46—48:

² Նույն տեղում է:

բերմունքը համարել են տվյալ պահից բխող անհրաժեշտություն, որը խնդիր ուներ մոլորության մեջ գցել թշնամուն,¹ ոմանք էլ բացասաբար են գնահատել,² իսկ ոմանք էլ ընդհանրապես խուսափել են շոշափել այդ հարցը: Իրականությունն այն է, որ այդ օրերին Հայաստանի ղեկավարությունն ամեն ինչ անում էր Թուրքիային պատերազմի առիթներ շտալու համար, որպեսզի նորաստեղծ հանրապետությունը կայունանալու հնարավորություն ստանար: Ինչ վերաբերում է Անդրանիկի ներկայությանը Զանգեզուրում, իրոք, որ դա լրջորեն անհանգստացնում էր թուրքերին, և նրանք մշտապես սպառնում էին Հայաստանի կառավարությանը և բազմիցս պահանջում նրանից Զորավարին դուրս հանել այնտեղից: Հայաստանի իշխանություններն էլ շարունակաբար խոստումներ էին տալիս թուրքերին, թե հնարավոր ամեն ինչ կանեն Անդրանիկին շեղոքացնելու համար: Այստեղ օրինաչափորեն հարց է առաջանում՝ հանրապետության ղեկավարությունը այդ ճանապարհով ցանկացել է արդյոք մոլորության մեջ գցել թուրքերին, ինչպես կարծում են ոմանք,³ թե իսկապես անզոր է գտնվել կատարելու թուրքերի պահանջը: Եթե ենթադրելու լինենք, որ Երևանի կառավարությունը, տվյալ ղեկպրծմ նրա վարչապետն իր բացատրություններով ցանկացել է մոլորության մեջ գցել թուրք բարձրաստիճան զինվորականին, իսկ նրա միջոցով էլ թուրքական իշխանություններին, ուրեմն, պետք է ընդունենք, որ Անդրանիկի Զանգեզուրում գտնվելը, իրոք, խրախուսվել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից: Նույնիսկ, եթե մի պահ ենթադրենք, թե դա այդպես է, ապա պետք է որ, Հայաստանի իշխանությունները հնարավորությունների սահմաններում, ինչ որ ձևով, իրենց բարյացակամ վերաբերմունքն արտահայտեին Անդրանիկի հանդեպ: Ցավոք, սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը հակառակն է ապացուցում՝ հանրապետության կառավարությունը շիտակացող հետևողականությամբ ձգտել է իր խոստումներն իրականացնել նաև գործնականում, բարեբախտաբար արդյունքի չհասնելով: Զծավալվելու համար քննության առնենք

1 Տե՛ս՝ 2. Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը, էջ 339 346—347

2 Ա. Մնացականյան, 2. Հակոբյան, Նշվ. աշխ., էջ 241—244:

3 2. Սիմոնյան, Նշվ. աշխ., էջ 347—348:

միայն աղբյուրագիտական առավել անառարկելի տվյալները: 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Արշակ Շիրինյանն այցելում է Երևան՝ խնդր ունենալով ռազմական օգնություն ստանալ Հայաստանի Հանրապետությունից և հենց նույն օրն էլ հանդիպումներ է ունենում հանրապետության ղեկավարների հետ: Հանդիպման արդյունքները հուսադրող չէին: Շիրինյանին առանձնապես հրասթափեցրեց վարչապետ Քաջազնունու տարօրինակ վերաբերմունքը: Վարչապետը վճռականապես հրաժարվեց Զանգեզուրին ռազմական օգնություն կազմակերպելու խնդրանքից: Ավելին, նա զանգեզուրցիներին խորհուրդ տվեց ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությանը:¹ Այս նույն առնչությամբ Քաջազնունին անդրադարձել է նաև Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Զամայլանին հոկտեմբերի 8-ին գրած նամակում: «... եկել էր այստեղ հատուկ հանձնարարությունով Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի (այսինքն այնտեղի այսօրվա կառավարության) անդամներից մեկը (խոսքը Ա. Շիրինյանի մասին է — Շ. Շ.) ... տեղեկանալ քաղաքական կացության հետ, խորհուրդ հարցնել և օգնություն խնդրել: Մենք բացատրեցինք մեր դրություն փափկությունը և այն, որ ի վիճակի չենք ակտիվ օգնություն անելու: Խորհուրդ տվինք զինված դիմադրություն չանել, եթե տաճիկները փորձ անեն զորք մտցնել երկրի մեջ, որովհետև նախատեսում ենք, որ դիմադրության հետևանքն անխուսափելիորեն լինելու է պարտություն, կոտորած ու փախուստ ազգարնակչության մեր սահմանները, ուր նա սովամահ է լինում: Մինչև մեզ հաջողվելու չէր հարցը դիվանագիտական ճանապարհով, Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը պիտի աշխատեն ամեն կերպ խույս տալ սուր կոնֆլիկտներից և հարմարվել՝ աշխատելով շահել ժամանակ: Եթե ուրիշ ելք չմնա, համաձայնի նույնիսկ լուելյայն հաշտվել Ադրբեջանի կառավարության ներկայությանը ...»:² Արտահայտե՞ով իր կարծիքը Զանգեզուրում Անդրանիկի գտնվելու վերաբերյալ, Քաջազնունին միանշանակ հայտնում է. «Անդրանիկի մասին մեր կարծիքն այն է,

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.276, ց.1, գ.68, թթ. 3-4:

2 նույն տեղում:

որ նրա ներկայութիւնը Զանգեզուրում շարիք է, որ նրան պետք է շեղորացնել, դուրս հանել երկրից»¹ Անկախ նրանից, թե Քուրքիայի ղեկավար շրջաններն ինչպես պիտի վերաբերվեն Հայաստանի իշխանութիւնների խոստումներին, այնուհանդերձ, արված մեջբերումներից շի կարելի չեզրակացնել, որ Քաջազնունին և հանրապետութեան մյուս ղեկավարները խուսափելով թուրքական ներխուժման վտանգից, մտահոգված Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտանգութեամբ, իրոք կողմնակից էին Զանգեզուրից Անդրանիկի հեռանալուն: Եվ ճիշտը սա է:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի կառավարութեան շափագանց զգուշավոր քաղաքականութեանը Ղարաբաղի խնդրում, ընդհանրապես, այդ մասին ավելի հանգամանակից կխոսվի իր տեղում:

Որ աղբրեջանական մուսավաթականների և նրանց հետ համագործակցող անգլիացիների առաջնակարգ նպատակներից մեկը Արցախի հայութեան ուժերը ջլատելն էր, այդ կասկածից վեր է: Իսկ մի՞թե դրա արդյունքը չէր Շուշվա քաղաքապետի Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանի և նրա նմանների աղբրեջանամետ գործունեությունը: Այդ ամենը հաստատող փաստերի մենք դեռ կհանդիպենք, երբ կանդրադառնանք Լեռնային Ղարաբաղում անգլիացիների վարած քաղաքականութեանը: Պարտվողական հոգեբանություն ծլարձակել էր նաև բանակում: Դիզակի և Վարանդայի հրամանատարների հանցավոր գործունեության պատճառով այդ շրջանների զորամասերը քայքայվեցին: Նույնը կարելի է ասել մյուս շրջանների մասին: Գրանուժ համոզվելու համար ծանոթանանք այդ օրերին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից Անդրանիկին ուղարկված մի նամակի հետ, որը 1919 թ. փետրվարի 10-ին հրապարակել է «Նոր հորիզոն» թերթը: «Մինչև այժմ ոչ մի համաձայնություն չի կայացել տեղի հրամանատարների միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրը գործում է անջատ, առանց փոխադարձ համաձայնութեան»:²

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցում, որի համար այնպես համառորեն արցախահայությունը պայքարում էր, բավարար հիմքեր չկան արգարացնելու Անդրանիկի անվճռական գործելակերպը:

1 Նույն տեղում:

2 «Նոր հորիզոն», 10 փետրվարի 1919 թ.:

2. ՇՈՒՇԻԻ ԳՈՒՆԴԸ

Քուրք—մուսավաթական զավթիչների դեմ արցախահայության մղած հերոսական պայքարի պատմությունը նվիրված ուսումնասիրություններում անտեսվել է հայրենիքից դուրս ապրող զարարազցիների մասնակցության հարցը: Այդ տեսակետից որոշակի հետաշրջրություն է ներկայացնում Շուշիի, կամ Շուշվա գնդի պատմությունը:

1918 թ. սկզբներին Հայաստանին սպառնացող ներքին և արտաքին վտանգը Քիֆլիսի Հայոց Ազգային Կենտրոնական խորհրդին ստիպեցին միջոցներ ձեռնարկել մի շարք հայկական վայրերում ստեղծել ազգային զնդեր: Հայաստանի ներքին ճակատների ինքնապաշտպանության համար Կովկասյան ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարի հրահանգով ստեղծվեցին Լոռվա գունդը, Նախիջևանի գումարտակը, Շուշվա կամ Շուշիի գունդը և այլն:

Այդ ժամանակ, ինչպես լուսարանեցիներ վերևում, Արցախի դրությունը շափազանց օրհասական էր: Քաթարները, թուրքերի թողտվությունամբ ու ակտիվ մասնակցությամբ, Ղարաբաղում անցան կտրուկ գործողությունների: Քուրքերը ռազմավարական մի շարք կետերում ամրապնդվելուց հետո, արդեն սպառնում էին Շուշիին: Քաղաքը, որը ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ ոչ միայն Ղարաբաղի հայության, այլև ամբողջ հայության ինքնապաշտպանության տեսակետից՝ կարող էր վերջնականապես ընկնել թուրքերի ձեռքը: Վտանգը կանխելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղացնել Շուշիի ինքնապաշտպանությունը: Այդ նպատակին էլ պետք է ծառայեր նորաստեղծ գունդը: Տեղին է նշել, որ այդ օրերին Քիֆլիսի Հայոց Ազգային Կենտրոնական խորհրդի անունով Հայաստանի տարբեր շրջաններից՝ Արցախից և Անդրկովկասի հայաբնակ այլ վայրերից ստացվում էին բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր, որոնց հեղինակները թախանձազին խնդրում էին արագ կերպով լուծել զնդի զինման ու պարենավորման հարցերը և նրան անհապաղ ուղարկել Ղարաբաղ: Ուշագրավ է, որ շտապ կերպով գունդը Ղարաբաղ տեղափոխելու տեսակետի վճռական կողմնակից էր նաև այդ օրերին Քիֆլիսում գտնվող բոլշևիկյան նշանավոր գործիչ

Ստ. Շահումյանը: Երբ Ստ. Շահումյանը, Հայոց Ազգային խորհրդի զինվորական ուժերի վարիչ Ռուբեն Տեր—Մինասյանի և Զավրիևի հետ մշակում էին գործողությունների պլան, ընդունվեց նաև հատուկ կետ՝ Թիֆլիսում կազմված դարաբազցիների գունդը ուղարկել Շուշի, ուժեղացնել Ղարաբաղի պաշտպանությունը: Շուշի գունդը կազմվեց Հայրապետ Մուսայելյանի ակաիվ ջանքերով, որին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը գործուղել էր Թիֆլիս՝ լրացուցիչ զինական ուժեր բերելու:

Գունդը կազմավորվեց զանազան ճակատներից եկած և Թիֆլիսում հավաքված արցախցի և զանգեզուրցի նախկին զինվորներից: «Համարյա ամեն օր գնում էինք կայարան և հանդիպում բաղմաթիվ հայրենակից զինվորների, որոնք կազմալուծված ռուսական զնդերից, առանց հրացանի, գնալու էին զինվորական տեղական պետերին ներկայանալու իրենց ծննդավայրում: Սակայն, ճանապարհ չկար դրանց համար, քանի որ Եվլախ—Բաբու երկաթգիծը փակված էր քրիստոնյաների, մանավանդ հայերի համար: Մնում էր սույն գնացող զինվորները մեր ուղած ճանապարհով գալին, մանավանդ, որ մենք խոստանում էինք նրանց կերակրել և զինել: Մեր խոսքին անմիջապես հետևում էր գործը: Շուտով զինվորների թիվը հարյուրների հասավ»,² — իր հուշերում գրում է զնդի ակաիվ կազմակերպիչներից Հովակ Ստեփանյանը:³ 1918 թ. նոյեմբերի վերջին Շուշի գունդը կազմավորվել էր: Նրա կազմում հաշվվում էր 1500 մարդ (անլ աղբյուրներում՝ 400 զինվոր, 15 սպա և 2 բժիշկ):⁴ Նրանցից 600-ը ցուցակագրված և պարենավորվող զինվորներ էին, մնացած 900-ը ազատ և կամավոր ուղևորացիներ, որոնք Եվլախի խճուղին փակ լինելու պատճառով ստիպված հետևում էին զնդին:⁵

Մեծ ջանքերի գնով կազմակերպիչներին հաջողվեց ձևեր բերել

1 Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 142:

2 «Հայրենիք», նոյեմբեր, 1934, էջ 95:

3 Հովակ Ստեփանյանը նշանակվեց նորակազմ զնդի առաջին գումարտակի պետ և սկզբից մինչև վերջ մասնակցեց զնդի երկար ու ձիգ ամիսների զժժարին երթին: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Կենտրոնական խորհուրդը միաժամանակ նրան նշանակեց Ղարաբաղ—Ջանգեզուրի բնօժանուր լիազոր: «Հայրենիք», նոյեմբեր, 1934, էջ 89—91:

4 «Կայծ», 8 գեկտեմբերի 1918 թ.:

5 «Հայրենիք», գեկտեմբեր, 1934, էջ 83-84:

8 գնդացիր (80 հազար փամփուշտով), 1300 եռագիծ հրացան (185—ական փամփուշտով) և 500 բերդան (200—ական փամփուշտով):¹

Ղարաբաղցիների ցանկությամբ, Կովկասյան բանակի հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանի հրամանով գնդի հրամանատար հաստատվեց ծննդով արցախցի, գնդապետ Միրբայել բեկ Մելիք Շահնազարյանը:

Թիֆլիսի Ղարաբաղի նորաստեղծ հայրենակցական միությունը գնդի համար հանգանակեց 40000 ռուբլի, իսկ Հայոց Ազգային Կենտրոնական խորհուրդը հատկացրեց մոտ 20000 ռուբլի: Այդ գումարները պետք է ծախսվեին գնդի սպասարկման, զինվորական ուժեղացման, ռազմամթերքի ու պարենի տեղափոխության և ազգային տեղական խորհուրդների կարիքների համար:²

Ղարաբաղ մեկնող Շուշիի գնդի գումակը բաղկացած էր 100 ձիասայլերից (բոլորն էլ առանց ձիերի), ափելի բան 7000 փութ բեռներով:³

1918 թ. փետրվարի 18-ին գունդը Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանից ուղևորվեց դեպի Ղարաբաղ (ներկայիս Վանաձոր) և տեղ հասավ հաշորչ օրը՝ փետրվարի 19-ին:

10 օր հետո գունդը հայտնվեց Գիլիջանում: Գնդի բեռները Գիլիջան փոխադրվեցին Ղարաբաղիսայի և Գիլիջանի բնակչության փոխադրամիջոցներով: Գիլիջանում նրան միացավ Գանձակի գումարտակը իր 4 թնդանոթով և մեկ մլն փամփուշտով:⁴

Քանի որ Գանձակ—Եվլախ գծով երթևեկելը մեծ վտանգի հետ էր կապված, ուստի, ղեկուս Թիֆլիսում եղած ժամանակ, որոշվել էր, որ գունդը պետք է գնա Արցախ Սևանա լճի ափերով՝ նոր

1 «Կայծ», 8 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2 «Հայրենիք», նոյեմբեր, 1934, էջ 94:

3 Նույն տեղում, էջ 92:

4 Գանձակի գումարտակը ստեղծվել է 1918 թ. հունվարի 10-ին Թիֆլիսում: Այն համալրվել է ճակատից «առան ցնացող» գանձակցի զինվորներով և Թիֆլիսի գանձակցի ուսանողներով: Գումարտակի կազմակերպիչն էր գանձակցի բժիշկ Հայկ Մելիքումյանը, որը Թիֆլիս էր եկել Ստեփան Շահումյանին անվտանգ տեղ հասցնելու պատճառով: Թուրքեն, Նշվ. աշխ., էջ 142, «Հայրենիք», փետրվար, 1935, էջ 89—90:

Բայազետ (այժմ՝ Գավառ), — Բասարգեշար (այժմ՝ Վարզենիս) խճուղով, որպեսզի Ջողի լեռնանցքով ուղիղ մտներ Քարթառի հովիտը: Գանձակի գումարտակը, որի կազմում կար մոտ 2000 մարդ, ցանկություն ուներ Գիլիջանից անցնել Գանձակ՝ Զարխեջ—Ճամբարակ—Բաշքենդ—Գետարեկ գծով: Սակայն վերջին պահին ստացվեց Քիֆլիսի Հայոց Ազգային Կենտրոնական խորհրդի հրահանգը, որով խտտիվ արգելվում էր գանձակցիներին այդ ճանապարհով մտնելը, քանի որ դա տեղացի թուրքերի հետ կարող էր կռիվների տեղիք տալ: 1500 զինվորներ շին ենթարկվում այդ պահանջին և Բաշքենդից գիշերով, աննկատ անցնում են Գանձակի շրջան: Գումարտակից 500 մարտիկներ վերադառնում են Գիլիջան և որոշում միանալ Շուշվա գնդին ու նրա հետ միասին անցնել Ղարաբաղ: Գիլիջանից գունդը պիտի շարժվեր դեպի Ելենովկա (ներկայիս Սևան): Գիլիջանում գնդի սպայական խորհուրդը նպատակահարմար գտավ գնդի ամբողջ զույքը մեկեն փոխադրել Բասարգեշար կամ նոր Բայազետ, ուսա մուսկանների սալներով՝ դրա համար վճարելով տեղական իշխանությունների որոշած սակագներով: Սակայն գնդապետը հակառակեց: Նա ձգտում էր փոխադրությունը կատարել անվճար: Եվ դա բավական դժվարացրեց գնդի զորաշարժը: Նման անտեղի հաշվենկատություն շուրջարերելու դեպքում մեր գնդի ամբողջ պատմությունն այլ կլիներ,² — հետագայում գրել է Հովակ Ստեփանյանը:

Մարտի 4-ին գունդը հասնում է Ելենովկա: Մարտի 9-ին գնդի առաջապահ ջոկատներն ուղևորվում են դեպի նոր Բայազետ: Երթուղին բավականին վտանգավոր էր: Ելենովկա—նոր Բայազետ խճուղու վրա գտնվող 8 գյուղերից 6-ը թուրքարնակ էին, մեկը՝ նոր նիկոլաեկան կամ Զեյնալը (ներկայիս Զկալովկա) ուսարնակ, իսկ վերջինը՝ Օրդաքլուն (ներկայիս Լճաշեն) հայարնակ:

Գանձակի թուրքերը նախապես լավ զինել էին խճուղու թրթուքյանը և հրահանգել՝ ամեն գնով ձախողել գնդի զորաշարժը դեպի Ղարաբաղ:

1 «Հայրենիք», զեկտեմբեր, 1934, էջ 86—90:

2 «Կայծ», 8 զեկտեմբերի 1918 թ.:

Մարտի 13-ին Ելենովկա—Նոր Բայազետ ճանապարհի միջնամասում՝ Հաջի Մուխանում (այժմ՝ Մովազարդ) թուրքերը անսպասելի զինված հարձակում գործեցին զորամասից հետ մնացած մի քանի ձիասայլերի վրա: Զինվորները հարկադրված զիմեցին զենքի: Երկու կողմից էլ եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Մարտում 12 զինվոր սպանվեց, իսկ 30-ը զերի ընկան, որոնց թուրքերը գազանաբար սպանեցին: Թուրքերի կորուստները շատ ավելի մեծ էին: Զորամասը հարկադրված նահանջում է Ելենովկա:¹

Գնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանը կոշով զիմեց թուրքերին՝ թույլ տալ որպեսզի գունդը անարգել անցնի Նոր Բայազետ: Գանձակի մուսավաթականների թելադրանքով, նրանք կտրականապես մերժեցին: Երկու կողմերի համար զինված ընդհարումը դարձավ անխուսափելի: Երևանից Ելենովկա տեղափոխվեց 2-րդ պարտիզանական գունդը, Ա. Թարվերդյանի հրամանատարությամբ: Գնդին հրամայված էր՝ պատժել հաջիմուխանցիներին և ապահովել Նոր Բայազետ խճուղու ազատ ու անվտանգ երթևեկությունը: Նախքան պատժիչ զորամասի գործի անցնելը, Նոր Բայազետի մտավորականությունը փոռձեց խաղաղ կերպով վերջ տալ այդ ցավալի բեպրերին: Մարտի 18-ին Նոր Բայազետի քաղաքազուտիս Վահան Աֆրիկյանը, կոմիսար Ս. Թաղասյանը և շրջանի գործակալ Եզնիկ վարդապետը Նոր Բայազետից այցելեցին լճափնյա խճուղու վրա ընկած Այրիվան (այժմ՝ Հայրավան), Աղղերի (այժմ՝ լճափ), Հաջի Մուխան, Աֆանդի կամ Ռախմանբենդ-էֆենդիբենդ (ներկայիս Նորաշեն) և Բեղլու—Հուսեյին կամ Սարաջլու (այժմ՝ ավերակ) թուրքարնակ գյուղերը՝ համոզելու բնակչությանը, որ շիանդարեն զնդի առաջխաղացմանը: Հիշյալ գյուղերի բնակիչները, բացառությամբ Հաջի Մուխանի, դատապարտեցին այդ արարքը և պահանջեցին խտտորեն պատժել մեղավորներին: Գնդի ճանապարհը զեպի Նոր Բայազետ առաջինը անցնելու էր Բեղլու—Հուսեյին թուրքարնակ գյուղով: Մարտի 19-ին Միքայել բեկ Մելիք Շահնազարյանը իր սպաններից մեկին, Օրդարլու գյուղից երկու հայերի ուղեկցությամբ, ճանապարհեց Բեղլու—Հուսեյին,

1 «Զանգ», 24 մայիսի 1918 թ.

բնակչությանը բացատրելու, որ նրանց դեմ գունդը ոչինչ չունի: Հայերի մեծահոգի վերաբերմունքին թուրքերը զոտոզարար պատասխանեցին, որ իրենք ոչ միայն Շուշվա գնդին, այլև ոչ մի թուշուհի անգամ թույլ չեն տա անցնելու իրենց գյուղով: Երբ գունդը բռնեց Նոր Բայազետ տանող ճանապարհը, Բեղլու—Հուսեյնի թրքությունը կրակոցներով դիմավորեց նրան: Զինվորներից մի քանիսը սպանվեցին ու վիրավորվեցին: Կոխլը տեղեց երեք ժամ: Թուրքերը փախուստի դիմեցին: Գերի ընկած կանանց ու երեխաներին՝ թվով 65 հոգի, տեղափոխեցին Օրգաբլու գյուղը, հաջորդ օրը հարևան թուրքերին հանձնելու համար:՝ Մարտի 20-ի երեկոյան գնդի զինվորները մտան Նոր Նիկողանկա և այտեղ գիշերեցին: Մարտի 21-ի վաղ առավոտյան, պատժող զորամասի երկրորդ վաշտը և Շուշվա գնդի մարտիկները համառ մարտերից հետո գրավեցին Ռախմանքենդ—էֆենդիքենդ թուրքաբնակ գյուղը: Հաղթահարելով ճամփին ընկած մյուս թուրքաբնակ գյուղերի դիմադրությունը ևս, մարտի 26-ին Շուշվա գնդի և նրա՛ն օգնություն եկած երկրորդ պարտիզանական գնդի մարտիկները մտան Նոր Բայազետ:²

Կարճատև հանգստից և ուժերը կարգի բերելուց հետո, ապրիլի 5-ին Նոր Բայազետից գունդը ճանապարհ ընկավ դեպի Ներքին Ղարանլուղ (այժմ՝ Մարտունի): Այստեղ հասավ նաև Գանձակի 500 հոգանոց զուժարտակը, և մտավ Շուշվա գնդի հրամանատարություն տակ:

Ներքին Ղարանլուղում գնդի սպայական կազմի մեծ մասը, գնդապետի զլխավորությունամբ, հրաժարվեցին Բասարգեչար—Զոդ գծով Ղարաբաղ մտնելու որոշումից:

Բանն այն է, որ Բասարգեչարը շրջապատված էր տեղական թուրքական ուժերի կողմից: Գնդի առաջխաղացումը այդ ուղղությամբ անխուսափելիորեն առաջ կբերեր ընդհարում թուրքերի հետ: Մինչդեռ Երևանից հրահանգ էր ստացվել ճանապարհը անցնել միանգամայն խաղաղ, առանց մի գնդակ արձակելու:³ Գունդը

1 «Հայրենիք», զեկտեմբեր, 1933, էջ 91—92.

2 «Ժողովուրդ», 17 մայիսի 1918 թ.:

3 «Հայրենիք», հունվար, 1933, էջ 103—104.

կանգնեց զժվարին դրության առաջ, որը նրա հրամանատարութեան գանդադաշարժութեան և անհեռատեսութեան արդյունք էր: Հովակ Ստեփանյանը խոստովանել է, որ գունդը նման դրութեան մեջ չէր գտնվի, եթե «գնդապետը հեռատես լիներ և Ղարաքիլիսայից գույքը տեղափոխեր ուսաների միջոցով: Այն ժամանակ այդ գյուղն էլ չէր պաշարվի, մենք էլ շատ շուտ կհասնեինք Ղարաբաղ և փոխանակ Օրդաքլու—Բայազետ տանող խճուղու թրքական գյուղերում սպառելու մեր եռանդն ու ռազմամթերքը, կմաքրեինք Բայազետ Ջիվանշիր գիծը, որը ավելի կսրենք էր»:¹

Ավելացնենք, որ գունդը շահած կլիներ, եթե Ջոզի լեռնանցքով ժամանակին դուրս գար ղեպի Ջրաբերդ, և որի ղեպքում քաղաքական իրադարձություններն այլ կերպ կդասավորվեին: Հետագա իրադարձությունները լիովին հաստատեցին նման կանխազգացումների ճշտությունը:

Կեռնային Ղարաբաղ տանող միակ ճանապարհը մնում էր Սելիմ—Գարալաղյաղ—Միսիան—Գորիս խճուղին: Այս ճանապարհով էլ մայիսի առաջին կեսին սկսվեց գնդի զժվարին ու երկարատև երթը ղեպի Արցախ: Մեծ զժվարություններ հաղթահարելով՝ մայիսի 26-ին գունդը հասավ Վալոց Չոր:

Շեղվելով բուն նյութից՝ հարկ ենք համարում նշել, որ իրականությունը շեն համապատասխանում այն պնդումները, թե իբր Շուշվա գունդը մասնակցել է Սարգարապատի ճակատամարտին:² Այդ օրերին գունդը գտնվում էր Վալոց Չորի մատույցներում:

Ռազմամթերքը և պարենը մաս—մաս տեղափոխվեց Միսիանի շրջանի հայկական գյուղերը: Հուլիսի 20-ին գունդը հասավ Միսիան, իսկ այստեղից՝ երկու շաբաթվա ընթացքում տեղափոխվեց Գորիս: Այդ օրերին էր, որ Ջուլֆայում և Նախիջևանում կոիվներ տալուց հետո, Անդրանիկը եկել էր Գորիս: Գորիսում Շուշվա գունդը և նրան միացած Գանձակի գումարտակը անցան Անդրանիկի հրամանատարություն տակ:

Այսպիսով, փետրվարի վերջերին Շուշիի գունդը դուրս գալով

¹ «Հայրենիք», հունվար, 1935, էջ 103—104:

² Բ. Ուլուբարյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

Թիֆլիսից, երկար ու ձիգ ամիսների ընթացքում, մարդկային ու նյութական մեծ կորուստներ տալով, օգոստոսին հասավ Գորիս: Իսկ Արցախում մեծ աշխատանք էր տարվում զինյն կազմ ու պատրաստ ընդունելու համար: Քաղաքում համոզված էին, որ շուտով գունդը տեղ կհասնի: Սակայն անհանգստացնում էր նրա զինման ու հանդերձավորման խնդիրը: Տեղի զինանոցներում զենք չկար: Քաղաքի բնակչությունը որոշեց կազմակերպել զենքի ու զինամթերքի արտադրություն: Սակայն, դա բավականին լուրջ դժվարությունների հետ էր կապված. չկար պայթուցիկ նյութ, վառոդ և անհրաժեշտ այլ նյութեր: Այդուհանդերձ, քաղաքի բնակչությունը 7—8 ամիսների ընթացքում պատրաստեց արհեստանոցներ և ձուլման փոքր արտադրամասեր, որտեղ արտադրեց մի քանի տասնյակ հազար փամփուշտ, ձևոքի նոնակ և զինամթերքի այլ տեսակներ:¹

Թեև Արցախում անհամբեր սպասում էին զինյն ժամանելուն, սակայն, ճանապարհին իզուր ամիսներ կորցրած և այժմ Գորիսում նստած գունդը և նրա հրամանատարությունը չէին շտապում: Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը հարկադրված մի քանի անգամ նամակով դիմեց Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհրդին ու զնդի հրամանատարությանը և պահանջեց արագացնել զնդի տեղափոխումը Ղարաբաղ: Այսպես, 1918 թ. օգոստոսի 11-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Տեր—Հովհաննիսյանը Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին ուղղված նամակում դժգոհում էր. «Տարօրինակ անտարբերությամբ դուք մեր օգոստոսի 2-ի նամակի ոչ մի կետի չեք պատասխանել: Այս ծանր, տազնապալի դրությունը, որ ապրում ենք մենք, ստիպում է կրկին անգամ դիմել ձեզ: Ղարաբաղի հայ ժողովրդի համար ներկա պահին օդի չափ անհրաժեշտ է զնդի այստեղ տեղափոխելը, մանավանդ և ռազմամթերքի: Մենք կանգնած ենք հավանական, անխուսափելի անակնկալի առաջ: Եթե մինչև ամսի 25-ին ռազմամթերքի պաշար չստանանք, կարելի է վճռականապես և հաստատ ասել, որ մենք կորած ենք»:²

1 ՀՀՊԳԿ, ֆ.276, ց.1, գ.16, Բ.14:

2 Նույն արխիվ, ֆ.370, ց.1, գ.38, ԲԲ.1—2:

Հարց է ծագում՝ ինչու՞ զնդի հրամանատարութիւնը չէր շտապում մեկնել Ղարաբաղ: Փաստերի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ դրա համար կային մի շարք պատճառներ:

ա) Ճանապարհին կրած դժվարութիւնների հետեանքով գունդը բնկճվել էր հոգեպես: Տալով մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ, նա կորցրել էր մարտունակութիւնը:՝ Սպառվել կամ սպառվելու վրա էին զենքի ու զինամթերքի պաշարները:

Այդ է վկայում զնդի հրամանատար Միքայել բեկ Մելիք Շահնազարյանի 1919 թ. մարտի 19-ին հաղորդումը, արված Անոյի նախագահութեամբ Թիֆլիսում կայացած Ղարաբաղի հայրենակցական միութեան նիստում: «Անցնելով Ղարաքիլիսայից Գիլիջանի վրայով նոր Բայազետի և Գարալագյաղի գավառները, ապա Միսիան և Զանգեզուր, — նշել է զնդապետը, — գունդը դարձել էր կթի կով հայ բնչասեր գյուղացիների ձեռքին, որոնք հայտնի թե անհայտ ճանապարհներով քաշել ու տարել են նրա սաղմամթերքն ու գուլքը: Գյուղացիների գիշատիչ հակումներին ընդառաջ են գնացել հայ զինվորները, որոնք տարված բոլշևիկյան հովերով կամ անցել են կողոպտիչների կողմը և կամ լքել գունդը»:՝

բ) Գնդի հրամանատարութեան և Անդրանիկի միջև ծագած անհամաձայնութիւնը: Ղարաբաղ մտնելու խնդրի առնչութեամբ և զինամթերքին անօրինելու հարցում անհամաձայնութիւնը զնդի հրամանատարութեան և Անդրանիկի միջև կայանում էր հետևյալում. զնդի սպայական կազմի մեծ մասը, զնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանի գլխավորութեամբ, կամենում էր զենքի ուժով բացել Անգեղակոթ—Գորիս—Շուշի խճուղին, խուսափելով Զանգեզուրի շրջանի թրքութեան հետ ընդհարվելուց, թրքութիւն, որն արդեն զենք էր բարձրացրել գավառի հայութեան դեմ: Այդ կապակցութեամբ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի լիազոր Հովակ Ստեփանյանը 1918 թ. օգոստոսի 12-ին Անդրանիկին հաղորդում է, որ ինքը, տեղի Ազգային խորհուրդը, ինչպես և Շուշի գնդի հրամանատար զնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանը հարկադրված են որոշում կայացնել զենքի ուժով բացել Անգեղակոթ—Գորիս—Շուշի խճուղին, խնդրելով Անդրանիկին մասնակցել այդ գոր-

1 Տես՝ «Մշակ», 22 մարտի 1919 թ.:

2 «Մշակ», 22 մարտի 1919 թ.:

ծողութիւնն: 1 Բոլորովին հակառակ կարծիքի էր Անդրանիկը: Նա ձգտում էր Զանգեզուրում հաստատել հանգստութիւն, ամրապնդել թիկունքը, լուծել գաղթականութեան բնակեցման հարցը, ապա շարժվել դեպի Շուշի: Գնդի սպայական կազմում առանձին մարդիկ պաշտպանում էին Անդրանիկի տեսակետը, ելնելով նրանից, որ միայն գնդի ուժերով (մնացել էին 470 զինվորներ) հնարավոր չէր ճեղքել խճուղու արգելքը և դուրս գալ Շուշի: Նրանք գտնում էին, որ Զանգեզուրում եղած բոլոր զինական ուժերը պետք է համախմբել Անդրանիկի զորամասի շուրջը, ստեղծել ուժեղ և մարտունակ զորք, ամրապնդել թիկունքը, ապա շարժվել դեպի Շուշի:

գ) Առանց լրացուցիչ օգնութեան, գունդը չէր կարող մտնել Ղարաբաղ: Բացի օժանդակ զինուժից, անհրաժեշտ էին նաև փոխադրամիջոցներ՝ զինամթերքը Շուշի հասցնելու համար: Իսկ Ղարաբաղից խոստացված օգնութիւնը ուշանում էր:

1918 թ. օգոստոսի 20-ին գնդապետ Միրբայել Մելիք Շահնազարյանը օգնութեան խնդրանքով դիմեց նաև Անդրանիկին: «Այս պատմական օրերին, — ասել է նա, — բովանդակ Ղարաբաղը իր ամբողջ ուշադրութիւնը հռոն է մեր երկուսի վրա: Ուրեմն մենք ենք, որ պիտի ճիգ ու ջանք թափենք, լարենք մեր բոլոր ուժերը ընդառաջ գնալու այն ահազանգին, որ հնչում է Ղարաբաղի լեռներից: Իմ թախնձազին խնդրանքն է, գեներալ, անկատար չթողնել այն բոլոր դիմումները, որ արվել են ձեզ»: 2

Անդրանիկը չէր շտապում բավարարել գնդապետի խնդրանքը: Վերջինս ճարահատյալ փորձեց գունդը համալրել բնակչութեան մեջ զորակոչ կատարելով: Նա 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին Զանգեզուրի շրջանում հայտարարեց ազգամական դրութիւն: Սակայն զորակոչի այս փորձը հաջողութիւն չունեցավ: 3

դ) Զանգեզուրի մի շարք շրջաններում տաճիկների և մուսավաթականների զորամար մուսուլման բնակչութիւնը ապստամբել էր գավառի իշխանութիւնների դեմ: Անդրանիկը զբաղված էր խոռվութիւնները ճնշելով, իսկ գնդապետ Միրբայել Մելիք Շահնազարյա-

1 Նույն տեղում, գ.35, թ.1:

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, թ.3:

3 Նույն տեղում:

նին հանձնարարված էր մնալ Գորիսում՝ Հաջի Սամլուի թաթարների հարձակումից թիկունքը պաշտպանելու համար։

Ե) Գնդապետ Միրբայել Մելիք Շահնազարյանը անվճռական, դանդաղաշարժ, ինքնուրույնությունից ու նախաձեռնությունից զուրկ ռազմական գործիչ էր։ Զինվորականին անհարիր այս հատկանիշներով օժտված գնդապետը հաճախ էր ձեռնպահ մնում վճռական որոշումներ կայացնելուց։

Գ) Գնդի հրամանատարություն և Ղարաբաղի իշխանությունների միջև կապը շափազանց թույլ էր։ Վերջիններս ազոտ տեղեկություններ ունեին գնդի վիճակի, նրա հիմնախնդիրների մասին։ Հրամանատարությունը ևս հստակ պատկերացում չուներ Ղարաբաղի ներքին ճակատի ինքնապաշտպանության մակարդակի և խնդիրների վերաբերյալ։ Այդ բացը նկատելիորեն լրացվեց, երբ արդեն գունդը վերջնականապես կազմալուծվում էր։

Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ծանոթանալով Զանգեզուրում կանգնած գնդի դրությունը, որոշեց փոխադրամիջոցներ կազմակերպել (սալլեր 200-ից ավելի, չորի—ձիեր մոտ 200) և 900 մարդկանց պաշտպանությամբ ուղարկել գնդին բնդառաջ։¹ 1918 թ. օգոստոսի 11-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին հասցեագրած նամակում տեղյակ պահեց, որ փոխադրամիջոցները կհասնեն Ղարաղլլաղ մինչև օգոստոսի 18—20-ը։

Նամակը, որը այդ օրերի ճշմարիտ անցուղարձը ներկայացնող կարևոր վավերագիր է, հարկ ենք համարում մեջբերել ամբողջությամբ, որը կօգնի նոր լույս սփռել Ղարաղլլաղ գյուղի կործանման առնչությամբ պատմագիտության մեջ տիրող վիճահարույց կարծիքների վրա։ «Մոտավորապես մինչև ամսի 18—20-ը այդ տրանսպորտը կհասնի Ղարաղլլաղ։ Այդ գործը մենք հաջողությամբ կկատարենք։ Բայց այդ հաջողությունը մեզանից չի կախված։ Գնդի գալը գաղտնիք չէ տեղական թուրքերի համար։ Չնայած շրջաններից մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն թուրքերը նպատակ ունեն հարձակվելու, թե մեր տրանսպորտի և, թե գնդի վրա», — կարդու մենք նամակում։

1 Նույն տեղում, թթ. 1—2։

Հաջորդ պարբերութիւնն իր մեջ կենտրոնացնում է ամբողջ սանկիբը. և որպէսզի այդ հարձակման ժամանակ մեր գործը չվիժի և ահագին պատասխանատւութիւն չընկնի թ'ե ձեզ և թ'ե մեր վրա, խնդրում ենք ձեռնարկել և ամենակարճ ժամկետում իրագործել հետևյալ միջոցները.

1. Մեղ գրել ներկա սուրհանդակի միջոցով, թե ո՞ր օրը (18—20—21) կարող է մեր տրանսպորտը շարժվել Ղարաղջլաղից գեպի Գորիս:

2. Կենտրոնացնել տեղում 500—600-ի շափ դինվորական ուժ, գնդացիներով և թնդանոթներով, որը կարողանա բռնել Չարուղի և Հաքարուի միջև տարածված լեռնաշղթան ու Տեղ գյուղից Չարուղի գետն իջնող սարահարթը, որպէսզի այդ կողմից տրանսպորտի անվտանգ անցնելը ապահովվի:

3. Այդ պայմանները կատարելուց հետո, ինչպիսի ազդանշանով կարող եք և պիտի իմաց տաք, որպէսզի տրանսպորտը կարողանա առաջ շարժվել:

Հաքարու գետի մեր ափի անտառոտ լեռնաշղթան դարաղջլաղցիների աշակցութեամբ մենք կաշխատենք բռնել՝ ապահովելու տրանսպորտի անցք այս կողմից և դիմավորել գնդին:

Պետք է զգուշացնենք, որ գեպի Գիզակ (Ջերբայի) բավականաշափս ռազմամթերք է տեղափոխված թուրքերի կողմից:

Գնդի համար տրանսպորտի հետ դրամ կուղարկվի: Տրանսպորտի ուղարկելը բացատրվում է նրանով, որ հետո արդեն ուշ կլինի և միանգամայն ավելորդ գնդի ու ռազմամթերքի տեղափոխութիւնը:

Այս հանգամանքին խնդրում ենք իրագրել դարձնեք գնդապետ Մելիք Շահնազարյանին»:¹

Այդ օրերի իրադարձութիւնները այլ կերպ է ներկայացնում գեպքերի մասնակից Հովակ Ստեփանյանը: Նա վկայում է, որ Միքայիլ Մելիք Շահնազարյանն անձամբ է դիմել Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին՝ փոխադրամիջոց ուղարկելու խնդրանքով: Նա գրում է, որ Շուշիի գնդի գնդապետը հրամանագիր ուղարկեց Շուշի, որ զավառներից մոտ 200 սայլ բերեն Գորիս, որպէսզի տեղափոխեն ռազմամթերքը: «Ես, — նշում է Հովակ Ստեփանյանը, — առանձին

1 Նույն տեղում:

նամակով պարտք համարեցի մերկացնելու իրողութիւնը և շեշտելու, որ այդ սայլերն, առանց խոշոր ռազմական ուժերի շարտի ճանապարհովն Շուշից և ամբողջ խճուղու տարածութեան վրա բոլոր իշխող դիրքերը պետք է գրավվեն սկզբից և պահպանվեն մինչև այդ գործողութիւնը վերջանալը, որ կարող է տևել 10—14 օր»¹

Այս վկայութիւնը կեղծիք է և իրականութեան հետ ոչ մի կապ չունի: Վերը, ինչպես տեսանք, փոխադրամիջոցներ ուղարկելու գաղափարը ոչ թե գնդապետինն էր, այլ Ղարաբաղի Ազգային խորհրդինը:

Ի զեպ, գնդապետ Միրբայել Մելիք Շահնազարյանի գործունեութեանը (կապված Շուշի գնդի հետ) վերաբերող և իրականութեանը չհամապատասխանող տվյալների կարելի է շատ հանդիպել: Բերենք դրանցից մեկը ևս. դիմենք դարձյալ Հով. Ստեփանյանին: «Ես և մի քանի սպաներ, — գրում է նա, — պնդում ենք, որ մենք նախկին ուժը շունենք, շենք կարող հանել կարավաններ ու զինվորական ուժեր ո՛չ Ջանգեղուրից և ո՛չ էլ Ղարաբաղից, ավելի լավ է մեր ձեռքի տակ եղած ուժերը և ռազմամթերքը միացնենք Անդրանիկի հարվածող զորամասին և կազմենք մի ուժեղ բոունցք և հարկ եղած դեպքում հարվածենք թշնամուն խոցելի կերպով»²

Տարօրինակ է: Չէ որ մեզ արդեն հայտնի մեկ այլ գրութեան մեջ, անձամբ Հով. Ստեփանյանն էր Ջանգեղուրի Ազգային խորհրդի, իր և գնդապետի անունից Անդրանիկին հայտնում, որ վճռել են զենքի ուժով բացել Անգեղակոթ—Գորիս—Շուշի խճուղին, խնդրելով նրա աջակցութիւնը: Դժվար չէ նկատել, որ նամակի բովանդակութիւնը լիովին համապատասխանում էր այդ հարցում գնդապետի տեսակետին:

Բայց լրիվ համողվելու համար, որ գունդը Շուշի տեղափոխելու հարցում Հով. Ստեփանյանը լիովին համակարծիք էր Միրբայել Մելիք Շահնազարյանի հետ, ծանոթանանք այդ օրերին (26 օգոստոսի 1918 թ.) Անդրանիկին հասցեագրված մեկ այլ գրութեան հետ, որի տակ ստորագրել են Ջանգեղուրի Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Պարոնյանը, գնդապետ Մելիք Շահնազարյանը և Ղա-

¹ «Հայրենիք», մարտ, 1935, էջ 80—81:

² Նույն տեղում, էջ 80—82:

բարադ—Զանգեզուրի լիազոր Հով. Ստեփանյանը, որտեղ գեներալին խնդրում էին օգնություն առանձնացնել Շուշի անցկացնելու համար:¹ Տարիներ անց պատմական իրողությունները կեղծելու Հով. Ստեփանյանի վարմունքը, մեղմ ասած, անազնվություն է և գինվորական երգմնազանցություն:

Հասկանալի է, որ իրականությունը գլխիվայր շուռ տալու նպատակը գնդապետին վարկարեկելու միտումն էր: Ըստ երևույթին, Հով. Ստեփանյանը իրեն պատմության և ժողովրդի առաջ արգարացնելու համար է, որը, օգտվելով գնդապետ Միքայել Մելիք Շահնդարյանի գինվորական կարողությունների վերաբերյալ ժամանակակիցների թեր ու դեմ գնահատականներից, ջանք ու եռանդ չի խնայել գնդի անհաջողությունների ամբողջ մեղքը բարդելու նրա վրա:

Ինչևէ: 1918 թ. օգոստոսի 24-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի գրությանը գնդապետ Միքայել Մելիք Շահնդարյանը պատասխանում է, որ ինքը պատրաստ է ընդունել ուղարկվելիք փոխադրամիջոցները, գնդի ղեկին ու հանդերձանքը Շուշի տեղափոխելու համար:

250 սայլերից բաղկացած գումակը² (այլ աղբյուրներում 200 սայլ)³ և 200 բեռնակիր ձիեր ու չորիներ,⁴ 300⁵ (այլ աղբյուրներում 200⁶ և 120⁷) գինված մարդկանց ուղեկցությամբ Շուշիից շարժվեց դեպի Գորիս: Մեծ դժվարությամբ նրանք հասան Զանգեզուրի շրջանի Ղարաղջաղ հայաբնակ գյուղը: Թաթարները արգելեցին գումակին անցնել Զարուղի կամրջով:⁸ Ղարաղջաղից սուրհանդակ ուղարկվեց Գորիս այդ մասին գնդապետին հաղորդելու համար: Վերջինիս հասցեագրված նամակում բացատրվում էր գումակի առաջխաղացման դժվարություններն ու վտանգավորությունը և

1 ԶԳԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.35, քք. 2—3:

2 Նույն արխիվ, ֆ.276, ց.1, գ.16, ք.14:

3 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.125:

4 Նույն արխիվ, ֆ.276, ց.1, գ.78, ք.278:

5 Նույն տեղում, գ.16, ք.18:

6 Նույն տեղում, քք. 14—15:

7 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.125:

8 Նույն արխիվ, ֆ.276, ց.1, գ.16, քք. 14—15:

գնդապետին խորհուրդ էր տրվում անհապաղ գունդը շարժել դեպի Ղարաղջլաղ: Պատասխան նամակով Մ. Մելիք Շահնազարյանը հայտնում էր, որ ինքը մինչև սեպտեմբերի 1-ը չի կարող սկսել զորաշարժը, քանի որ Զանգեզուրում թաթարները կազմակերպել էին զինված խռովություն: Միաժամանակ խոստանում էր սեպտեմբերի 1-ից հետո լրացուցիչ տեղեկություններ ուղարկել: Սակայն, դեպքերը այլ ընթացք ունեցան: Հետդարձի ճանապարհին, դարանակալած թուրքերը ձերբակալեցին սուրհանդակին և նրա մոտ հայտնաբերեցին նամակը: Սեպտեմբերի 1-ին գնդապետը նոր ցուցումներ չտվեց: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում թուրքերը մեծ ուժեր են կենտրոնացրել Ղարաղջլաղի ուղղությամբ:

Մի քանի խոսք Ղարաղջլաղ գյուղի մասին: Ղարաղջլաղ գյուղը, որի համայնքի մեջ մտնում էին 6—7 գյուղեր, պատկանում էր Զանգեզուրի գավառին և սահմանակից էր Շուշի քաղաքին: Իր դիրքով և զինական ուժով Ղարաղջլաղը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ Ղարաբաղի համար. այնտեղով էր անցնում Շուշի—Թթուջուր—Ղարաղջլաղ—Ավզալլար (ներկայիս Լաչին) — Զարուզ—Գորիս ճանապարհը: Քաջ գիտակցելով Ղարաղջլաղի ռազմավարական նշանակությունը Ղարաբաղի համար, թուրք հրամանատարությունն աշխատում էր ամեն կերպ իր ձեռքը գցել այն: Ղարաբաղը Զանգեզուրի հետ կապող այդ գյուղի կարևոր նշանակությունը շատ լավ էին հասկանում նաև Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ղեկավար մարմինները: Սակայն, նրանք անկարող գտնվեցին ժամանակին միջոցներ ձեռնարկել և կանխել նրա աղետը:

Վերագոնանք դեպքերի ընթացքին: Թուրքական շուրջ շորս հազարանոց բանակը Կարյագինո գավառի թուրքական մասով անցնում է Շուշիվա թիկունքը և Ղարաղջլաղում փակում գումակի ճանապարհը: Տեղի են ունենում անհավասար մարտեր: Թշնամին այրում է սալերը և զգալի կորուստներ պատճառում դրանք ուղեկցող գումարտակին: Տաճկա—թաթարական ուժերը շրջապատեցին Ղարաղջլաղը և սեպտեմբերի 4-ին սկսեցին հրետակոծել այն: Բնակչությունը դիմեց ինքնապաշտպանություն, որի կազմակերպիչներն էին Մանուշարը, Սարգիսը և Զահանգիրը: Գյուղի երեք

թաղամասերը երեք օր շարունակ հերոսաբար պաշտպանվեցին թուրքերի հարձակումներից: Ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, գյուղի պաշտպանները և բնակչությունը ղզալի կորուստների գնով ճեղքեցին պաշարողական շղթան և դուրս եկան շրջափակումից, իրենց հետ տանելով կանանց և երեխաների մեծ մասին: Նրանց հաջողվեց հասնել Շուշի: Փախստականները տեղավորվեցին Խաչենի, Վարանդալի, Գիղակի շրջաններում ու Շուշի քաղաքում: Մնացածներին, որոնք թաքնվել էին մարագներում, խոտի դեղերում և այլուր, թուրքերը գտան և կոտորեցին:¹ Ղարաղլլաղի թեժ մարտերի պահին, Զանգեզուրի շրջանի Տեղ գյուղի հարթությունից զնդապետ Միքայել Մելիք Շահնազարյանը ուժբաժիգ թնդանոթներով փորձում էր ուժրակոծել Զարուղի և Մարքեաղի դիրքերը, մինչդեռ կրակի հեռաձգությունը հաղիվ 200—300 քայլ էր: Գնդապետին և Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ Նիկ. Օսիպովին շահազովեց իրենց վաշտերով միանալ Ղարաբաղի և Ղարաղլլաղի կովոզ ուժերին և հարկադրված էտ նահանջեցին Գորիս:²

Ղարաղլլաղի կորուստը մեծ էր: Նրա կործանումով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև կապը կտրվեց: Շուշի քաղաքում պահեստավորված ամբողջ զինամթերքը ծախսվեց այդ մարտերում: Քաղաքը մնաց առանց զինամթերքի:

Ղարաղլլաղի անձնատուր լինելուց հետո, Վարանդալի յոթ գյուղ ևս ավերվեց թուրքերի կողմից:³

Ամփոփելով նշենք, որ Ղարաղլլաղի անկումով թուրք նվաճողները, մուսավաթական կանոնավոր զորքերի ամենագործուն աջակցությամբ, շրջապատեցին Լեռնային Ղարաբաղը բոլոր կողմերից: Վերջացավ դրսից օգնություն ստանալու հույսը, և Ղարաբաղը մեն—մենակ մնաց թուրք մուսավաթական հրոսակների դեմ:

Այստեղ, կարծում ենք, անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև Ղարաղլլաղի կործանման պատճառների վրա: Արխիվներում ու այլ հրապարակումներում պահպանվել են մեծ թվով փաստաթղթեր, որոնցում խոսք է գնում Ղարաղլլաղի պարտությունից պատճառների

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.276, ց.1, գ.16, ք.18, գ.78, ԹԹ. 274—275, «Հատաչ», 20 փետրվարի 1919 թ.:

2 «Հայրենիք», ապրիլ, 1935, էջ 102—103:

3 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, ԹԹ.11—12:

մասին: Հենց սկզբից ասենք, որ այդ վավերագրերը չի են երկկողմանի մեղադրանք հարուցող փաստերով ու վկայություններով Մարտավարության անհաջողության հիմնական մեղավոր գնահատմանատարությունը համարում է Ղարաբաղի կառավարությանը և Ազգային խորհրդին, որ իբր նրանք ժամանակին անհրաժեշտ քանակությամբ սայլեր ու զինվորներ չեն ուղարկել:՝ Սկզբնադրյունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ մեղադրանքը անհիմն է: Ահա թե ինչ է գրում Անդրանիկը. «Համաձայն տրված հրահանգի հարկավոր քանակությամբ սայլեր զինվորներ ուղարկված էին արդեն Զարուղի և Հաբարուփ ձորեր մյուս կողմը գտնվող Ղարաղջլազ գյուղը»:՝

Այն, ինչ արեցին Ղարաբաղի իշխանությունները գնդին օգնելու հարցում, մեր կարծիքով, եղած հնարավորությունների առավելագույնն էր: Բանն այն է, որ այդ օրերին Արցախը ծանր դրություն մեջ էր, ինչպես 1918 թ. մայիսի 19-ին նշում էր նրա Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշև Իշխանյանը. «Ղարաբաղի հայությունն ամեն կողմից շրջապատված է Ադրբեջանի բանակներով, հազարավոր զինվորներ փակել են Զարուղի ձորը և մեզ կտրել Զանգեզուրից: Ամեն օր զենքեր ու զինամթերք են տեղափոխում տարբեր ուղղություններով, իսկ մենք շունենք: Ոչ մի կողմից հնարավոր չ'օգնություն ստանալ, իսկ եթե հնարավորություն կար ստանալու Զանգեզուրի հայությունը թալանեց Շուշիի համար եղած մթերքները»:՝

Պատմական իրողությունն այն է, որ Զանգեզուրի շրջանի բնակչությունը անտարբեր վերաբերմունք ունեցավ Ղարաղջլազ իրադարձություններին, իսկ գնդի ապաշնորհ հրամանատարությունը ցուցաբերեց խիստ անվճռականություն: «Որոշված օրը ձորի երկու կողմերում էլ գործողություններ ձեռնարկելով փորձում են ճանապարհ բացել, սակայն Գորիսի շրջանի տեղական ժողովրդի չկամության, օգնություն ցույց չտալու և Շուշվա գնդի անտակառ

1 «Հայրենիք», մարտ, 1934, էջ 126—127.

2 «Նոր հորիզոն», 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

3 ՀՀԳՊԿԱ, ֆ.276, ց.1, գ.42, թթ. 68—69.

թեթև վերաբերմունքի հետևանքով զարաղչադցիք մնում են մենակ, թուրքերը համարձակութունը ստանալով քանդում ու այրում են գյուղը»,¹ — գրում էր այդ ֆրեյերին Գորիսում գտնվող Անդրանիկը:

Շարունակենք հարցի լուսաբանությունը: Ղարաղչադցի անկումից հետո գնդի զինվորները վերադարձան Գորիս: Նրանք համալրեցին Անդրանիկի Հարվածող Զորամասի շարքերը, որպեսզի նրա հետ միասին անցնեն Ղարաբաղ: Սակայն, ինչպես արդեն գիտենք, հասնապարհի կեսին գեներալը դադարեցրեց զորաշարժը դեպի Շուշի: 1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին Շուշվա գնդի և Գանձակի գումարտակի զինվորները, թվով 450 մարդ մտան Ղարաբաղ: Նրանցից 200-ը ուղևորվեցին Շուշի, իսկ մնացած 250-ը, որոնք Վարանդալից ու Գիզակից էին, շրջանցելով Շուշին, Քարին Տակ գյուղի ճանապարհով իջան դեպի իրենց գյուղերը:²

Այսպիսով, արցախցիների հույսի աստղերից մեկը ևս մարեց, առանց որևէ հետագիծ թողնելու:

1 «Նոր հորիզոն», 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2 «Հայրենիք», մայիս, 1935, էջ 129—130:

ԳԼՈՒՍ ԶՈՐՐՈՐԳ

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԳԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ղարաբաղը բրիտանական քաղաքականության ոլորտում

Առաջին աշխարհամարտում գերմանական խմբավորումը, որի կազմում էր նաև Թուրքիան, պարավել: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին վերջինս ստորագրեց Մուզրուսի զինադադարի պայմանները, ըստ որի Թուրքական զորքերը պետք է հեռանային Անդրկովկասից: Մուզրուսի զինադադարից հետո Թուրքիան զորքերը հետ քաշեց ողջ Անդրկովկասից, մաքրեց նաև Ղարաբաղը: Անդրկովկասում Թուրք—գերմանական նվաճողներին հաջորդեցին անգլիական գաղութարարները: 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին անգլիական զորքերը գեներալ Թոմսոնի զլխավորությամբ Իրանից մտան Բաբու:՝ Նրանք Անդրկովկաս մտան դաշնակից երկրներիի զրոշի տակ: Թոմսոնի շտաբում կային Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներ:

Ազգրեջանի մայրաքաղաք մտնելու առաջին օրը, իրեն Բաքվի գեներալ նահանգապետ հռչակած Թոմսոնը Անգլիայի և դաշնակից մյուս երկրների անունից դիմեց քաղաքի բնակչությանը և փորձեց հիմնավորել Անդրկովկասում իրենց հայտնվելու անհրաժեշտությունը: «Հայտնում եմ ձեզ, որպես անգլո—ֆրանս—ամերիկյան զորքերի հրամանատար, որ մենք այստեղ ենք եկել, որպեսզի համաձայն Թուրքիայի հետ կնքած պայմանների, փոխարինենք տաճկական զորքերին, որոնք պաշտպանում էին այս տերիտորիան: Մենք ոչ մի մտադրություն չունենք ո՛չ այժմ, ո՛չ էլ ապագայում խառնվելու ձեր ներքին գործերին»,² — հորդորում է գեներալ Թոմսոնը:

Անգլիացի գեներալի խոսքերի հանգեպ իր ժողովրդի մեջ հավատ ներշնչելու մտայնությամբ, Ազգրեջանի կառավարության ղեկավար Խան Խոյսկին կոշով դիմեց նրան, ասելով, որ դաշնակից

¹ Անգլիացիներն առաջին անգամ մտան Բաբու 1918 թ. ամռանը, բայց չհաստատվեցին այնտեղ:

² «Զանգ», 8 դեկտեմբերի 1918 թ.:

գորքերի ժամանումը թշնամական գործողություն չէ, որպիսին կարող էր խանդարել Ադրբեջանի անկախությանը և տերիտորիալ անձեռնմխելիությանը: Եվ սրան էլ հետևում է հորդորանքը՝ «Կառավարությունը դիմում է բոլոր քաղաքացիներին՝ պահպանել հագստություն և կարգը նույնպես ու բարեկամարար դիմավորել գաշնակից գորքին»:¹

Իրականում, Անդրկովկասին բրիտանական զավթիչները նայում էին միայն երկրամասն իրենց իմպերիալիստական շահերին ենթարկելու տեսանկյունից: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրական է 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ի համարում «ԺԻՁն նացիոնալնոստեյ» թերթում գետեզված մի հրապարակում: Այնտեղ ասված է. «Ինչպիսի՞նք չափերի կհասանի Կովկասի գրավումն անգլիացիների կողմից, առայժմ հայտնի չէ, բայց ըստ երևույթին, անգլիացիները ևս, թուրքերի նման, լայն պլաններ ունեն»:²

Անդրկովկասում անգլիական գորքերի հրամանատար գեներալ Քոմսոնի 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին իր կառավարությանը հղած ղեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ անգլիական գորքերի առջև խնդիր էր դրված ոչ միայն նվաճել ողջ Անդրկովկասը, Գաղստանի հետ միասին, այլև վերահսկողություն սահմանել երկրամասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա,³ քանի որ Անդրկովկասը կարևոր նշանակություն ուներ բրիտանական կայսրության շահերի և, մասնավորապես Հնդկաստանի համար:⁴

Գաղտնիք չէ, որ Անդրկովկասում անգլիական գաղութարարներն իրենց զավթողական պլանների իրականացման գործում մուսավաթական Ադրբեջանին մեծ դեր էին հատկացնում: Բրիտանական նվաճողների այդպիսի դիրքորոշումը, ինքնին հասկանալի է. նրանց նպատակն էր մուսուլմանական Ադրբեջանին, որը տարածաշրջանում աչքի էր ընկնում իր ընդգծված հակառուսական և հակաբոլշևիկյան կեցվածքով, դարձնել բոլշևիզմի դեմ պայքարի ամուր հենարան, տիրանալ Բարվի նավթին, ապա ձեռնամուխ

1 «Աշխատավոր», 22 նոյեմբերի 1918.

2 «Жизнь национальностей», 8 декабря 1918 г.

3 Գ. Գալոյան, Պատմության քառույցներում: Եր., 1982 էջ 252.

4 ЦГАОР СССР, ф. 446, оп. 2, л. 113, л. 69.

լինել ազդեցութեան ոյորտները տարածմանը ամբողջ Անդրկովկաս հետազայում նաև՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վրա:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի խնդրին, ապա Հարավարևելյան Ռուսաստանի և Անդրկովկասի մասին 1919 թ. նոյեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին կազմված մի տեսութեան մեջ ուղղաւոր դիտարկում է, որ ի դեմս անկախ Հայաստանի անգլիացիները տեսնում են սուսական ֆորպոստը (առաջավոր ամրակետը), որը նաև նապարհ է բացում դեպի Միջերկրական ծովի ափերը, և ապա տնտեսապես ամեն կերպ խանդարում են նրա զարգացմանն ծաղկմանը:¹ Հայաստանի այդ դերը լավ են հասկացել նաև ուրիշները: Անդրադատնալով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին ուսումնասիրող անգլիացիները նշում են, որ երբեք չպետք է թույլ տալ, որ այն ընկնի Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ: Չի կարելի պատկերացնել ուրիշ որևէ դիրք որն ավելի ահեղ լինի ողջ Արևմտյան Ասիայի նկատմամբ, բայց Հայաստանի, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Պարսկաստանի միջավորումը Ռուսաստանի ձեռքում:² Գերմանիան երբեք չի հաշտվում անման վիճակի հետ, քանի որ Հայաստանի վրայով թուրքական սահմանից սուսական գործերի անցումը վտանգի տակ կզնի եկրպակական խաղաղութիւնը, գրում էր Ռոհրբախը:³

Անգլիացիների զինված ներխուժումը Անդրկովկաս պատկերվում էր հաշտութեամբ: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանց զորքերը (թվով շուրջ 30000) նվաճեցին գրեթե ամբողջ Անդրկովկասը: Այս բոլորը բավարար հիմք են եղրակացնելու, թե ինչու անգլիացիներն ուզեցին թե շուղեին, պետք է ամեն ինչ անելին, որպեսզի Ադրբեջանի համար լուծելին այն նույն խնդիրները, ինչը որ չկարողացան անել նրանց նախորդած թուրքերը: Ի դեպ, մուսավաթ կառավարութիւնն էլ իր հերթին էր ցանկանում բրիտանական գաղութային զենքի օգտագործել Արցախն ու Ջանդեղուրը նվաճելու համար:

1 Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957, с. 51.

2 See՝ П. Робрах. Война и германская политика. М., 1925, с. 63. նաև՝ Հ. Միսոնյան, Թուրք—հայկական հարաբերութիւնների պատմութիւնից, 226.

3 Նույն տեղում:

Շուշիից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո, 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին քաղաք մտավ անգլիական մի պատվիրակություն, մայր Գիպոնի գլխավորությամբ: Ներկայացուցչության ղազմում կար 5 սպա: Շուշի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահազարյանի և Արցախի զորամիավորումների ընդհանուր հրամանատար Սոկրատ բեկ Մելիք Շահնազարյանի գլխավորությամբ քաղաքի հայությունը մեծ ոգևորությամբ դիմավորեց «ազատարարներին»: Մայրն իր հրամանատարության անունից տեղեկացրեց, որ ներկա ներկայացուցչությունը ուղարկված է գեներալ Քոմսոնի կողմից, որ զաշնակից զորքերի հրամանատարն է Բաքվում, ապահովելու օրենքն ու կարգը Շուշիի շրջանում, մինչև այն ժամանակ, երբ ամեն որ այս շրջանում գարնանը հնարավորություն կունենա վերադառնալ իր տունը և խաղաղ զբաղմունքներին: Ապա հայտարարեց, որ քաղաքական և տարածքային խնդիրները ներկայացուցչությանը չեն վերաբերում և պիտի լուծվեն խաղաքարար կոնֆերանսում:²

Անգլիական ներկայացուցչության Ղարաբաղ գալուց հետո քաղաքացիական ինքնապաշտպանության գործը Արցախի ղինված կազմավորումների մեծ մասը կամովին ցրվեց: Դա բացատրվում է նրանով, որ թուրքերի Ղարաբաղ մտնելուց հետո գավառի զորահրամանատարները կարողացել էին իրենց հետևից տանել ժողովրդական լայն զանգվածներին, քանզի մարդիկ հոգեբանական այնպիսի վիճակ էին ապրում, որ զգում էին ղեկավարի կարիք, ով էլ լիներ նա: Անգլիացիների ժամանումով այդպիսի վիճակը վերացավ: Ժողովրդի եռանդը մեծապես ընկավ, նա իր հույսը դրեց ներկայացուցչության վրա: «Անգլիական ներկայացուցչության այստեղ ժամանելուց հետո մեր ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել ենք խաղաղ կյանքի, հաստատ հավատացած լինելով, որ մեր կյանքի դեմ ոչ մի զավ չի նյութվելու», — գրել է Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահը Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդին 1919 թ. Երևմտի 15-ին: Միաժամանակ, նամակի վերջում երկյուղ էր հայտնվում, որ այդպես վարվելով շարաշար պիտի պատժվենք ու

¹ ՀՀԳԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք.204:

² «Մշակ», 2 մարտի 1919 թ.:

հիմնահատակ կործանվենք¹

Այս առնչությամբ հարկ է պատասխանել այն հարցին, թե կարո՞ղ էր արդյոք արցախահայությունը պայքարել և թույլ չտալ բրիտանացիներին մտնելու Շուշի: Եթե հնարավոր էր, ինչու՞ չարվեց: Ուղղակի պատասխանենք՝ այո, կարող էր: Հարցին առնչվող փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ արցախահայությունը ուներ բավարար հնարավորություններ անգլիական զաղութարարների դեմ պայքարելու համար, սակայն չպայքարեց: Չպայքարեց, որովհետև թուրք ասկյարների և մուսավաթական կանանավոր զորքերի ու թաթարական զինված բանգանների դեմ երկարատև պատերազմից արցախի հայությունը հոգնել ու արյունաքամ էր եղել: Նա փափագում էր խաղաղության: Գերմանա—թուրքական խմբավորման հանգեպ զաշնակիցների հազթանակը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել Ղարաբաղում, մանավանդ զաշնակից երկրները (առաջին հերթին Անգլիան) պատրաստակամություն հայտնեցին Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսում պաշտպան կանգնել Արցախի հարցի արդարացի լուծմանը: Այսբանից հետո «Հայ ժողովրդի բարեկամ» անգլիացիների մուտքը Ղարաբաղ չէր կարող դժկամությամբ ընդունվել նրա հայ ազգարնակչության կողմից:

Իհարկե, Առնային Ղարաբաղի հայության ոչ բոլոր խավերն էին, որ անվերապահորեն հավատացին անգլիացիների շնայլ խոստումներին: Ցավոք, բնակչության անհնազանդ մասն էլ անգլիացիներին հավատարմության «երգում» տվեց՝ մի կողմից, դիմադրելու համար բավարար ուժ չունենալու, մյուս կողմից՝ Փարիզի վեհաժողովում Արցախի հարցը չվտանգելու պատճառով: Չէ որ զաշնակից երկրների Վեհաժողովն ի լուր աշխարհի ազգարարել էր, որ «ուժով ձեռք բերված որևէ բան ամենալուրջ կերպով կվնասի այդ միջոցներին դիմողների սեփական շահերին և կմատնի իրենց ունեցած կասկածը՝ այդ պահանջի և նպատակի արդարացի ու օրինաչափ լինելու մասին, ակնհայտ դարձնելով այդ պահանջի բռնի ուժով արդարացնելու իրենց միտումը»:²

1 22֊֊֊֊֊, ֆ.223, ց.1, գ.74, ք.45:

2 «Աշխատավոր», 19 մարտի 1919 թ.:

Ավելի զգուշաժոր ու երկչուտ գործեց նաև Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, որին դաշնակիցների բարձրագույն հրամանատարութիւնը խաղաղութեան կոնֆերանսի անունից զգուշացրել էր, որ «վիճելի տարածքին ուժի միջոցով տիրանալը լուրջ վնասներ կառաջացնի նախահարձակվողի պահանջներին. բոլորը պետք է սպասեն խաղաղութեան կոնֆերանսի վճռին»:¹

Անդրկովկասում բրիտանացիների հաստատվելուց հետո Ղարաբաղի հարցը մտավ նոր փուլ: Դաշնակիցների հաղթանակի շնորհիվ Ղարաբաղը մի պահ ազատ շունչ քաշեց: Հաղթել էին դաշնակիցները, հաղթել էր, ուրեմն, և ինքը՝ մեծ դաշնակիցների փոքր, բայց խիզախ դաշնակիցը: Վառ երազներով ու ապագայի լավագույն հույսերով խանդավառված այդ մի «բուռ» ժողովուրդը, երբ «հաղթանակի» տոնն էր տոնում, նրա թիկունքում սկսեցին կազմակերպվել նենգ ու խարդախ դավեր: Մուսավաթական Ադրբեջանը անգլիական ռազմական ներկայացուցչության գիտութեամբ ու ակտիվ մասնակցութեամբ ձգտում էր անել այն, ինչը նրան չհաջողվեց թուրքերի օգնութեամբ: Այլ խոսքով՝ Ադրբեջանը Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը նվաճելու իր պլանը ցանկանում էր իրագործել մուսուլման թուրքերին փոխարինած բրիտանացի անգլիացիների միջոցով: Այդ օրերին ադրբեջանական մուսավաթների քաղաքական գործելակերպի, նրանց երկգիմի ու խորամանկ դիվանագիտական խաղերի բնութագիրը ճշմարիտ կերպով տրված է ժամանակի հրապարակումներից մեկում. «Ադրբեջանը Թուրքիայի հետ էր, երբ նա հաղթանակած էր: Թուրքիայի համար նա ձգտում էր կործանել հայութեանը: Երբ պարտվեց Թուրքիան՝ այդ նույն Ադրբեջանը որոնեց նոր ուժեր, որպեսզի նրանց միջոցով հարվածի ատելի դարձած հայութեանը: Այս որոնումների մեջ նա մի պահ կանգ առավ Անգլիայի վրա: և հանուն մուսուլմանական աշխարհի պահանջեց անիրագործելի թողնել հայկական ձգտումները ...»:²

Կարծում ենք, անհետաքրքիր չէ ցույց տալ Օսմանյան Թուրքիայի վերաբերմունքը անգլո-ադրբեջանական հարաբերութիւն-

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, Բ.9:

2 «Հայաստանի կոտպերացիա», կոտպերատիվ երկշաբաթաթերթ, օրգան Հայկոտպի, 31 օգոստոսի 1920 թ.:

ներին, ընդհանրապես, և հայ ազրբեջանական հակամարտություններին, մասնավորապես: Անդրկովկասում Քուրբիային հարկավոր էր մուսուլմանական հզոր պետություն, իր պանթուրքիստական նպատակներն իրականացնելու համար: Այդպիսին կարող էր դառնալ Ազրբեջանը, քանի որ «մուսավաթականները, որքան ներում էին իրենց հնարավորությունները, հարվածում էին հայության թիկունքին՝ թուրքերի գործը հեշտացնելու, նրանց կողմից Անդրկովկասը հնարավորին չափ շուտ օկուպացնելու նպատակով»: Այստեղից հետևում է, որ թուրքերը շահագրգիռ կողմ էին անդրազրբեջանական հարաբերությունների ամրապնդման գործում, որպեսզի վերջինս անգլիական զինուժի հաշվին ավելի հզորանար: Ազրբեջանի հզորացումը օսմանյան պետությանը թույլ կտար շարունակելու Անդրկովկասը զավթելուն ուղղված ձեռնարկումները: Բնավ սրատահական չէ, երբ թուրքերը լքեցին Կովկասը, «շմոռացան» Ազրբեջանին և իրենց ռազմամթերքի մեծ մասը թողեցին նրան: Ավելին, խախտելով 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարը, ըստ որի Քուրբիան պետք է իր զորքերը դուրս բերեր Անդրկովկասից և զորացրեր բանակը, նա բարձրաստիճան սպաների ու հրամանատարների մեծ խումբ (որոնց թվում՝ նուրի փաշան, Խալիլ փաշան, Քյաղիմ բեյը և ուրիշներ) թողեց Ազրբեջանում և Անդրկովկասում, որպեսզի օգնեն իրենց արյունակից եղբայրներին ստեղծելու մարտունակ բանակ:

Ինչ վերաբերում է հայ—ազրբեջանական հակամարտություններին, ապա Քուրբիայի կառավարող շրջանները լավ հասկանում էին, որ քանի դեռ Ազրբեջանի և Անգլիայի միջև քաղաքական խնդիրները չեն հստակեցվել, հայ—ազրբեջանական կոֆլիկտները կարող են տարածաշրջանում պատճառ դառնալ մուսուլմանական գործոնի թուլացմանը, որը ինչպես նշվեց, թուրքերին ձեռնատու չէր: Ահա թե ինչու Անդրկովկասից հեռանալուց հետո թուրքական կառավարությունը փորձում էր փոխզիջման ճանապարհով ժամանակավորապես կանխել, եթե ոչ, գոնե մեղմել հայ ազրբեջանական հակամարտությունները:

1 Տե՛ս՝ Բ. Ա. Борян. Армения, международная дипломатия и СССР, часть II., с. 47—48.

Արխիվներում և ժամանակի մամուլի էջերում կան թուրքերի այդ քաղաքականությունը բացահայտող բավականաչափ նյութեր: Բերենք միայն մեկ օրինակ: 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին Երևան ժամանեց թուրքական բարձրաստիճան սպաներից Խալիլ փաշան և հանդիպում ունեցավ Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի հետ: Վերջինիս հետ բանակցելիս թուրք գեներալը առաջարկեց, որ հայերը դատարկեն Զանգեզուրի և Մեղրիի գավառները, որպեսզի իրենք անմիջապես կապվեն Բաքվի հետ, իսկ փոխարենը «ի հաշիվ» Ադրբեջանի, բնդարձակել Հայաստանի սահմանները դեպի Զիվանշիր և Վարանդա: Անշուշտ, դա Խալիլ փաշայի անձնական կարծիքը չէր: Նա արտահայտում էր թուրքիայի պաշտոնական տեսակետը: Ըստ երևույթին, դա լիովին համընկնում էր նաև Ադրբեջանի շահերին: Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: Պոլսում Ադրբեջանի պատվիրակ Ա. Քոփչիբաշևը լրագրողներից մեկի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ ասել է, որ ինքը դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին խնդրել է թույլ տալ, որ Կովկասյան ազգություններից յուրաքանչյուրն ինքը զծի իր սահմանները, այնուհետև ավելացրել է, թե ինքը հույս ունի, որ Ղարաբաղի բաժանման խնդիրը խաղաղ կերպով կլուծվի այն ուղղությամբ, որ հայարնակ շրջանները կանցնեն Հայաստանին, իսկ թուրքարնակ շրջանները կմնան Ադրբեջանին:¹

Այդ առաջարկն ընդունելու գեպրում Հայաստանն ուղղակիորեն աջակցած կլինեք թուրքերին՝ իրագործելու պանթուրքիզմի պլանները: Ուստի Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվեց բանակցություններ վարել Խալիլ փաշայի հետ:²

Մեր կարծիքով, Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ Բաքվի որդեգրած քաղաքականության հանգեպ օսմանյան պետության դիրքորոշման կարուկ փոփոխությունը թելադրված էր նաև շուտով հրավիրվելիք Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսով, որը քննարկելու էր նաև սահմանային վեճերը: Թուրքական կողմը մտավախու-

¹ «Նոր հորիզոն», 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

² «Արձագանք», 8 նոյեմբերի 1918 թ., Թուրքեն Տեր—Մինասյան, Նշվ. աշխ., էջ 145:

թյուն ուներ, որ կոնֆերանսը Ղարաբաղի հարցին կտա արդարացի լուծում, այն է՝ կհանձնի Հայաստանին:

Մի՞թե դա չէր պատճառը, որ Ադրբեջանն ու Վրաստանը (վերջինս, օգտվելով Հայաստանի ծանր վիճակից, ուզում էր դավթել Ախալքալաքի և Լոռու շրջանները) 1918 թ. նոյեմբերի 10-ին Թիֆլիսում հրավիրեցին «Անդրկովկասյան ժողովուրդների» խորհրդաժողով, որպեսզի մինչև Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը վճռեն հարցերը: Խորհրդաժողովում մեծամասնությունը կազմում էին մուսավաթականներն ու վրաց մենչևիկները: Նրանք ցանկանում էին սահմանային վեճերը լուծել հօգուտ իրենց ու վեհաժողովին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Կոահելով կոնֆերանսը նախաձեռնողների հրեշավոր նպատակները, Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվեց մասնակցել նրա աշխատանքներին, և խորհրդաժողովը մի քանի նիստ գումարելուց հետո ցրվեց: Գրանից հետո վրացական զորքերը ալօրինաբար օկուպացրին թուրքերից մաքրված Ախալքալաքի և Բորչալուի շրջանները:¹

Հայ—ադրբեջանական հակամարտությունը Ղարաբաղի հարցում նոր ուժով բորբոքվեց: Իսկ անգլիացիների դերը այդ խնդրի լուծման գործում օրեց—օր դառնում էր անորոշ ու խիստ կասկածելի: Այն օրերի Ղարաբաղի ներքին ու արտաքին կյանքը արտացոլող բազմաթիվ վավերագրեր ու վկայություններ հավաստում են, որ անգլիական զինվորական ներկայացուցչության քաղաքականությունը գավառում քայլ առ քայլ բնդգծված կերպով փոխվում էր դեպի Ադրբեջանը: Բրիտանացիների անվճռականությունը, շատ դեպքերում նաև թողալությունը թևավորում էր ադրբեջանցիներին և նրանց մղում նոր բռնությունների ու արկածախնդրության:

Կարող է օրինական հարց ծագել՝ ստեղծված քաղաքական բարդ ու անորոշ իրազրույթյան պայմաններում Ղարաբաղի հայությունն իր հայացքը ու՞ր էր ուղղում, ինչպե՞ս էր կամենում տնօրինել իր ճակատագիրը, ինչո՞ւ էին զբաղված նրա քաղաքական ուժերը, ի՞նչ էր արվում զսվառի ներքին կյանքը նորմալ հունի մեջ դնելու, բնակչության անվտանգությունը պաշտպանելու համար: Նախորդ ենթաբաժնում ցույց է տրվել, որ թուրքերի տիրապետու-

¹ «Արձագանք», 13 դեկտեմբերի 1918 թ., 20 դեկտեմբերի 1918:

թյան ժամանակ, վերջիններս ձեռքով վերացվեց Ղարաբաղի կառավարությունը:՝ Գավառի կյանքը բնականոն հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ազգային ժամանակավոր կենտրոնական մարմին: 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ղարաբաղի հայոց թեմի առաջնորդ Վահան Լախտկոպոսի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց խորհրդակցական ժողով, որին մասնակցում էին Ղարաբաղի չորս զորահրամանատարությունների ներկայացուցիչները. Զրաբերդից՝ Բեկ Տեր-Աստվածատուրյան, Վարանդալից՝ Տեր-Միքայելյան, Գիղակից՝ Ա. Շահնազարյան, Խաչենից՝ Ե. Իշխանյան, ինչպես նաև Լ. Մուսայելյանը և Գ. Մելիք Շահնազարյանը: Նրա խնդիրը ժամանակավոր Ազգային խորհուրդ ստեղծելն էր: Խորհրդի կազմում բնորվեցին չորս շրջանների զորահրամանատարների ներկայացուցիչները² և քաղաքագլուխը: Երկու շաբաթ անց խորհրդի անդամների և քաղաքագլուխ Գ. Մելիք Շահնազարյանի միջև ծագած տարաձայնությունների պատճառով, վերջինս հեռացավ խորհրդի կազմից:³

Առաջ անցնելով նշենք, որ այդ մարմինը զործեց մինչև արցախահայությունյան 4-րդ համազումարը, նրա կողմից նոր Ազգային խորհրդի ընտրվելը:

Ինչ վերաբերում է Արցախի ապագայի հանդեպ նրա բնակչության կողմնորոշմանը, ապա պետք է ասել, որ Գավառի աշխատավոր բնակչության անհողորդ ցանկությունն էր միանալ մայր Հայաստանի հետ: Նա կարականապես դեմ էր ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը և այդ մասին բազմիցս հայտնել էր անգլիացիներին ու դաշնակից մյուս երկրների ներկայացուցիչներին (Հարցին հանգամանորեն կանգրադառնանք հետագա շարադրանքում):

Այստեղ, կարծում ենք, ավելորդ չի լինի կանգ առնել նաև անգլիացիների նկատմամբ եղած վերաբերմունքի հարցին: Փաս-

¹ «Մշակ», 21 մարտի 1919 թ.:

² Խորհուրդը կազմվելուց հետո նրանք արդեն հրամանատարների ներկայացուցիչներ չէին համարվում, այլ որպես Ղարաբաղի ժամանակավոր Ազգային խորհրդի անդամներ:

³ «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1933, էջ 119, ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.199, ց.1, դ.38, թթ. 11—12:

տերը խոսում են այն մասին, որ Ղարաբաղ բրիտանական ուղղա-
կան ներկայացուցչության մուտք գործելուց հետո տեղի քաղաքա-
կան ուժերի մեջ ուրվագծվում է երկու ուղղություն:

Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանի գլխա-
վորած հոսանքը բռնել էր անգլիացիներին հլու—հնազանդ են-
թարկվելու ուղին: Նրանք գտնում էին, որ պետք է ենթարկվել դաշ-
նակիցների կամքին, անտեղի արյուն շթափել, համբերատար կեր-
պով սպասել մինչև վիճաժողովի արդար վճիռը: Հակառակ դեպ-
քում, դա կարող է վնասել Արցախի դատին:

Քաղաքագլուխը և նրա գաղափարակից ու զինակից Ղարա-
բաղի զորքերի ընդհանուր հրամանատար Սոկրատ բեկ Մելիք
Շահնազարյանը բնակչությանը հնարավոր կոնվեներին նախա-
պատրաստելու փոխարեն, Շուշիում անգլիական ներկայացուցչու-
թյան հետ շարունակաբար անիմաստ բանակցություններ էին
վարում Ղարաբաղի հարցի շուրջը:

Այստեղից դժվար չէ եզրակացնել, որ վերոհիշյալ ուղղության
ներկայացուցիչների քարոզչությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ
բնակչությանը զինաթափ անելու կոչ, Անդրկովկասում դաշնակից-
ների զավթողական պլանների իրականացման համար Արցախ
աշխարհը քավության նոխազ դարձնելու միտում:

Ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, հետևելով դեպ-
քերի զարգացման ընթացքին, Անդրկովկասում անգլիական
զազութարարների նվաճողական քաղաքականությունն անհարիր
էր տվյալ հոսանքի որդեգրած պարտվողական հոգեբանության հետ:
Դաշնակցության Ապառաժի (Ղարաբաղ) կոմիտեն և Ղարաբաղի
ժամանակավոր Հայոց Ազգային խորհուրդը անիմաստ էին համա-
րում անգլիացիների հետ հույսեր կապելը, առավել ևս նրանցից
օգնություն ու աջակցություն սպասելը: Նրանք Արցախի հարցի լու-
ծումը իրավացիորեն կապում էին ազատագրական պայքարի հետ:
Արցախի համար դժվարին այդ ժամանակներում Ապառաժի կոմի-
տեն և Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը կազմակերպում էին
նոր ջոկատներ, զինում նրանց բնակչության զենքով, անց-
կացնում էին զորավարժություններ և բարձրացնում զինվորների

Ճարտական ոգին: Պատերազմին տենդորեն նախապատրաստվում էր նաև մուսավաթական Ադրբեջանը: Ստանալով անգլիացիների հովանավորութունը, Ադրբեջանը մեծ թվով զինվորական ուժեր էր ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղ և նրանց տեղավորում գավառի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում: Օրինակ, Խանքենդ ավան մտցրին «Վայրի դիվիզիայի» մի զորամաս, թվով 1500 զինվոր, թնդանոթներով ու զնդացիներով զինված: Մինչ այդ, Ադրբեջանը զորք էր մտցրել Ասկերան:¹ Ադրբեջանական զինուժ կենտրոնացվեց նաև Շուշիում: Այստեղ գտնվող զինվորների թիվը հասցվեց 1000-ի:²

Տեղին է նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղում մուսավաթական զորքերի կուտակման և նրանց զորաշարժերի կապակցությամբ հայերի մշտական բողոքներին անգլիացիները շարունակաբար պատասխանում էին նույն բանը. սա Ադրբեջան է, հետևապես, թուրքերն իրավունք ունեն կատարելու զորաշարժեր, կամ՝ մենք անզոր ենք նման հարցեր վճռելու:³ Իսկ իրենց զինուժն ուժեղացնելու հայերի խնդրանքին մշտապես պատասխանում էին՝ խորհուրդ չենք տա, որովհետև դա կարող է կովի պատճառ դառնալ, և մեղքը կրնկնի ձեզ վրա:⁴ Ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը պլանավորել էր իր զորքերը շարժել դեպի Ջանգելանի ու Ջարուղի շրջանները, բնկճել Անդրանիկին և գրավել Ջանգելուրը: Գորխսից Անդրանիկի հեռանալու հանգամանքը լիովին ազատ արձակեց մուսուլման զավթիչների ձեռքերը:

Ադրբեջանի զորքերը և տեղական զինված խուժանը, թուրք սպաների ղեկավարությամբ նոր ավերածություններ ու մահ սփռեցին Ղարաբաղի հողում: Նրանք ավերածության մատնեցին Ասկերանի շրջանը. ոչնչացրին 16 ջրաղաց, բռնագրավեցին սննդի ամբողջ պաշարները, քչեցին անասունները, իսկ գերի ընկած բնակչության հետ վարվեցին այնպես, ինչպես վայել է թուրքին: Մուսավաթական զորքը, գրավելով Ջարուղի կիրճը, շարժվեց դեպի Ջերրայիլի (Կարյազիտ) գավառի հայ գյուղերի վրա: Թաթարները

1 22ՊՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.40, թթ.11—12, գ.38; թթ. 17—19:

2 Նույն տեղում, գ.40, թթ. 11—12:

3 Նույն արխիվ, թթ. 7—9:

4 Նույն արխիվ, թթ. 11—12:

գավառի հայ բնակչութունից պահանջեցին զինաթափ լինել: Բնակչութունը մերժեց թուրքերի պահանջը: Թշնամին որոշեց պատժել ըմբոստ գյուղացիներին: Նախնիների մարդակեր բնազդը վերստին արթնացավ: Նրանց հետևից մնացին ավերված ու թալանված, անկենդան բազում գյուղեր:¹

Թուրք մուսավաթականները սեպտեմբերի 22-ին և 23-ին, այսինքն Շուշի անգլիական երկրորդ ներկայացուցչության մուտք գործելուց հետո, սարսափելի ավերածություններ գործեցին նաև Դիզակի Արփա—Գյաղուկ, Թեզ—Խարարա, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Խծաբերդ, Գուղուկչի, Խանձաձոր և Վարանդայի ճարտար, Մաղաղիշեն, Սոս և այլ գյուղերում:²

Նազաղ բնակչության նկատմամբ բիրտ ու դաժան վարմունքով դարձյալ աչքի էին ընկնում թուրք ասկյարներն ու նրանց հրամանատարները: Ահա թե ինչ է գրում «Ժողովրդի ձայն» թերթը. «Կովկասում ֆեսը փափախի փոխած, ազրբեջանցու հագուստով ծպված, պետերով ու նույնիսկ զորավարով (Նուրի փաշա), կուսակցության վաղեմի ջերմեռանդ գործակից ճանաչված ղեկավարներով, «մուսավաթի» որոշի տակ թաքնված շարժումներ են ստեղծում Ախալցխայում, երկաթուղային գծերի վրա, Ղարարաղում ... շեն խնայում ոչ ստահող հեռագիրներ ու ամբաստանություն, ոչ հրեշային սպանություն ու բռնարարում, ոչ իսկ ակնհայտնի ապստամբական գործողություն՝ դաշնակիցների աչքերի դիմաց, որպեսզի հնար եղածին շափ, դաշնակիցներին հարկադրեն հաշվի առնելու համաթրքության ուժը և աչքի առջև ունենալու, որ թրքությունը ոչ միայն ղեռ չի դատապարտված, այլ որ նա վերակենդանանալու մեծ հույսեր է տաժում Կովկասից սկսած մինչև Միջագետք և Կ. Պոլսից սկսած մինչև Կովկասյան լեռները՝ տարածելով իր ազդեցությունը»:³

Ղարարաղին վերաբերող փաստերի համար բավական է կարգալ Շուշի վարնակ, Շուշիի և Զանգեզուրի երեսունից ավելի թուրքա-

1 «Հասարակ», 29 հունվարի 1919 թ.:

2 ՀՀՊԿԸ, ֆ.223, ց.1, գ.74, թ.52:

3 «Ժողովրդի ձայն», 15 փետրվարի 1919 թ.

բընակ գյուղերի լիազոր ներկայացուցիչ Սալման բեկ Ալիբեկովի (ազգությամբ տաճիկ) նամակը Բաքվի դաշնակիցների հրամանատարությանը, ուր ասվում էր, որ ժողովրդի ձայնը չի հասնում մինչև դաշնակիցներին, որովհետև ազգաբնակչությունը ահաբեկված է կազմակերպված բանդաներից, որոնք քաղկացած են թուրքական մասերից և տեղական ավազակներից ու հովանավորված հայտնի բեկերի և խաների կողմից: Ներկայումս, շարունակում ենք կարգալ նամակում, Շուշիի գավառում թաքնված թուրքական զորամասեր, սպաներ և պաշտոնյաներ զրգռում են ժողովրդին, խաբում թե էնվեր փաշան գալու է 60 հազար զորքով, և խիստ սադրանք են մղում Անդրանիկի ով հայերի դեմ:¹

Եվ այդ ամենը կատարվում էր անգլիական ներկայացուցչության աչքի առաջ, իսկ վերջինս կույր ու խուլ գտնվեց կատարվածի հանդեպ: Ավելին, երբ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ գործադրվող սպանդի կապակցությամբ բողոքեց անգլիացիներին, նրանք անամոթաբար պատասխանեցին, որ իրենք քաղաքական խնդիրներով չեն զբաղվում, թե իրենց նպատակն է օգնել գաղթականությանը և զբաղվել Ղարաբաղի տնտեսական հարցերով: Տարօրինակ է, որ միայն տնտեսական հարցերով զբաղվող բրիտանական ներկայացուցչությունը, նույն գրությամբ Արցախի շոքս շրջանների հրամանատարներին խորհուրդ էր տալիս վերջ տալ պատերազմական գրությանը և հաշտ ու խաղաղ ապրել հարևան թաթարների հետ:²

Բրիտանական ներկայացուցչությունը արցախահայությանը և նրա ժամանակավոր Ազգային խորհրդին հնազանդության և համերաշխության էր կոչում, իսկ գիվանագիտական ու բռնի միջոցներով փորձում էր Ղարաբաղի վրա տարածել Ազրբեջանի իշխանությունը:

Անգլիացիների թուրքամետ քաղաքականությունը հայերի համար գաղտնի չմնաց: Նրանք հետզհետե համոզվեցին, որ անգլիացիների խոստումներին հավատալը մանկամտություն է, առավել ևս

1 Նույն տեղում, 15 փետրվարի 1919 թ.: 23 փետրվարի 1919 թ.:

2 «Հառաջ», 29 հունվարի 1919 թ.:

կործանարար ու անիմաստ՝ նրանց հետ հույսեր կապելը: Կեղծիքի «բողը» պատռած և իր համար ճշմարտությունը բացահայտած ժողովրդի խոստովանությունն է Շուշիի «Գոլոս նարոդա» թերթի հետևյալ հրապարակումը. «Մենք Ղարաբաղում խաղաղություն պահպանեցինք պատերազմի ամբողջ ընթացքում. մենք առավել ևս ամեն ջանք գործադրեցինք խաղաղությունը պաշտպանելու և այժմ: Մենք ենթադրում էինք, որ անզլիական ներկայացուցչության հրամանը մեզ կպաշտպանի Ազրբեջանի նվաճողական քաղաքականության դեմ», — նշում է հեղինակը, հետո էլ բացատրում, որ «Զարուզի, Խանրենդի և Ասկերանի գրավումը Ազրբեջանի կայազորներիով, Ղարաբաղում տաճկական զորախմբերի ներկայությունը՝ ցույց են տալիս, որ մեր հարևանները, մի կողմից, անտեսում են դաշնակիցների հրամանները, մյուս կողմից, կողմնակի աչքի առաջ ուզում են ստեղծել Ղարաբաղը Ազրբեջանին ենթարկվելու կերպարանը»: Այնուհետև վստահարար ասվում է. «Բայց դա չի լինելու: Ղարաբաղի 300000 հայության կամքն արտահայտված է պարզ և ուժեղ կերպով. մենք հազարավոր զավակներ զոհարեցինք ռազմաճակատում, կռվեցինք տաճիկների դեմ, քաղցած մնացինք, տառապեցինք ոչ նրա համար, որ Խաչենը, Վարանդան, Գիզակն ու Զիվանշիրը տանք Ազրբեջանին»: Հոգվածագիրը, արտահայտելով իր հայրենակիցների աներեր կամքը, ավարտում է այսպես. «Մենք հավատում ենք, որ մեր դաշնակիցներն անարդարություն չեն գործի: Ժամանակավորապես մինչև կոնֆերանսի (Փարիզի կոնֆերանս - Ն.Ն.) որոշումը, Ղարաբաղը պետք է կառավարեն հայերը՝ բրիտանական ներկայացուցչության հսկողության ու ղեկավարության տակ»:՝ Մեկ այլ փաստաթղթում, որը ղեկտեմբերի վերջին Ղարաբաղի շորս շրջանների զորահրամանատարները գրել էին Շուշիում գտնվող անզլիական ներկայացուցչությանը, ասվում էր, որ անզլիացիք եկան այստեղ կարծեք հայ ժողովրդին զսպելու և Ազրբեջանին հպատակ դարձնելու նպատակով:²

Այսպիսով, բազում վավերագրերի ուսումնասիրությունից հետևում է, որ դաշնակից երկրները, ի դեմս Անզլիայի, փոխանակ

1 «Աշխատավոր», 19 մարտի 1919 թ.:

2 ՀՀՊԿԱ, ֆ.370, ց.1, գ.38, 27:

Հաշվի առնելու Արցախի բնակչության ավելի քան 90 տոկոս կազմող հայության տրամադրությունն ու անհողորդ կամքը՝ միանալ մայր Հայաստանին կամ մինչև Փարիզի կոնֆերանսում խնդրի վերջնական լուծումը մնալ ազատ ու անկախ Ազրբեջանի խնամակալությունից, բանակցություններով ու խոստումներով մի կողմից՝ թուլացնում էր Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական կառույցները, տարակարծություն մտցնում նրա ղեկավար շրջաններում, մյուս կողմից՝ շտեպնելու տալիս, թե ինչպես Ազրբեջանը տաճիկներին համագործակցությամբ զրավում էր կարևորագույն ռազմավարական կետեր:

Ինչո՞վ բացատրել Բաքվի անզլիական հրամանատարության, մասնավորապես ղեկներալ Քոմսոնի քար անտարբերությունը Ղարաբաղի հայության ճակատագրի հանդեպ. չէ՞ որ ամեն օր վտանգվում էր վերջինիս կյանքը, անարգվում ընտանիքի պատիվը և ոտնահարվում ազգային արժանապատվությունը: Անտեղյակության մասին խոսք լինել չէր կարող: Պահպանվել են բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք ցույց են տալիս, որ այդ բոլորի մասին Շուշիի անզլիական ներկայացուցչությունը մշտապես հեռադրերով ու նամակներով հայտնել էր Քոմսոնին, իսկ վերջինս, մեղմ ասած, չվստահելով իր աշխատակիցներին, բացարձակապես անուշադրության էր մատնում արցախահայության ողբերգական վիճակը: Այդ ղեկըրում ո՞րն էր պատճառը. պատճառն ամենից առաջ շահերի զուգահիստմն էր, որի մասին հանգամանորեն խոսել ենք իր տեղում: Թաթարները և անզլիացիները, յուրաքանչյուրն իր շահերից ելնելով, թե ու թիկունք էին դարձել Ղարաբաղի, Զանգեզուրի պրորլեմը լուծելու համար: Շահերի ընդհանրությունից զատ գոյություն ունեթ մեկ այլ կարևոր հանգամանք ևս: Խոսքը վերաբերում է լրատվության միակողմանիությանը: Ազրբեջանական թերթերում տպագրվում էին բազմաթիվ ու բազմապիսի ստահող հեռագրեր, թղթակցություններ, «ականատեսների» վկայություններ արցախահայության «անարդարացի» ու «ապօրինի» գործողությունների մասին: Ցավոք, տվյալ տեսակետից Ղարաբաղը գտնվում էր լրատվա-

կան շրջափակման մեջ:¹ Գրությունը շարունակում էր բարդանալ: Ազրբեջանի մուսավաթական կառավարութայունը արգեն մշակել էր Ղարաբաղի նվաճման ծրագիրը և փորձում էր անգլիացիների միջոցով այն իրականացնել:

1919 թ. հունվարի 15-ին Ազրբեջանի կառավարութայունը գեներալ Քոմսոնի գլխավորությամբ հայաստանց խոսրով բեկ Սուլթանովին նշանակեց Շուշիի, Ջանգեղուրի, Ջերբախի, Ջիվանշիրի, այսինքն՝ նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի հարավ—արևելյան հայկական գավառների գեներալ նահանգապետ:² Այդ նշանակումը կատարվեց արցախահայություն կամքին հակառակ: Այսպես, օրինակ, երբ 1919 թ. փետրվարի 28-ին Շուշիի անգլիական ներկայացուցչությունը, հանձին Մոնկ Միլտոնի,³ պահանջեց Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդից ընդունել խոսրով բեկ Սուլթանովի գեներալ նահանգապետությունը,⁴ Ազգային խորհուրդը կտրականապես մերժեց, ասելով, որ հայկական Ղարաբաղը չի կարող հաշտվել նման փաստի հետ, որովհետև կախումը Ազրբեջանի կառավարությունից, ինչպիսի ձևով էլ այն արտահայտվելու լինի, Ղարաբաղի հայությունը համարում է անընդունելի՝ այն բանությունների և իրավունքների ոտնահարման պատճառով, որոնց սխտեմատիկաբար ենթարկվել է հայությունը Ազրբեջանի կառավարության կողմից: Նույն տեղում նշվում է նաև, որ Ղարաբաղը ամբողջ աշխարհին ցույց է տվել, որ նա փաստորեն չի ճանաչել և չի ճանաչում իր սահմաններում Ազրբեջանի կառավարության իշխանությունը:⁵

Ի դեպ, գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը նույնպես համոզված չէր, որ արցախցիները հոժարկամ կընդունեն այդ բանաձևը: Ահա թե այդ մասին ինչ է ասում նա Ազրբեջանի վարչապետին ու ներքին գործոց նախարարին, 1919 թ. փետրվարի 25-ին հղած բացատրագրում. «... ես նախօրոք գիտեի, որ դաշնակները դրա հետ չեն համաձայնվի. իմ ենթադրությունը արդարացիվեց, այդ

1 Նույն արխիվ, ֆ.223, ց.1, գ.74, Բ.45:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.244, Բ.1:

3 Կան անվան այլ տարրերակներ ևս՝ Մար—Մոզոն, Մար—Մեհրն,

4 «Մշակ», 19 մարտի 1919 թ., «Աշխատավոր», 16 մարտի 1919 թ.:

5 «Մշակ», 16 մարտի 1919 թ., 19 մարտի 1919 թ., ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, ԲԲ. 28—30:

բանաձևը, որ անդլիացիները առաջարկեցին վերջերս կազմավորված Հայկական Ազգային խորհրդին (խոսքը - 4-րդ համագումարի կողմից ընտրված Ազգային խորհրդի մասին է - Հ.Հ.), կտրականապես մերժվեց, անդլիացիներին համոզելով, որ հայերը դեմ են այն բանին, ինչ առաջարկում են անդլիացիները: Ազգային խորհրդի պատասխանը ստանալուց անմիջապես հետո Շուշիի բրիտանական ներկայացուցչությունը հատուկ գրությամբ դիմեց հայկական զորամասերի զորահրամանատարներին և պահանջեց ընդունել տվյալ բանաձևը, հակառակ դեպքում առաջարկվում էր տալ հետևյալ պատասխանագիրը.

1. Մենք տրամադիր շենք ճանաչել Ազգրեջանի կառավարության ներկայացուցիչների իշխանությունը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի սահմաններում, ինչպիսին էլ լինի այդ իշխանությունը: 2. Մենք նույնպես հրաժարվում ենք մտնել շրջանը կառավարելու համար ստեղծվող խորհրդի կազմի մեջ: 3. Ներկայացուցչության պետի կողմից մենք իրազեկ ենք, որ ամեն տեսակ թշնամական զործողություն Ազգրեջանի կառավարության նկատմամբ պիտի նկատվեն իբրև թշնամական զործողություններ Մեծ Բրիտանական կառավարության դեմ:²

Քննարկելով որոշումը և պատասխանագիրը, զորապետները հայտնեցին, որ իրենք լիովին պաշտպանում են Ազգային խորհրդի տեսակետը:³ Անդլիացիները դիմեցին ավելի վտանգավոր քայլի, այն է՝ թշնամանք առաջ բերել Ազգային խորհրդի և զորահրամանատարների միջև և զրանով ջլտտել զարաբաղցիների ուժերը: Այդ նպատակի համար նրանք օգտագործեցին իրենց մոտ ծառայության մեջ գտնվող ցարական բանակի նախկին սպա, լեյտենանտ Մասալեննիկովին: Բրիտանական ներկայացուցչության ցուցումով, նա 1919 թ. փետրվարի 21-ին հատուկ նամակով դիմեց Արցախի զորահրամանատարներին: Նամակը բաղվածաբար բերվում է ստորև.

«Ազգային խորհուրդը ներկայացուցչության հարցին պատաս-

1 ՀՀԶԿԿՖԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.429, թթ. 2-4.

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում:

խան շի տվել: Ներկայացուցչությունը անհրաժեշտ է ունենալ ձեր պատասխանը, զերծ քաղաքական որևէ գունավորումից»: ¹ Ռուս սպան մոռանալով վերը ասվածը, որ Ազգային խորհուրդը ղեկ պատասխան շի տվել, անմիջապես ավելացնում է. «Ազգային խորհրդի հայտարարությունը (նույնն է՝ պատասխանը -2.2.) զուտ քաղաքական է: Ներկայացուցչության պետը խնդրել է ձեզանից կամ համաձայնություն կամ մուսուլմանների և Ադրբեջանի կառավարության հետ գործակցելու նոր առաջարկություն, կամ ստորագրել հիշված արձանագրությունը, հենց ձեր ցանկությամբ լրացված»: ² Ջորահրամանատարներին ինքնուրույն կարծիք հայտնելու հնարավորություն տվող լեյտենանտը, համենայնդեպս դա երևում է նամակի բովանդակությունից, հանկարծ վերջում սպառնալի տոնով հայտնում է. «Այլ պատասխան ներկայացուցչությունը շի ընդունում»: ³

Հակառակ պատասխան, այնուհանդերձ, եղավ: Ահա թե 1919 թ. փետրվարի 27-ին Ղարաբաղի զորահրամանատարներն ինչ են գրել Մասալեննիկովին. «Մենք՝ զորապետներս, պատիվ ունենք կրկին անդամ հայտնելու ձեզ, որ Ղարաբաղի հարցերի քննությամբ զբաղվելու իրավունք ունի միայն Ազգային խորհուրդը, իսկ մենք, իբրև զինվորներ, կոչված ենք միայն մեր հայրենիքը պաշտպանելու:

Հետևաբար, հնարավորություն չունենք, ըստ էության, ձեր առաջարկին պատասխանելու»: ⁴

Ադրբեջանական պատմագրությունը հասկանալի պատճառներով լուրջան է մատնում այս փաստերը, վկայակոչելով միայն այն, որ վերը նշված շրջանները միատեղ հռչակվել են որպես Ադրբեջանի նահանգ, որտեղ զենեքալու նահանգապետ է նշանակվել մուսուլման խորհուրդի ղեկավարը: Շտապենք նշել, որ Ադրբեջանի պատմաբանները շտեպնելու են տալիս նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1919 թ. հունվարի 21-ի Ձան-

¹ Նույն տեղում:

² «Մշակ», 19 մարտի 1919 թ., ՀՀԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, թթ. 29—31:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Մշակ», 19 մարտի 1919 թ.:

գեղուրի և Ղարաբաղի շրջաններում ժամանակավոր վարչությունն ստեղծելու մասին որոշումը, ինչպես նաև Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 20-ի հայկական Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարման մասին նախագիծը (այդ մասին ավելի համակողմանիորեն հետագա էջերում): Ինչևէ, անկախ այդ ամենից, Ադրբեջանի կառավարությունը անզլիացիների համաձայնությամբ, գեներալ նահանգապետ նշանակեց մի մարզու, որը ժամանակակիցներից մեկի դիպուկ բնորոշմամբ մեղադրյալի նստաբանին գամվելու փոխարեն, Ղարաբաղի նահանգապետ է կարգվել և դաշնակիցների օգնությամբ փորձում է իր «հայրական» խնամքի տակ առնել այդ երկիրը:¹

Նորաթուխ նահանգապետը ժամանեց Շուշի փետրվարի 10-ին և բնակություն վայր բնտրեց քաղաքի թաթարական մասը:

Սուլթանովի նշանակման հետ Ադրբեջանի կառավարությունը մեծ հույսեր էր կապում: Վերջինս Սուլթանովի մեջ տեսնում էր այն միակ մարզուն, որն իր խորամանկության ու դաժանության շնորհիվ ի զորու է նվաճել անհնազանդ Արցախը:

Շուշիի անզլիական ներկայացուցչությունը եռանդուն կերպով պաշտպանում էր Սուլթանովին, աջակցում նրան: 1919 թ. փետրվարի 20-ին բրիտանական ներկայացուցչությունը կազմեց մի նախագիծ, որով սահմանեց Սուլթանովի լիազորությունները: Այն բաղկացած էր մի քանի հոդվածներից: Ըստ այդմ, գեներալ նահանգապետին կից ստեղծվում էր խորհուրդ՝ կազմված երեք հայերից նույնքան էլ մուսուլմաններից և անզլիական ներկայացուցչության ներկայացուցչից: Նահանգապետի քաղաքացիական մասի օգնականը լինելու էր հայ: Զորքերի տեղաշարժումը կատարվելու էր Սուլթանովի գիտությամբ: Վերջապես, նահանգի ամբողջ բնակչությունը պարտավոր է կատարել նահանգապետի բոլոր հրամանները:²

Դժվար չէ նկատել, որ անզլիական ներկայացուցչության հիմնական մտահոգությունը Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը

1 «Հառաջ», 29 հունվարի 1919 թ.:

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 5, թթ. 1—2, «Մշակ», 19 մարտի 1919 թ.:

Աղբրեջանի դրածոյի իշխանութեանը հլու հնազանդ ենթարկելն էր: Բնավ էլ պատահական չէ, որ բժիշկ Խոսրով բնկ Սուլթանովը՝ այդ բանաձևի համար երախտապարտ էր անգլիացիներին: Չէ՞ որ, ինքը՝ Խոսրով բնկ Սուլթանովն էր ասում Աղբրեջանի մինիստրների խորհրդին և ներքին գործերի մինիստրին հղած 1919 թ. փետրվարի 25 նամակում, որ «Այդ բանաձևը ինձ բավարարում էր ...»:¹

Հայկական Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարման նախագիծը բոլորովին հակառակ սկզբունքներով էր կազմել Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը 1919 թ. փետրվարի 20-ին: Այդ նախագծի համաձայն, մինչև խաղաղութեան կոնֆերանսի որոշումը, հայկական Ղարաբաղը ղեկավարվելու էր հետևյալ սկզբունքով. ա) Կառավարումը կենտրոնանում է մարզային խորհրդի ձեռքում, որի նստավայրը Շուշին է: բ) Խորհուրդը կազմված է 7 հոգուց. մեկական՝ քաղաքից, Խաչենից, Գիլակից, Զրաբերդից, Ելիզավետպոլի գավառից (գյուլիստանից), 2-ը՝ Վարանդայից, և երեք մուսուլմաններից (1-ը՝ քաղաքից և 2-ը՝ գավառից): գ) Հատուկ համաձայնությունամբ խորհրդի կազմում մտնում են մեկական ներկայացուցիչ Հայաստանի և Աղբրեջանի հանրապետություններից: դ) Բրիտանական ներկայացուցիչը խորհրդի աշխատանքի նկատմամբ վերահսկողութեան իրավունք ունի: Նա կարող է փոխել կամ կարճել խորհրդի ուղած որոշում: ե) Բոլոր պաշտոնատար անձինք նշանակվում են խորհրդի կողմից: զ) Կողմերի զորամասերի տեղափոխությունները կատարվում են ներկայացուցչութեան գիտությունամբ և համաձայնությունամբ: Գլխավոր ռազմավարական կետերում տեղաբաշխվում են բրիտանական զորամասերն ու ուղեկալները:²

Այսպիսով, Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագիծը կազմվել էր հայ—մուսուլմանական բնակչության շահերը հավասարապես հաշվի առնելով: Նրա բոլոր դրույթները կենսային Ղարաբաղում խաղաղ կյանքի հուսալի երաշխիքներ էին ապահովում: Սակայն անգլիական ներկայացուցչութեան և նրա ղեկավար գեներալ Քոմսոնի կողմից հայկական նախագիծը շրջադրվեց:

Կենսային Ղարաբաղում և Ջանգեղուրում աղբրեջանական գե-

1 22 ՀՐԳԿՊԱ ֆ.4033, ց.5, դ.429, թթ.1 2—4:

2 «Մշակ», 22 մարտի 1919 թ., «Ժողովուրդ», 6 ապրիլի 1919 թ.:

ներալ նահանգապետի նշանակումը կատարվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կամքին հակառակ: Վերջինս բազմիցս բողոքեց բրիտանական հրամանատարությանը և Ազրբեջանի կառավարությանը, արձանագրեց այդ տարածաշրջանների Հայաստանապատկանությունը: Այսպես, 1919 թ. հունվարին Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց Ազրբեջանի կառավարությանը, որ ինքը չի կարող ընդունել, նույնիսկ ժամանակավոր, Ազրբեջանի իշխանությունը Ղարաբաղի վրա, որը կազմում է Հայաստանի անբաժան մասը:¹

Պատասխան հեռագրում Ազրբեջանի կառավարությունը պնդում էր իրենք, թե այդ շրջանները կազմում են Ազրբեջանի անվիճելի տարածքները, հետևաբար իրենք պարտավոր են կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել այնտեղ կարգ ու կանոն հաստատելու և պաշտպանելու իրենց քաղաքացիների կյանքը:²

Իսկ թե ինչպես էր Ազրբեջանը պաշտպանում «իր քաղաքացիների» կյանքը, մենք դեռ հնարավորություն կունենանք տեսնելու:

Բրիտանական հրամանատարությանը հասցեագրված բազմաթիվ բողոք-նամակներով ու հեռագրերով, Հայաստանի կառավարությունը կտրականապես հայտարարեց, որ թե՛ տեղական բնակչությունը, և թե՛ ինքը չեն կարող հաշտվել, որ Զանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղը կառավարվեն Ազրբեջանի կողմից: Միաժամանակ հայկական կողմը բրիտանական հրամանատարությանը խնդրում էր գործադրել իր հեղինակավոր ու հաշտարար միջամտությունը և ազդեցությունը այդ շրջաններում, այն իմաստով, որ 1. Ղարաբաղից դուրս բերվեն Ազրբեջանի զինվորական ուժերը, 2. Ղարաբաղում պահպանվի տեղական վարչությունը, անդլիական զենքերալ նահանգապետի ղեկավարությամբ, 3. Ղարաբաղի շեղբությունը շխախտվի ոչ ոքի կողմից, մինչև հարցը կորոշվի Փարիզի կոնֆերանսում:³

1 «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1919 թ., «Աշխատավոր», 12 մարտի 1919 թ.,

«Արև», 29 ապրիլի 1919 թ.:

2 «Մշակ», 7 փետրվարի 1919 թ.:

3 «Հառաջ», 25 ապրիլի 1919 թ., 22 ՊՊԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.23, մաս առաջին, թ.141, ֆ.200, ց.1, գ.22, մաս երկրորդ, թ.49, 70, գ.193, մաս առաջին, թ. 224:

Անգրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ֆորեսթիեր Ուոլթերի 1919 թ. մարտի 5-ի Հայաստանի արտգործնախարարին հասցեագրած պատասխան հեռագրում ասված էր, որ Սուլթանովին հիշյալ գավառների գեներալ նահանգապետ նշանակելը չպետք է համարել, թե բրիտանական հրամանատարությունը ընդունում է Ադրբեջանի կառավարությունից գերիշխանության որևէ իրավունք այդ շրջաններում: Այնուհետև, գեներալը ջանք ու եռանդ չէր խնայում ապացուցելու, որ այդ նշանակումն արված է Քոմսոնի կողմից, նկատի ունենալով միայն, որ մինչև հաշտության կոնֆերանսի որոշումը պահպանվի օրենքն ու կարգը, որ տվյալ նշանակումը չի կարող որևէ կերպով ազդեցություն ունենալ կոնֆերանսի որոշման վրա՝ ի վնաս, կամ ի նպաստ Հայաստանի կամ Ադրբեջանի հանրապետությունների:՝ Մեկ այլ հեռագրում, որը 1919 թ. մարտի 12-ին Քոմսոնը ուղարկել էր Հայաստանի կառավարությանը, ասվում էր, որ գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը ոչ մի բայլ անելու իրավունք չունի, առանց անգլիական հրամանատարության համաձայնության և, որ նրա իրավունքները չեն տարածվում Շուշիից արևմուտք ընկած հայաբնակ վայրերի, մասնավորապես Զանգեզուրի վրա:՝ Նա գնում է այնտեղ միայն օրենքը և կարգը պահպանելու համար:՝

Այն, որ գեներալի այս հավաստիացումները կեղծ էին ու մոլորեցնող, լիովին հաստատվում են, երբ ծանոթանում ենք Սուլթանովի նշանակման օրը Շուշիում բրիտանական ներկայացուցչության հրապարակած հրովարտակի հետ: Այնտեղ ասված էր. «Գեներալ նահանգապետության ու նրա մարմինների կողմից տրվող ամեն տեսակի հրամաններն ու հանձնարարությունները պետք է անհասպաղ իրականացվեն նահանգի բոլոր բնակիչների կողմից»: Հրովարտակն ավարտվում էր սպառնալիքով, թե «Յուրաքանչյուր դիմադրություն կխափանվի բրիտանական հրամանատարության կողմից ամենայն վճռականությամբ»:՝ Ուղադրություն դարձնենք

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.244, թ.6:

2 «Կայծ», 3-ր ապրիլի 1919 թ.:

3 Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Թեհրան, 1982, էջ 312:

4 «Компартия организатор победы Советской власти и социалистического строительства в Азербайджане (сборник статей), Баку, 1958. с.315.

վերջին տողերի վրա. յուրաքանչյուր դիմադրություն կիսափանվի ամենայն վճռականությամբ: Շարադրանքի նախորդ էջերից արդեն գիտենք, թե բրիտանական գաղութարանները շահախնդիր ջանադրությամբ ինչ էին պահանջում արցախահայությունից, իսկ նա էլ ինչպես էր պատասխանում: Այսքանից հետո եղելու է անտեղյակ մարդը կարող է մտածել, թե, իսկպես, բրիտանացիները գնե՞նք: նահանգապետությունը ստեղծել էին գավառում օրինականությունը պահպանելու, նրա բացարձակ մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչության արգարացի շահերը պաշտպանելու համար:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը գնում էր Ղարաբաղում զեպրերի զարգացման հետևից: նա շկարողացավ ժամանակին գնահատել պահի նպաստավորությունը, որպեսզի Ղարաբաղ ուղարկեր իր ներկայացուցիչին, անհրաժեշտ ռազմական ու ֆինանսական միջոցներով, թեև նման խնդրանքով հաճախ էին դիմել նրան Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Հայոց Ազգային խորհուրդները: Արխիվներում պահպանվել են դա հաստատող բազում փաստաթղթեր: Բերենք րանցից մեկը: 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ին Զանգեզուրի Հայոց Ազգային խորհուրդը իր լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Շիրինյանի միջոցով Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրեց զեկուցագիր, որի մեջ նկարագրելով Զանգեզուրի ծանր կացությունը, խնդրում էր Զանգեզուրը վերջնականապես կցած համարել հանրապետությանը և անհապաղ ուղարկել կառավարիչներ: Հակառակ զեպրում ապագա պատասխանատվությունը թողնում էին հանրապետության վրա:¹

Հայաստանի կառավարության կողմից դրամական միջոցներ արամադրելը թույլ կտար արագորեն լուծել ոչ միայն զինվորական ուժի կազմակերպման ու կառավարման խնդիրները, այլ նաև կյանքի կոչել զպրոցները, կոմիսարիատները, դանձարանը, դատարանը և այլն: Մենք զեռ կտեսնենք, թե Ադրբեջանի դրածո Սուլթանովը ինչպիսի մեծ եռանդով էր ձգտում փողի միջոցով, խաղաղ ու աննկատ կերպով նվաճել հայկական Ղարաբաղը: Հայաստանի կառավարու-

¹ ՀՀԳԳԱ, ֆ.199, ց.1, դ.43, թթ. 15—17:

թյունը Ղարաբաղը իր ենթակայության տակ վերցնելու ուղղությամբ գործնական քայլերի դիմեց այն բանից հետո միայն, երբ արդեն Սուլթանովը նշանակվել էր գեներալ նահանգապետ: Արաբատյան կառավարությունը մուսավաթական Ազրբեջանի և բրիտանական օկուպանտների զավթողական քայլերին ի պատասխան, միայն 1919 թ. հունվարի 21-ի նիստի որոշման հիման վրա Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայկական մասերում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու որոշում ընդունեց, ըստ որի. ա) Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայաբնակ շրջանները կազմելով Հայաստանի անբաժան մասը, կառավարվում են հանրապետության կենտրոնական կառավարության կողմից հաստատված օրենքների հիման վրա, բ) հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով ժամանակավորապես երկրի ընդհանուր վարչությունը հանձնվում է գոյություն ունեցող «Զանգեզուրի Ազգային խորհրդին», որը կոչվելու է «Զանգեզուր—Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ», գ) խորհուրդը ժամանակավորապես կառավարում է երկիրը Հայաստանի Հանրապետության անունից և նրանից ստացված լիազորություններով, դ) խորհրդի ներկա կազմը պետք է լրացվի Ղարաբաղի հայաբնակ մասերի ներկայացուցիչներով, ինչպես նաև շրջանում ապրող թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչներով, համապատասխան իրենց թվի:

Փաստաթղթում նշվում էր և այն մասին, որ Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հայկական մասերում ժամանակավոր վարչության ղեկավար է նշանակվում պետական կոմիսար Արսեն Շահմաղյանը, որ կառավարությունը այդ շրջանների ժամանակավոր վարչությանը իր բյուջեից տրամադրել է որոշակի միջոցներ և նախատեսել նրա որպես կառավարությանը ենթակա վարչական մարմնի հետ համատեղ գործողություններ:¹

Ղարաբաղում և Զանգեզուրում ժամանակավոր վարչության հաստատումը կատարվեց շափազանց ուշացումով և մեծապես վնասեց Արցախը մայր Հայաստանին միացնելու գործին: Հայաստանին չհաջողվեց նախատեսված ձևով իր իշխանությունը Ղարաբաղում

¹ Նույն արխիվ, ֆ.199, ց.1, գ.38, թ.5, գ.43, թթ. 15—17, ֆ.200, ս.1 գ.22, մաս առաջին, թ.17, «Աշխատամուր», 16 մարտի 1919 թ.:

դարձնել կայուն և հարատև: Ղարաբաղի հայ բնակչությունը հարկադրված էր վարել իր գործերը սեփական իշխանությունում:

Սուլթանովի Շուշի գալը զուգահեռաց Ղարաբաղի հայության 4-րդ համագումարին: Նույն օրը՝ փետրվարի 10-ին, Շուշի ժամանեց նաև անգլիական նոր ներկայացուցչությունը, որի ղեկավարն էր Մոնկ Միզոնը:¹ Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 11-ին, Խոսրով բեկ Սուլթանովը հատուկ կոչով դիմեց իր «ենթակայության տակ» գտնվող շրջանների բնակչությանը և իր «մտահոգությունն» ու «ափսոսանքը» հայտնեց այդ շրջաններում տիրող վատթարագույն վիճակի կապակցությամբ: «Ազրբեջանի շորս գեղեցիկ շրջանները մի տարուց ավելի է, ինչ գտնվում են անարխիայի մեջ, զանազան անպատասխանատու մարդկանց միջոցով ավազակները քանդում են գյուղերը, ոչնչացնում են ժողովրդին»: Այնուհետև «ժողովուրդների բարեկամը» «սրտաճմիրիկ» ու «վշտացած» շարունակում է, որ խռովարարները վառում են ազգերի թշնամությունը: «Ազրբեջանի կառավարությունը, — շարունակում է նա, — ինձ նշանակել է շորս գավառների գեներալ նահանգապետ և որպես ժողովրդի բարեկամ, առանց ազգի ու կրոնի խտրության, պիտի աշխատեմ կարգ հաստատել»: ² Բնակչությանը կոչով դիմելու շարժառիթը իսկապես ոչ այնքան այդ շրջաններում տիրող ծանր կացության հանդեպ գեներալ նահանգապետի պատասխանատվության ու մտահոգության զգացումն էր, այլ ի պաշտոնե այդ շրջանները ազրբեջանական տարածք հայտարարելը, ինչպես նաև իրեն գեներալ նահանգապետ նշանակելու մասին բնակչությանը տեղյակ պահելը:

Խոսրով բեկ Սուլթանովը, որի իշխանությունը գործնականում տարածվում էր միայն Շուշի քաղաքի թուրքական մասի և Խանքենդ ավանի վրա, զանազան միջոցների էր դիմում, որպեսզի տեղական իշխանության մարմինները և պետական նախկին հիմնարկությունները կենտրոնացնի իր ձեռքում: Իր ղիվային ծրագրերի իրականացման խնդրում նա փորձում էր ստանալ Ղարաբաղի նշանավոր մարդկանց ու քաղաքական գործիչների աջակցությունը: Այդ

1 «Кавказское слово», 5 марта 1919.

2 «Արձագանք», 24 փետրվարի 1919 թ.

նպատակով Սուլթանովը զրույցի հրավիրեց քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահնաղարյանին, եպիսկոպոս Վահանին, Ե. Իշխանյանին և Գ. Մինասրեկյանին: Արցախահայության 4-րդ համագումարի պահանջով այդ հանդիպումը հետաձգվեց մինչև նրա աշխատանքների ավարտը: Դա Սուլթանովին շուտահաստեղծեց և այս անգամ հրավիրեց քաղաքի հայկական մասի կառավարիչներին և ժողովրդական ու քաղաքային դպրոցների ուսուցիչներին՝ նպատակ ստանալու, պայմանով, որ նրանք նախապես ստորագրությամբ հաստատեն, որ ճանաչում են Ադրբեջանի իշխանությունը: Սուլթանովի այս քայլին տեղյակ լինելով, համագումարը հայերին նախազգուշացրեց հրաժարվել նպատակից: Այս ամենից հետո Սուլթանովի կարգադրությամբ փակվեց քաղաքի հայկական մասում գտնվող գանձատունը և արգելվեց ամեն կարգի վճարում կատարելը: Միաժամանակ, նա բոլոր պաշտոնյաներին հայտարարեց, որ նրանք գանձարանից ոտնիկ կստանան այն դեպքում, երբ կտան ստորագրություն, որ 1919 թ. հունիսի 1-ից առ այսօր ծառայում են Ադրբեջանի կառավարությանը և այսուհետ էլ պիտի ծառայեն:¹

Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության և նրա համագումարի պատգամավորների «անհյուրասեր» վերաբերմունքին արժանացած գեներալ՝ նահանգապետը փետրվարի 21-ին, այսինքն՝ դեռ համագումարի աշխատանքները շավարտված, մեկնեց Զիվանչիք,² Ղարաբաղի դեմ նոր դավեր կազմակերպելու համար: Ադրբեջանի կառավարությունը պատրաստվում էր դեների ուժով արցախահայության վզին փաթաթել իր իշխանությունը ի դեմս Խոսրով բեկ Սուլթանովի: Ադրբեջան—Անգլիա—Սուլթանով եռյակի ազդեցիկ քաղաքականությունը դիմազրավելու համար անհրաժեշտ էր մշակել պատասխան գործողությունների ծրագիր: Այդ կարող էր անել միայն Ղարաբաղի հայության նոր համագումարը: 1919 թ. փետրվարի 10-ին Շուշիում հրավիրվեց արցախահայության 4-րդ համագումարը, որը անեց մինչև փետրվարի 21-ը: Համագումարին մասնակցում էին 50 պատգամավորներ,³ Անգլիական հրամանատարու-

1 «Հառաջ», 25 ապրիլի 1919 թ.:

2 Նույն տեղում:

3 «Արձագանք», 3 մարտի 1919 թ., «Մշակ», 21 մարտի 1919 թ., ՀՀԳԳԱ, ֆ252, ց.1, Գ.1, թթ 15—16:

թյան համաձայնությունը նրա աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Բաբվի Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Լ. Չարաֆյանը և Գ. Բալայանը, վերահսկելու համար համագումարի աշխատանքները և ստեղծելու հասարակական որոշ տրամադրություններ։¹

Համագումարը քննություն առավ Ազրբեջանին և նոր նշանակված ընդհանուր գեներալ նահանգապետին ցույց տրվելիք վերաբերմունքի հարցը։

Արտահայտելով ժողովրդի անհողողդ կամքը, համագումարը որոշեց՝ շճանաչել Ազրբեջանի իշխանությունը հայկական Ղարաբաղի սահմաններում և բողոքել բրիտանական ներկայացուցչությանը, Բաբվի բրիտանական զորքերի հրամանատար Թոմսոնին, Հայաստանի Հանրապետությանը, Ազրբեջանի պառլամենտի նախագահին՝ Ազրբեջանի ոտնձգությունների դեմ։

Ինչ վերաբերում է Խոսրով բեկ Սուլթանովին գեներալ նահանգապետ նշանակելու մասին, ապա համագումարը պարզ ու որոշակի հայտնեց, որ հայկական Ղարաբաղը՝ պատմական Արցախը, իր սահմաններում Ազրբեջանի գոյությունը չի ճանաչել և չի ճանաչելու, ուստի վերջինս ոչ մի բարոյական իրավունք չունի գեներալ նահանգապետ նշանակելու Ղարաբաղում։

Տարածաշրջանում խաղաղությունը վերականգնելու, Ղարաբաղի հարցը քաղաքական ճանապարհով լուծելու կարելիությունից ելնելով, համագումարը հանդես եկավ երկու կարևոր հայտարարություններով։

ա) Մինչև Փարիզի վեհաժողովի կողմից հայկական Ղարաբաղի հարցի վերջնական լուծումը, երկրի կառավարելը ժամանակավորապես թողնել Ազգային խորհրդին, անգլիական ներկայացուցչության հսկողության ներքո՝ մտցնելով խորհրդի կազմի մեջ համեմատական թվով թուրք ներկայացուցիչներ։

բ) Եթե կառավարելու այդ եղանակը անընդունելի է, ապա հաստատել անմիջական անգլիական գեներալ նահանգապետություն, նրան կից ունենալով հայ-թուրքական խորհուրդ։

Այդուհանդերձ, համագումարը ընդունելի համարեց նույնիսկ

¹ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թթ. 18—19, «Մշակ», 21 մարտի 1919 թ.։

Աղբրեջանի կողմից նշանակված գեներալ նահանգապետությունը, պայմանով, որ Աղբրեջանի զորքերը ոտք չդնեն Ղարաբաղի սահմանները:¹

Համագումարին հաջողվեց հարթել տարածայնությունները Ղարաբաղի զինվորական հրամանատարների հետ:

Ընտրվեց Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդ: Նրա կազմում էին Ասլան Շահնազարյանը, Եղիշե Իշխանյանը, Աշոտ Մելիք Հովսեփյանը, Իշխան Միրզարեկյանը, Արտաշես Տեր—Միքայելյանը և Հրանտ Բահաբրյանը:²

4-րդ համագումարը Ազգային խորհրդին հանձնարարեց ստեղծել զինվորական շտաբ, որը պետք է զբաղվեր երկրի պաշտպանության հարցերով:³ Համագումարի որոշմամբ Ազգային խորհրդին կից ստեղծվեց դպրոցական բաժանմունք կրթական գործը ղեկավարելու համար:⁴

Հետհամագումարյան ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի հայությունը քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական կապերը զգալիորեն ամրապնդվեցին մայր Հայաստանի հետ: Ղարաբաղի նորաստեղծ Հայոց Ազգային խորհուրդը, որը մինչ այդ էլ տեղական ինքնիշխանությունից զործադիր մարմնի գեր էր կատարում, ոգեշնչված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության արգեն նշված 1919 թ. հունվարի 21-ի որոշմամբ, ավելի եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ կենտրոնական իշխանության լիազորած պարտականությունների կատարմանը: Ազգային խորհուրդը, զրկված լինելով Հայաստանի կառավարության հետ կապի և հաղորդակցության տարրական միջոցներից, նշանակում է իր լիազորները, նրանց տալով համապատասխան վկայաթուղթ, որը ներկայացվում է ստորև.

«Սույնը Ղարաբաղի Հայկական Ազգային խորհրդի կողմից տրվում է (25 փետրվարի 1919 թ. — Հ.Հ.) Ղարաբաղի և Զանգե-

1 «Աշխատավոր», 25 ապրիլի 1919 թ., «Հատաչ», 5 մարտի 1919 թ., ՀՀՊԳԱ, ֆ. 252, ց.1, գ.1, թթ. 18—19:
2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.193, մաս 1, թ. 223, «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1919 թ., «Աշխատավոր», 12 մարտի 1919 թ.:
3 «Հայրենիք», հունիս, 1919, էջ 133:
4 ՀՀՊԳԱ, ֆ.199, ց.1, գ.38, թ.19:

զուրի հայրենակցության վարչության անդամներ Առաքել Բարախանյանին (Լեո) և Միքայել Ղարաբեկյանին, առ այն, որ նրանք որպես Ազգային խորհրդի կողմից ներկայացուցիչներ լիազորված են այցելելու և Ղարաբաղի հայ ժողովրդի քաղաքական, ազգային և տնտեսական շահերին վերաբերող հարցեր բարձրացնելու ինչպես գաշնակիցների հրամանատարության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առջև»¹

Հատկանշական է, որ Հայաստանի իշխանությունը ընդունել և նրա հետ փոխադարձ կապի մեջ էին մտել Լեոնային Ղարաբաղի մի շարք շրջանների տեղական իշխանությունները: Այսպես, 1919 թ. փետրվարի 17-ին Ջրաբերդի գավառի ժամանակավոր իշխանության ֆինանսական կոմիսարը գրություն էր ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության վարչապետին, որտեղ նկարագրելով գավառի ծանր վիճակը, խնդրում էր օգնություն: «Խնդրում եմ հատուկ Ջրաբերդի համար մի հարյուր հազար ռուբլի օժանդակություն Հայաստանի կառավարության գանձարկից, առանց որի իշխանությունը անկարող կլինի յուր գործերը կանոնավորել»²

Այս վավերագիրն իր հերթին մի ավելորդ անգամ ևս հավաստում է, որ հայկական Ղարաբաղը փաստորեն չի ճանաչել իր սահմաններում Ադրբեջանի իշխանությունը: Այսպիսով.

1. Արցախահայությունը սկզբունքորեն ոչ ասաց իր բնօրրան երկիրը Ադրբեջանի կազմում ճանաչելու մասին վերջինիս եռանդուն ջանքերին և բրիտանական հրամանատարության իրար հաջորդող բազմաթիվ պահանջներին, վերջնազրբերին ու հարկադրանքներին:

2. Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորելու կամ համահայկական իշխանության ազդեցության ներքո Արցախի մարզային վարչություն ստեղծելու համար մղվող գոյապայքարը, պատմական անհրաժեշտությունից բացի, թելադրված էր նաև երկրին գաղութացում սպառնացող վտանգը կանխելու իրական հանգամանքներով:

Դրությունը շարունակում էր բարգանալ: Ադրբեջանական մու-

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.38, թ.19:

2 Նույն տեղում, թթ. 11—12:

սավաթները անգլիացիների հովանավորութեամբ, աստիճանարար
ձգում ու նեղացնում էին Արցախ աշխարհին օղակած պարանր։
Մուսավաթ պարագուիները տենդորեն շարունակում էին մեծ քա-
նակութեամբ զինական ուժեր կենտրոնացնել Ղարաբաղի ռազմա-
վարական նշանակութեան կետերում։ Թաթարական խուժանը փակել
էր Շուշի բերող ճանապարհները։ Սուլթանովը Ղարաբաղը հեշտու-
թեամբ նվաճելու հույս էր փայփայում։ 1919 թ. փետրվարի 25-ին իր
կառավարութեանն ուղղած բացատրագրի մեջ նա շարադրում է
Ղարաբաղի հայութեանը բնկճելու իր հրեշավոր պլանը, ըստ որի
հայերը, հատկապես, դաշնակները «որպես անհանգիստ տարր»,
պետք է ձերբակալվեն և վտարվեն Ղարաբաղի սահմաններից, որ
Ադրբեջանի վարչութիւնը պետք է հաստատվեր ամենուրեք, որպե-
սզի դրա համար հնարավոր լինեի օգտագործել անգլիական ռազ-
մական ուժը։ Բարձի իր շեֆերին նա վստահեցնում էր, որ ինքը,
քալլ առ քալլ, առանց ֆիզիկական ուժի գործադրման կկարողանա
ստիպել հայերին, որ նրանք բնդունեն Ադրբեջանի կառավարութեան
իշխանութիւնը։¹

Այս զեկուցագիրը ցույց է տալիս, որ ինչպես մուսավաթական
կառավարութիւնը, այնպես էլ Արցախում նրա դրածո Սուլթանովը
հենվում էին անգլիական հրամանատարութեան և նրա ռազմական
ուժի վրա։ Ահա թե այդ ճշմարտութիւնը, ինչպես է հաստատում
Բարձի «Նաշե վրեմյա» թերթը։ Կեռնային Ղարաբաղի հարցում
Ադրբեջանը օգտվում է բրիտանական հրամանատարութեան աջակ-
ցութիւնից, իսկ անգլիական հրամանատարութիւնը, — շարունա-
կում է թերթը, — ձեռնարկում է բոլոր միջոցները՝ հաստատելու
Ադրբեջանի իշխանութիւնը։ Թերթի եզրակացութիւնն այն է, որ
բրիտանական քաղաքականութիւնը հղի է ծանր հետևանքներով,
որովհետև «Ղարաբաղի բնակչութիւնը ինքնակամ չի համաձայնի
բնդունել ադրբեջանական կալվածատերերի և բեկերի իշխանու-
թիւնը»։²

Ղարաբաղը կանգնած էր նոր արյունահեղութիւնների առջև։
Ասկերանում, Խանքենդում, Զարուղում և Շուշվա մուսուլմանական

1 Նույն տեղում։

2 «Наше время», 5 апреля 1919.

մասում տեղակայված աղբրեջանական մի քանի հազարանոց գորամասերը և թաթարական զինված ամբոխը սպասում էին հրամանի, Ղարաբաղում մեծամաշտաբ մարտական գործողություններ ծավալելու համար:

Պատերազմը վարելու համար Ղարաբաղը շուներ անհրաժեշտ Հայոց Ազգային խորհուրդը անում էր ամեն ինչ հնարավոր պատերազմից խուսափելու համար: Նա իր անդամներից մեկին՝ Լևոն Զարաֆյանին ուղարկեց Երևան, որպեսզի հանրապետության կառավարությունը տեղեկացներ երկրի անկախությանն ու անվտանգությունը սպառնացող վտանգի, դրա դեմ պայքարելու համար բավարար ուժեր շունենալու և այլնի մասին: Լ. Զարաֆյանը, Ազգային խորհրդի անունից, Հայաստանի կենտրոնական գործադիր մարմնին իրազեկ դարձրեց, որ Ղարաբաղը կարող է զենքի կոչել 10—12 հազար մարդ, սակայն դրան խանգարում են զենքի, զինամթերքի և փողի պակասությունը, ինչպես նաև ռազմական ամուր կազմակերպության և հեղինակավոր զինվորական հրամանատարի բացակայությունը: Նա խնդրում է Հայաստանի կառավարությունը շտապ կերպով կազմակերպել Ղարաբաղին նյութական ու ֆինանսական օգնություն, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնվեն նրա հասարակական և տնտեսական կյանքը: Իսկ պաշտպանական համակարգը ուժեղացնելու և զինվորական գործը կազմակերպելու ու ղեկավարելու համար Արցախ ուղարկել հեղինակավոր և փորձված զինվորական:՝ Հայաստանի կառավարությունը, այս դեպքում նույնպես, ինչպես կտեսնենք, անվճռականություն հանդես բերեց:

Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը Վահան Էպիսկոպոսի և իր անդամ Բահաթրյանի միջոցով արցախահայությունը սպառնացող նոր վտանգի մասին իրազեկ դարձրեց նաև զենեքալ Թոմասին:

Բարձրում գտնվող բրիտանական զենեքալին նրանք ներկայացրին Ղարաբաղի դրություն և Ազգային խորհրդի պահանջների մասին հուշագիր: Նրանում ասված է, որ Ղարաբաղի աշխատավո-

1. ՀՀՊՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.243, քք. 53—54:

րութիւնը չի ցանկանում արշուն ու ավեր, տենչում է խաղաղ աշխատանքի, իսկ այդպիսի կյանք նրան չի կարող տալ Ազրբեջանի նման արշան ծարավ մի կառավարութիւն:

Ուշագրավ է, որ Ազրբեջանի ռազմամուլ պահվածքի համար Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը, միանգամայն իրավացի կերպով, պատասխանատու է համարում նաև բրիտանական ներկայացուցչութեանը և նրա ղեկավար Թոմսոնին, որոնք վարում էին ազրբեջանամետ քաղաքականութիւն: Այդ կապակցութեամբ Ազգային խորհուրդը հուշագրում այն արտահայտել է հետևյալ կերպ.

«Ընդառաջ գնալով դաշնակից հրամանատարութեան պահանջներին, հայերը ձեռնպահ մնացին ամեն տեսակի ռազմական գործողութիւններից, մինչդեռ անգլիական ներկայացուցչութեան գալուց հետո, ազրբեջանական կառավարութիւնը, տաճիկ սպաների հրամանատարութեամբ առաջ քաշեց իր զորքերը ռազմավարական կետերի ուղղութեամբ՝ դեպի Ասկերան, Խանքենդ, Զարուզ, Շուշի և Կարյազինո: Այս գործողութիւնները Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութիւնը համարում է իբրև ազրբեջանական կողմի նախնական ագրեսիա, որը հայերի մեջ ստեղծում է բնական հուզմունք և զրգում: Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը անկեղծորեն ցանկանում է դաժառում հաստատել կարգ ու կանոն: Դրա համար Ազգային խորհուրդը առաջարկել է. «անգլիական հրամանատարութիւնը պետք է հայկական մասում վերացնի Ազրբեջանի գեներալ նահանգապետութիւնը, շուտափույթ հեռացնի Ղարաբաղի հայկական շրջաններից այն զորքերին, որոնք, հակառակ անգլիական հրամանատարութեան, գրավել են հայկական դիրքերը»: Այդ ամենից հետո նոր միայն հնարավոր է դիմել գործնական քայլերի, — ասված է հուշագրում: Ստորև բերում ենք նախատեսված գործողութիւնները. 1. կամ Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնել անմիջապէս կամ ժամանակավորապէս, մինչև Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսի վճիռը, 2. պահել այն դրութիւնը, որպիսին կար մինչև թուրքերի Ղարաբաղ գալը, այսինքն՝ վերականգնել նրա կառավարութիւնը, կամ 3. նշանակել անգլիական ընդհանուր նահանգապետ հայկական շրջանում, պահպանելով տեղական (հայկական) վարչութիւնը կամ, ասել է թե, նրա ինքնավարու-

Թյունը:՝ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք է գնում այնպիսի պահանջների մասին, որով հայկական կողմը ցանկանում էր զիջումների միջոցով, իհարկե, բախտը երբեք չկապելով Ադրբեջանի հետ, հարցը լուծել խաղաղ կերպով: Դրանց հավաստիությունը որևէ կասկած չէր հարուցում Թոմսոնի մոտ, հենց միայն նրանով, որ նա քաջատեղյակ էր, որ անգլիացիների Ղարաբաղ մուտք գործելուց հետո արցախահայությունը պայքարը ուղղված է եղել հենց այդ նպատակների իրականացմանը: Անգլիացի զենեքալին կասկած չէր հարուցում և այն, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը համառորեն չէր ուզում ենթարկվել Ադրբեջանի գերիշխանությանը, կամ որ նույնն է՝ Սուլթանովի զենեքալ նահանգապետությանը: Պատասխան խոսքում զենեքալ Թոմսոնը եռանդուն կերպով ջանում էր հավաստիացնել հայ բանագնացներին, որ Ղարաբաղում Ադրբեջանի զենեքալ նահանգապետություն հաստատելու հանգամանքը պայմանավորված է գավառում հայ—թաթարական ազգաբնակչության միջև ստեղծված վտանգավոր լարվածությամբ, որը հզի էր ողբերգական հետևանքներով: Գենեքալը փորձում էր հայերին համոզել, որ ադրբեջանական իշխանության հաստատումը արվել է ի շահ հայերի, այն իմաստով, որ Ղարաբաղի հայ բնակչությունը կազմակերպված զինվորական ուժ և զինամթերք, ամենազլխավորը՝ ֆինանսական միջոցներ չունի: Մինչդեռ Ադրբեջանը նախապատրաստում էր զինված ուժեր կենտրոնացնել Աղզամում, Ղարաբաղի վրա հարձակվելու համար:² Բայց ոչ միայն դրանով: Ըստ Թոմսոնի դա կապ ունի նաև զաղթականության հետ³ և որ ինքը հենց զաղթականության շահերը նկատի ունենալով, ստիպված է եղել հենվել իրական ուժի վրա, և որ ազգով մուսուլման անձանց պաշտոն ստանձնելը երբեք չի որոշում Ղարաբաղի հարցը: Շարունակելով իր միտքը, զենեքալը պնդում է, որ «Սուլթանովի նշանակումը որպես Ղարաբաղի թուրքերի մեջ մեծ ազդեցություն

1 «Մշակ», 18 մարտի 1919 թ., 21 մարտի 1919 թ., ՀՀԳԳԱ, ֆ.200, ց.1 գ.243, թթ. 31—32:

2 Նույն տեղում:

3 1919 թ. սկզբներին Ղարաբաղում հաշվվում էր շուրջ 40000 զաղթական, որից 10000-ը մուսուլմաններ և 30000-ը հայեր: ՀՀԳԳԱ, ֆ.199,ց.1 գ.23, մաս 1, թթ. 143—144:

ունեցող մարդու՝ ապահովում է կարգը, իսկ գեներալ Մեխմանդարովը պատասխանատու է Եվլախ—Շուշի ճանապարհի համար»։¹

Ղարաբաղը Հայաստանի ենթակայությունը հանձնելու խնդրի կապակցությամբ, Քոմսոնը պատասխանում է, որ ինքը չի կարող հենվել Հայաստանի կառավարության վրա, քանի որ Երևանը կտրված է Շուշիից։²

Ի դեպ, այս տեսակետները Քոմսոնը պաշտպանեց նաև Երևանում։ 1919 թ. մարտի 25-ին Երևանում Քոմսոնի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, նվիրված Ղարաբաղի հարցին։

Անգլիացի գեներալը ամեն տեսակի խաբուսություններով ու սպառնալիքներով աշխատում էր հիմնավորել, որ Ադրբեջանի ժամանակավոր իշխանության հաստատումը, մինչև խաղաղության կոնֆերանսի վճիռը, անխուսափելիորեն բխում է Ղարաբաղում տիրող վատթարագույն քաղաքական ու տնտեսական պայմաններից։ Արջի ծառայություններ մատուցող անգլիացին ուներ մի նպատակ՝ Հայաստանի կառավարությունից համաձայնություն ստանալ Արցախի նկատմամբ հովակնություն շունենալու մասին։ Քոմսոնի պահանջը վճռական մերժում ստացավ։ Հանրապետության կառավարությունը հայտարարեց, որ Ղարաբաղի հարցը Հայաստանի համար փախստականների հարց չէ, այլ քաղաքական հարց է, որ Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս։³

Ղարաբաղը Հայաստանից կտրելու և այն Սուլթանովի գեներալ նահանգապետությանը ենթարկելու միտումով տենդորեն գործող անգլիացիները խորհուրդ էին տալիս Սուլթանովին մեկուսացնել և ասպարեզից հեռացնել հայ քաղաքական գործիչներին, ամենից առաջ նրանց պարագլուխներին, որոնք «ալիկոծում» էին ժողովրդին։ Նրանք շատ անհանգստացած էին հատկապես դաշնակցական գործիչներից և հիմնական պայքարն ուղղել էին նրանց

1 «Զանգ», 2 ապրիլի 1919 թ.։

2 «Ժողովուրդ», 2 ապրիլի 1919 թ., «Զանգ», 2 ապրիլի 1919 թ.։

3 «Արձագանք», 18 ապրիլի 1919 թ., «Արև», 9 ապրիլի 1919 թ., ՀՀՊԳԱ, ֆ.199, ց.1, գ.223, մաս1, թթ. 143—144

ղեմ: Ահա թե այդ կապակցութեամբ անգլիացի մտորը ինչ խորհուրդ էր տալիս Սուլթանովին. «Գրեթե բոլորն, առանց բացառութեան, պատկանում են դաշնակցութեանը, և նրանց շափավոր մարդկանցով փոխարինելով, կարելի է հուսալ, որ հայկական հասարակական կարծիքը-ավելի ողջախոհ ուղղութեան կատանա»:¹

Հարաբարդի ղլխավոր նահանգապետին անհանգստացնում էր Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանի Շուշվա քաղաքագլուխ լինելու հանգամանքը: 1919 թ. մարտի 17-ին, Սուլթանովը մի գրութեամբ Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանին հայտնեց, որ նա պաշտոնից հեռացված է: Սակայն այս ցինիկ առաջարկը վճռական մերժում ստացավ. Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանը պատասխանեց, որ ինքը ընտրված է ժողովրդի կողմից և չի ճանաչում Ադրբեջանի գնեհրալ նահանգապետութեանը:² Ադրբեջանի իշխանութիւնը չճանաչող Արցախի հայ պետական պաշտոնյաներին ու աստիճանավորներին Սուլթանովը փորձեց «դարձի բերել» սովի սպառնալիքով:

1919 թ. մարտի 16-ին Սուլթանովը հրապարակեց հերթական տիրահոշակ հրամանը՝ ոտճիկ կստանան միայն այն աստիճանավորները, որոնք կանխակալ կստորագրեն, որ հունիսից սկսած ծառայել են Ադրբեջանին և ամենայն եռանդով պետք է շարունակեն իրենց ծառայությունը:³

Հրամանը մեծ հուզումների տեղիք տվեց: Մարտի 19-ին Շուշիի տեալական դպրոցի դահլիճում կայացավ քաղաքի պետական հիմնարկների ու դպրոցների ծառայողների ընդհանուր ժողով, ուր բնութեան դրվեց սույն կարգադրությունը: Ժողովը ընտրեց ութ հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որը պետք է այդ մասին տեղյակ պահեր Շուշիի անգլիական ներկայացուցչությունը և պահանջեր միջոցներ ձեռնարկել այդ անօրինական քայլի դեմ:⁴ Հարկ է նշել, որ անգլիական ներկայացուցչությունը, ինչպես միշտ, այս

1 22994Ա, թ.200, ց.1, գ.309, թթ. 11—12:

2 Սույն տեղում:

3 «Արև», 4 ապրիլի 1919 թ.:

4 Սույն տեղում:

ղեպքում ևս զորակից դարձավ Սուլթանովի «նախաձեռնությունը»:

Բրիտանական գաղութային ղեկքին ապավինելով, Ղարաբաղի գեներալ նահանգապետը դիմեց նոր արկածախնդրության: Նա նույն պահանջով դիմեց նաև Շուշիի հայկական ուսումնական դպրոցի մանկավարժական կոլեկտիվին: Կրթության ու մշակույթի արժեքը հասկացող ու գնահատող արցախցին, միանշանակ պատասխան տվեց «Մեր խիղճը գրամով չենք կարող ծախել»:¹

Մարտի 25-ին քաղաքային վարչության շենքում կայացավ բազմամարդ ծնողական ժողով, որը քննության առնելով Սուլթանովի պահանջը, ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Ուսումնական դպրոցը բացված է անզլիական ներկայացուցչության աշխատակից, կապիտան Սերայտի գրավոր կարգադրությամբ, նախկին հիմունքներով: Նրա բացմանը Ազրբեջանը չի մասնակցել, որ Ղարաբաղը, իբրև վիճելի երկրամաս, կառավարման որոշակի ձև չունի, հետևապես նախքան տվյալ խնդրի լուծումը ոչ մի կառավարություն չի կարող այնտեղ քաղաքական նշանակություն ունեցող որևէ քայլ կատարել, որ հայկական Ղարաբաղին իր շորքերը համագումարի միջոցով շատ պարզ և կտրուկ հայտարարել է իր վերաբերմունքը դեպի Ազրբեջանը, երբեք հիմք չի տվել ուսումնական դպրոցի մանկավարժական խորհրդին հակառակ քայլեր անելու»:²

Վերադառնանք Շուշիի անզլիական ներկայացուցչության գործունեությանը: Պետք է ասել, որ վերջինս առանց արցախահայության տրամադրությանը լավ ծանոթանալու, իր ազրբեջանամետ քաղաքականության ձախողման ամբողջ պատասխանատվությունը բարդեց Ազգային խորհրդի վրա և միանգամայն սխալ ընթացք բռնեց: Նա ենթադրում էր, որ եթե խիստ միջոցներ կիրառի Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի ազդեցիկ անդամների նկատմամբ, ապա հնարավոր կլինի Արցախը ենթարկել խորտակմանը և բեկ Սուլթանովին, ասել է թե, Ազրբեջանի իշխանությունը: Նա սկսեց բռնության ու հալածանքի քաղաքականությունը: Նախ, Շուշիից հեռացրեց Գ. Բալայանին և Լ. Զառաֆյանին,³ որոնք ինչպես հայտնի է, բուլղոսյան

1 «Արև», 26 մարտի 1919 թ.:

2 «Արև», 21 մարտի 1919 թ.:

3 «Արև», 9 ապրիլի 1919 թ.:

նոր էին եկել Բարձրից և բնական է, որ իրենց կարճատև զործունեության ընթացքում զժվար թե առիթ տված լինենին որևէ կերպ կասկածելու իրենց նկատմամբ:

Գրան հաջորդեցին նոր խաղեր: Անգլիական հրամանատարությունը Բաբու հրավիրեց վեց հայ պատգամավորների: Ազգային խորհուրդը ընտրեց Բաբու մեկնող պատվիրակություն հետևյալ կազմով՝ Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք Շահնազարյան, Ազգային խորհրդի անդամ Ար. Տեր—Միքայելյան, Չանախչիի գյուղական համայնքի կոմիսար Ա. Քումանյան, Ազգային խորհրդի գաղթականություն բաժնի նախագահ Կ. Մինասրեկյան, իրավարան Մ. Վարդապետյան և մանկավարժ Ան. Տեր—Միքայելյան: Ըստ երևույթին, պատվիրակության կազմը անգլիացիներին սրտովը չէր: Այլապես ինչով բացատրել այն փաստը, որ պատվիրակության հետ ծանոթանալուց հետո, Բարձի բրիտանական հրամանատարության թելադրանքով, Շուշիի ներկայացուցչությունը նոր պահանջով դիմեց Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին, այն է՝ Բաբու պետք է մեկնեն Ազգային խորհրդի նախագահը և նրա օգնականը: Կարծում ենք, որ դրանով բրիտանական հրամանատարությունը կամենում էր հեռացնել վերոհիշյալ անձանց Ղարաբաղից, նրանց համարելով անհաշտ ու անհնազանդ զործիչներ:

Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը այդ որոշումից վրդովված, զրույթյամբ հայտնում է անգլիական ներկայացուցչությանը, նշելով, որ դրանով նա փաստորեն զաղարեցնում է Ազգային խորհրդի զործունեությունը, որը, անշուշտ, Արցախի քաղաքական կացության համար կունենա բացասական հետևանքներ: Ազգային խորհուրդը հանդես եկավ նոր առաջարկությամբ՝ Բաբու պետք է մեկնեն խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանը և երեք քաղաքացիներ: Ներկայացուցչությունը առաջարկությունը մերժեց: Երկար բունակցելուց հետո, կողմերը եկան համաձայնության, որ Բաբու մեկնեն Ասլան Շահնազարյանը և Շուշիի քաղաքագլուխ Գեորգիոս Մելիք Շահնազարյանը:¹

1919 թ. մարտի 26-ին Բաբվում Ղարաբաղի պատվիրակները

1 «Արև», 9 ապրիլի 1919 թ., ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.293, թթ. 45—47:

հանդիպում ունեցան զնդապետ Շատելվորդի¹ հետ: Անգլիական զնդապետը անվերջ պնդում էր իրենն՝ ընդունել Ազրբեջանի գեներալ նահանգապետ Սուլթանովի իշխանությունը:

Արցախի պատվիրակները հանգձմանորեն բացատրում են, որ մի ժողովուրդ, որն իր ազատությունը և անկախությունը պահպանելու համար տվել է հազարավոր զոհեր, տնտեսապես հյուծվել է ազրբեջանական մուսավաթականների ու տաճիկների պատճառով, երբեք չի ընկճվի և զենքը ձեռքին կմարտնչի դավթիչների դեմ:

Հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությանը հանձնել Շատելվորդի հետ զրույցից մի հատված: Վերջինիս այն հարցին, թե ինչի՞ է ձգտում Ղարաբաղի հայությունը, Ասլան Շահնազարյանը աներկյուղ պատասխանում է. «Դեպի մեծ Հայաստանը, որի հետ նրա լեզվական, մշակութային և տնտեսական կապերը ընդհանրական են»:

Անշուշտ, Շատելվորդին չէր գոհացնում նման պատասխանը: Գնդապետը խոսում էր ուժի դիրքից. զնացեք և համոզեք ձեր ժողովրդին, որ ժամանակավորապես ընդունի գեներալ նահանգապետ Սուլթանովի իշխանությունը: Հակառակ դեպքում լիովին պատասխանատու եք հետևանքների համար և ամեն մի քայլ Ազրբեջանի դեմ, կգիտվի Անգլիային դեմ: Քաղաքազուլա Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանը պատասխանում է, որ անկարելի է հայությունը համարել թշնամի Ազրբեջանին ենթակա, քանի որ նա ընդունակ չէ անգամ իր երկրում կարգ ու կանոն հաստատել, ուր մնաց Ղարաբաղի ազատասեր ու կուլտուրապես բարձր հայությունը կառավարել:²

Ազրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչել տալու Շատելվորդի ջանքերը ապարդյուն անցան: Ղարաբաղի պատվիրակները մնացին անդրդվելի: Շատելվորդը զայրացած էր հատկապես Ա. Շահնազարյանի հաստատակամությունից: «Ամենից անհաշտը հայերից, — գրում էր նա, — դաշնակցական կուսակցության հայտնի անդամ

1 1919 թ. վերջերին Քոմսոնը կարգվեց Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար: Նրա փոխարեն Բաբու գնաց զնդապետ Շատելվորդը: Տես՝ «Արձագանք», 21 ապրիլի 1919 թ.:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 135—139, 220-240, ф. 200, г. 1, қ. 5, рр. 10—11, қ. 293, рр. 45—47, ф. 252, г. 1, қ. 5, рр. 4—5:

Աւրան Շահնազարյանն է: Ես այդ պարտնին բազմիցս զգուշացրեցի վերադառնալ Շուշի և բնակչությանը համողել ընդունել Ազրբեջանի իշխանությունը: Նա հայտարարեց, որ ինքը մտադրված չէ այդ պայմանով վերադառնալ Շուշի: Ես թույլատրեցի նրան մնալ Բաքվում: 1 Հարցի հետ առնչվող տվյալները ցույց են տալիս, որ Ա. Շահնազարյանի Բաքվում մնալու վերաբերյալ Շատելվորդի բացատրությունները կեղծիք են: Իրականությունն այն է, որ Բաքվի բրիտանական հրամանատարությունը արգելեց Շահնազարյանին վերադառնալ Շուշի, որովհետև նա հրաժարվեց կատարել Շատելվորդի պահանջը և հայտարարեց, որ «հայերը երբեք չեն ենթարկվի Ազրբեջանի հրամաններին, և նրանք զենքով կդիմադրեն բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեն մտնել իրենց երկիրը»: 2

Ապրիլի 3-ին զեղապետ Շատելվորդը բրիտանական զորական ներկայացուցչության անունից հայտարարություն արեց, որով կոչ էր անում Ղարաբաղի հայ բնակչությանը, առանց դիմադրության, ենթարկվել Խոսրով բեկ Սուլթանովի հրամաններին, ընդունել Ազրբեջանի զենեակա-նահանգապետությունը: 3 Շատելվորդի հայտարարությունը, արցախահայության համար ճշի էր նոր վտանգներով: Հայաստանի կառավարությունը վճռականորեն բողոքեց Բաքվի բրիտանական հրացանատարությանը այդ հայտարարության դեմ 4 և կատարեց գործնական քայլեր Հայաստան—Արցախ վարչական համապետական միասնության հաստատման ուղղությամբ: 1919 թ. ապրիլի 11-ի որոշմամբ, ծննդով շուշեցի Միրբայել Արզումանյանը նշանակվեց Շուշիում անգլիական ներկայացուցչությանը կից Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ: 5

Ինչպես վկայում են վավերագրերը, Շատելվորդը իր ծրագրերի իրականացման հանդեպ շափազանց հետևողական էր, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերվում էր Արցախին: Շատելվորդի վերը նշված

1 Նույն արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 9—10:

2 «Հատաչ», 24 ապրիլի 1919 թ.:

3 Նույն տեղում, 25 ապրիլի 1919 թ.:

4 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, մաս 1, թ. 154:

5 «Արձագանք», 10 ապրիլի 1919 թ.:

հայտարարութեանը, հաջորդեց նրա այցը Արցախ: Նա Ազգային
խորհրդից, վերջնագրի ձևով պահանջեց, իր ներկայութեամբ լուծել
Ադրբեջանին հպատակվելու հարցը:

Բարձի գինվորական հրամանատարութիւնը ապրիլի 23-ին
նշանակեց Ղարաբաղի հայութեան նոր համագումար, ուր պիտի
քննութեան առնվիր այն հարցը, թե ցանկանում է արդյոք հայ
ժողովուրդը միանալ Ադրբեջանին, թե՛ ոչ:¹

Համագումարի բացման նախօրյակին, անդլիական հրամանա-
տարութիւնը Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդից պահանջեց, որ
Ղարաբաղից հեռանան խորհրդի փոխնախագահ Մելիք Հովսեփ-
յանը, խորհրդի անդամներ Եղիշե Իշխանյանը և Հրանտ Բահաթրը-
յանը:² Ղարաբաղից Ազգային խորհրդի անդամների արտաքսումը
պատճառաբանվում էր նրանով, որ իբր նրանք ծայրահեղ անհաշտ
վերաբերմունք են ցուցաբերում գեներալ Կահանգապետ Սուլթա-
նովի և բրիտանական ներկայացուցչութեան հանդեպ, հրահրում են
ազգամիջյան կռիվներ և կարող են իրենց ներկայութեամբ ազդե-
ցութիւն գործել գումարվելիք համագումարի աշխատանքների վրա:

Արցախահայութեան նոր՝ 5-րդ համագումարը սկսվեց ապրիլի
23-ին և տեղեց մինչև ապրիլի 29-ը: Համագումարի առաջին նիստին
մասնակցեցին զնդապետ Շատելվորդը և բժիշկ Խոսրով բեկ Սուլ-
թանովը: Համագումարը այդ նիստում լսեց Շատելվորդի «Ղարա-
բաղի ժամանակավոր իշխանութեան վարչական ծրագիրը» զեկու-
ցումը: Զեկուցման մեջ Շատելվորդը եռանդուն կերպով ջանում էր
համագումարին խաբելով, համոզելով, սպառնալով, բարոյական
ճնշում գործադրելով հասնել նրան, որ պատգամավորները Ղարա-
բաղը ճանաչեն Ադրբեջանի կազմում:

Շատելվորդը շխորշեց անել սուտ հայտարարութիւն, թե իբր
Հայաստանի կառավարութիւնն արդեն տվել է իր համաձայնու-
թիւնը մինչև խաղաղաբար կոնֆերանսի որոշումը՝ ադրբեջանա-
կան գեներալ Կահանգապետութեան իշխանութեան տարածմանը
հայկական Ղարաբաղի և Զանգեզուրի նկատմամբ:

1 «Հառաջ», 24 ապրիլի 1919 թ.:

2 ՀՀԶԲԿԱԿՊԱ, ֆ.4033, ց.1, գ.547, թ.1, «Հառաջ», 24 ապրիլի 1919 թ.:

Ապրիլի 24-ի նիստում տեղի ունեցավ զեկուցման ծավալուն քննարկումը: Արտահայտելով Լեոնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության միասնական ցանկությունը, 5-րդ համագումարը ընդունեց այսպիսի որոշում. «Մենք համոզված ենք, որ Ադրբեջանը իր մեծ եղբոր՝ Տաճկաստանի օրինակին հետևելով, ձգտում է բնաջինջ անել հայերին ...: ... Պատմական, կուլտուր—իրավական և մանավանդ տնտեսական պայմանները չեն կարող ոչ մի դեպքում հիմք ծառայել հայ ժողովրդի վզին փաթաթելու Ադրբեջանի թեկուզ ժամանակավոր իշխանություն վարչական ձևը: Այդ ամենի հիման վրա համագումարը անհնարին և անընդունելի է համարում Ադրբեջանի հետ առնչություն ունեցող որևէ ծրագիր և այդ ծրագրի բռնի իրականացումը կյանքի մեջ համարում է անխուսափելի պատճառ ստեղծելու ազգամիջյան լուրջ խռովություններ»:՝ Շատելվորդը բնականաբար դժգոհ մնաց որոշումից և կրկին պահանջեց ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը: Պատգամավորները գտան, որ իրենց որոշումը ճիշտ է, բանի որ լիովին արտահայտում է Ղարաբաղի հայության միասնական կամքը, որի համար անզլիական հրամանատարությունը, եթե կամենա, կարող է համոզվել նաև համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով:՝

Քոչվորների խնդրի առնչությամբ համագումարը որոշեց թույլատրել նրանց սար բարձրանալը պայմանով, որ անզլիական զինվորները ուղեկցեն, որպեսզի հայ—թաթարական ընդհարումներ չառաջանան:

Սա է պատմական ճշմարտությունը: Մինչդեռ որոշ հեղինակներ այդ ամենը շրջում են զլխիվայր: Այսպես, Ջ. Գուլիևը հենվելով 1919 թ. մայիսի 22-ին ՌԿ (բ) Կ Կենտկոմին հասցեագրված Ա. Միկոյանի զեկուցագրի սխալ տեղեկություն վրա, թե իբր Ղարաբաղի «հայ գյուղացիությունն իր հինգերորդ համագումարում որոշել է ճանաչել Խորհրդային Ադրբեջանը (1919 թ. Ադրբեջանը չէր խորհրդայնացվել—Հ.Հ.) և նույնպես միանալ նրան», եզրակացնում է, թե Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորները հանդես են եկել

1 «ժողովուրդ», 14 մայիսի 1919 թ., «Արև», 30 ապրիլի 1919 թ., 18 մայիսի 1919 թ., «Աշխատավոր», 16 մայիսի 1919 թ.:

2 «ժողովուրդ», 14 մայիսի 1919 թ., «Աշխատավոր», 16 մայիսի 1919 թ., «Արև», 1 մայիսի 1919 թ.:

«իրենց երկրամասը Ազրբեջանին միացնելու օգտին»¹ նույնն է կրկնում Գ. Գուլիեր:²

Ազավեցին Շատելվորդի նոր կեղծիրներն ու սպառնալիքները: Նա Հայաստանի կառավարութիւնն անկայացուցիչներ Միք. Արզումանյանին, Հովհ. Արղությանին և Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի Հայոց Ազգային խորհուրդներին բազմիցս հայտարարեց, թէ իբր Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտոնապէս ճանաչել է Ազրբեջանի իշխանութիւնը Ղարաբաղի վրա:³

Երևանի կառավարութիւնը ժամանակին պաշտոնապէս չհերքեց վտանգավոր այս հայտարարութիւնը, թեև նա մի շարք անգամներ իր բանավոր պարզարանումների ժամանակ և իր ներկայացուցիչների միջոցով բրիտանական հրամանատարութիւնը և Ազրբեջանի կառավարութիւնը հայտնել էր, որ ինքը ոչ ոքի այդպիսի համաձայնութիւն չի տվել և չի տալու:⁴

Հայաստանի կառավարութիւնն կողմից պաշտոնական հերքում չտալու հանգամանքը սաստիկ հուզեց արցախահայութիւնը: Այդ կապակցութեամբ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայրենակցական միութեան վարչութեան անունից Ա. Բարախանյանը (Լեո) մայիսի 24-ին դիմեց Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ խնդրանքով, որ առանց հետաձգելու պաշտոնական հայտագրով դիմի բրիտանական հրամանատարութիւնը և հերքի Շատելվորդի հայտարարութիւնը:⁵

Հանրապետութեան կառավարութիւնը նույն պահանջով դիմեց նաև Միք. Արզումանյանը, և մայիսի 5-ին ստացավ պատասխան, որ կառավարութիւնը ոչ ոքի համաձայնութիւն չի տվել Ղարաբաղը և Զանգեզուրը ղեկավարելու:⁶ Միաժամանակ Շուշիում ստացվեց Հայաստանի կառավարութեան գրութիւնը, այն մասին, որ «Հայաստանի կառավարութիւնը շարունակում է մնալ իր

1 «Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия истории, философии и права»- 1973, № 23, с. 11—19, «Бакинский рабочий», 14 июня 1988.

2 Մանրամասն տես՝ Հ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

3 Տես՝ «Нагорный Карабах в 1918—1923 гг.», с. 215—220.

4 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, Բ. 57, գ. 309, Բ. 108:

5 Նույն տեղում, գ. 309, Բ. 80:

6 Նույն արխիվ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, Բ. 84:

հայեցակետի վրա, որ հայկական Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժան մասն է և պիտի ենթարկվի Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կամ Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին և իսպառազատ լինի Ադրբեջանի իշխանությանը ենթարկվելուց»¹

Արցախի համահայկական 5-րդ համագումարից որոշ ժամանակ անց Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը անթաքույց հայտարարեց Շատելվորդին, որ արցախահայությունը մինչև արլան վերջին կաթիլը կպայքարի իր անկախության համար և բնավ չի ընդունի պանիսլամական Ադրբեջանի ռազմատենչ իշխանությունը²

Շատելվորդը շարունակում էր շուտափույթ ավարտել Արցախի և ոչ միայն նրա, այլև Զանգեզուրի հանձնումը Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությանը: Շատելվորդը հանձն առավ կատարելու մուսավաթականների մյուս կարևոր ցանկությունը ևս. համոզելու, ստիպելու զանգեզուրցիներին, որպեսզի ընդունեն ադրբեջանական վարչակարգը: Ստանձնելով «այդ գործի» միջնորդի դերը, նա 1919 թ. մայիսին ժամանեց Գորիս և հրավիրելով խորհրդի անդամներին, համոզում էր ընդունել Ադրբեջանի տիրապետությունը, սակարկում Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ առավելությունների մասին: Զանգեզուրցիների պատասխանը համարձակ էր ու վճռական: «Մեր երկրի վճիռն է, գեներալ, չկանգնել ոչ մի միջոցի առաջ և թույլ չտալ Ադրբեջանին ոտք դնելու մեր երկիրը, մենք միայն մի ցանկություն ունենք՝ հավիտյանս լինենք մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի Հանրապետության կազմում, որի համար ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չենք առնի»³

Արխիվներում պահպանվել են անգլիական իմպերիալիստների հակահայկական քաղաքականությունը մերկացնող շատ փաստաթղթեր: Դրանք վկայում են, որ Զանգեզուրը նվաճելու համար բրիտանական զորական ներկայացուցչությունը ամեն կերպ օգնում էր Ադրբեջանին: 1919 թ. հունիսի 2-ին Գորիս եկավ Շուշիի անգլիական ներկայացուցչության պետ Մոնկ—Միդդոնը և նույն օրը իր

1 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.309, թ.108.

2 Նույն տեղում, թ.127.

3 «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1989, թիվ 2, էջ 325.

մոտ հրավիրեց Զանգեզուրի և Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի անդամներին և պահանջեց ճանաչել Ազրբեջանի իշխանությունը:

Շրջանային (Ազգային) խորհրդի պատասխանը միանշանակ էր, որ Զանգեզուրի առաջին գյուղացիական համագումարի որոշման համաձայն Հայաստանի Հանրապետության երկրամաս Զանգեզուրի դեմ կատարված ամեն մի ագրեսիվ գործողություն հայ ժողովրդի կողմից կհանդիպի ամենահամառ և կատաղի դիմադրության:¹

Այսպիսով, Ղարաբաղը Ազրբեջանին բռնակցելու գործում անգլիացիները խաղաղեւ են ղգալի դեր: Ներկայիս ազրբեջանական պատմաբանները համառորեն շեն ուզում որևէ խոսք ասել այդ մասին: Մինչդեռ ինքը՝ բրիտանական բանակի զնդապետ Շատելվորդն է ասել, որ հայերը մինչև խաղաղության կոնֆերանսի ավարտը «պետք է ենթարկվեն զեներայ- նահանգապետին, որը նշանակված է բրիտանական հրամանատարության գիտությունը և համաձայնությունը»:²

Մեկ այլ փաստաթղթում կարդում ենք, բրիտանական հրամանատարությունը պաշտպանում է Սուլթանովին՝ նրա կիրառած բոլոր միջոցներով հանդերձ: Հայերը պետք է հասկանան, որ քանի դեռ Սուլթանովը կշարունակի ճշտորեն կառավարել, մենք նրա կողմը կլինենք, և որ անթույլատրելի է հետագա որևէ դիմադրություն, — այս խոսքերը պատկանում են անգլիական ռազմական ներկայացուցչության մայրը Մոնկ Միզոնին:³

1 Նույն տեղում, էջ 226:

2 ՀՀԳԳԿԱ, ֆ.252, ց.1, գ.5, ք. 4—5:

3 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.309, ք. 11—12:

2. Սուլթանովը սաստկացնում է բռնությունները

Ղարաբաղի նվաճումը մնում էր նրա անկատար երազանքը, որին շկարողացավ հասնել խարդախության ու սպառնալիքների միջոցով, որից հետո անցավ բացահայտ պատերազմի: Հարկավոր էր դիմել կտրուկ միջոցների Ղարաբաղի հայության դեմ ուղղված վտանգը կանխելու համար: 1919 թ. ապրիլի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանը Փարիզ ուղարկված հեռագրում, հասցեագրված հայկական պատվիրակությանը, հայտնում էր Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի նկատմամբ մուսավաթականների բռնազուլթունների ու դավերի մասին և պահանջում էր դիմել դաշնակից երկրների կառավարություններին, որպեսզի նրանք անհապաղ ձեռնարկեն վճռական միջոցներ՝ կասեցնելու թաթարներին, կանխելու արյունահեղությունը:¹ Սակայն դա չարվեց: Չարվեց, որովհետև դաշնակից երկրների պատվիրակները, մասնավորապես բրիտանականը, մտահոգված էին իրենց երկրների բարձր շահերով: Իսկ Ա. Ահարոնյանը (Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում Հայաստանի պատվիրակության նախագահ) համոզվելով, որ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները զոհում են հայոց շահերը, 1919 թ. հուլիսի 30-ին Փարիզից Ս. Տիգրանյանին ուղղված պատասխան նամակում հայտնում էր, որ «Անգլիան, ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ մեզ մոտ, վարում է քողարկված, բայց սխտեմատիկ մուսուլմանական քաղաքականություն»:²

Մղձավանջային այդ օրերին Սուլթանովը վճռեց արցախահայությանը խեղդել սովի միջոցով: Գեներալ՝ նահանգապետի կարգադրությամբ մայիսի 20-ից հայերի առջև փակվեցին Գաշտային Ղարաբաղի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Դա շափազանց ծանր կացության առաջ կանգնեցրեց արցախահայությանը: Ամենուր ժողովուրդը հեծում էր սովի ճիրաններում: Բաքվում լույս տեսնող «Արև» թերթի հուլիսի 27-ի համարում կարդում ենք. «Վարանդան և Խաչենը կանգնած են սովի դռանը, իսկ մի շարք գյուղերում

1 «Արև», 19 ապրիլի 1919 թ.:

2 ՀՀԳԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.317, թ.38:

արդեն սով է»¹ Սարսափելի էր հայ գաղթականության՝ Գանձակում և գավառում ապաստանած 1915 թ. վերապրողների դրությունը: Չկար կառավարական օգնություն: «Հայ բնակչությունն ի վիճակի չէ օգնելու հինգ հազար գաղթականականների: Գաղթականները ճանճի նման կոտորվում են սովից, ուժասպառությունից և ամեն տեսակ համաճարակներից»² — այդ օրերին գրում էր «Արև թերթը»:

Մայրահեղ ծանր դրության մեջ էր նաև գավառի հոգևոր կյանքը: Ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով փակվել էին բոլոր դպրոցները և աղգային ու հասարակական մյուս հաստատությունները:³

Ամենասուկային երկրամասում տիրող անիշխանությունն էր ժողովուրդը հավատք կորցրել էր իշխանությունների հանդեպ: Անիշխանության ու թողափության հետևանքով Ղարաբաղում օրօրի վրա ծաղկում էր ավազակությունը, թալանը և մարդասպանությունը: Այդ կապակցությամբ մեջ ենք բերում Ղարաբաղի Հայոց Աղգային խորհրդի նախագահի, 1919 թ. ապրիլին կազմված զեկուցագիրը, որը ամբողջությամբ իրավիճակի նկարագրությունն է ներկայացնում: Հայկական գյուղերը մշտապես ենթակա էին ազդրեջանցիների հարձակումներին: Բացի սպանություններից կատարվում էին և երեխաների առևանգումներ՝ փրկագների ակնկալիքով:⁴

Սա դեռ բոլորը չէ: Ղարաբաղում իր սև «գործն» էր անում համաճարակը, որը խլում էր հազարավոր մարդկային կյանք:⁵

Ղարաբաղի ծանր վիճակից «հմտորեն» օգտվեց Ազդրեջանի կառավարությունը, ի դեմս Սուլթանովի: Վերջինս անցավ վճռական գործողությունների: Նա ծրագրել էր զանգվածային կոտորած կազմակերպել Ղարաբաղում: Ղարաբաղում ԱՄՆ-ի զինվորական հրամանատարության ներկայացուցչի վկայությամբ, մայիս ամսից Սուլթանովի գործունեությունը Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ կըտ-

1 «Արև», 27 հուլիսի 1919 թ.:

2 «Արև», 24 մայիսի 1919 թ.:

3 ՀՀՊԿԱ, ֆ.207, ց.1, գ.252, թ.33:

4 Նույն արխիվ, ֆ.252, ց.1, գ.1, թթ.48—50:

5 «Արցախ», 28 մայիսի 1919 թ., «Արև», 9 ապրիլի 1919 թ.:

րուկ ազրեսիվ բնույթ ստացաւ:¹

Քրդական ծագում ունեցող նահանգապետի գիտությամբ ու դրդմամբ թաթարական զինված բանդաները և կանոնավոր զորքերը սկսեցին սիստեմատիկաբար հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա: Միայն ապրիլ—մայիս ամիսներին ադրբեջանական զինուժները ավելի քան 40 հարձակում կատարեցին հայկական բնակավայրերի վրա:²

Հարց է առաջանում, իսկ ի՞նչ էին անում Ղարաբաղի տեղական իշխանությունները, ամենից առաջ Ազգային խորհուրդը հայ բնակչության ինքնապաշտպանության համար: Արդարությունը պահանջում է ասել՝ գրեթե ոչինչ: Անգլիացիների գալուց հետո արցախցին հույս ուներ, որ թուրքիայի թշնամի Անգլիան նույն քաղաքականությունը չի վարի Ղարաբաղի և նրա հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Դա մի տեսակ լիցքաթափեց, հանգստացրեց արցախցուն, թուլացրեց նրա զգոնությունը և վճռականությունը: Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահի խոստովանությամբ Ղարաբաղցիները, ճշտությամբ կատարելով անգլիական ներկայացուցչության առաջարկությունը, Սուլթանովի զործողություններին հակակշիռ ոչինչ չձեռնարկեցին:³

Ղարաբաղի հայության ծրագրավորված կոտորածի սկիզբը դրվեց 1919 թ. մայիսի 20-ից: Թուրքերն այդ օրը բոլկոտ հայտարարեցին հայերին և թույլ շտվեցին սննդամթերք անցկացնել հայկական շրջանները: Հայ բնակչությունը հարկադրված եղավ գանազան դարտուղի ճանապարհներով թուրքական շրջաններից առաջին անհրաժեշտության կենսամթերք անցկացնել դեպի հայկական շրջանները: Ծանապարհին թուրքերի կողմից նրանք ենթարկվում էին թալանի ու սպանության:⁴

Ղարաբաղում դրությունը շափազանց լարվեց մայիսի վերջին՝ քոչի սար բարձրանալու ժամանակ: Մայիսի 27-ին զինված բանդաների ուղեկցությամբ քոչվորները բռնեցին սար տանող ճանապարհը: Նրանք, խախտելով ավանդույթները, միտումնավոր կերպով

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.252, ց.1, գ.1, Թ.64:

2 Նույն տեղում, Թ.1:

3 Նույն արխիվ, ֆ.223, ց.1, գ.74, Թ.45:

4 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 264—265.

փշացնում էին հայ գյուղացիների ցանքսերն ու բերքը: Շարունակվող անտեսական բռնկուտը ստիպեց դարաբաղցիներին դիմել համապատասխան քայլերի: Ազգային խորհրդից նրանք պահանջեցին քոչվորների ճանապարհը փակելու թույլտվություն: Սակայն Ազգային խորհուրդը, որը շարունակաբար ուղիներ էր որոնում երկու հարևան ժողովուրդների միջև ավանդական հարաբերությունները վերականգնելու համար, կտրականապես մերժեց այդ պահանջը:¹

Բոլորովին հակառակ գործելակերպ ուներ Սուլթանովը: Նա ամեն միջոց գործադրում էր, որպեսզի արցախահայությունը ներքաշեր ծավալուն պատերազմի մեջ: Հունիսի սկզբներին գններալ նահանգապետը կարգադրեց Շուշիի հայկական մասից գանձարանը և հեռագրատունը տեղափոխել քաղաքի թուրքական մաս: Դա լրջորեն հուզեց քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը: Բանն այն է, որ այդ հիմնարկություններում աշխատողների մեծ մասը կանայք էին և նրանց համար դժվար էր թուրքական մասում աշխատելը: Հայերը դիմեցին անգլիական ներկայացուցչությանը՝ այդ տեղափոխությունը արգելելու խնդրանքով: Ներկայացուցչությունը հավաստիացրեց, որ տեղափոխությունը չի կատարվի: Սակայն, հունիսի 2-ին Սուլթանովը, սուսնց որևէ նախազգուշացման, գանձատունը և հեռագրատունը քաղաքի հայկական թաղամասից փոխադրեց թուրքական թաղամաս: Գններալ նահանգապետի այս հերթական սադրանքը նույնպես հայերը սասնասրտորեն «կուլ են տալիս»: Զուր ջանքեր: Հայության արյան ծարավ բժիշկ Սուլթանովը խելացնոր կերպով պատրաստվում էր հարձակվել Շուշիի հայկական թաղամասի վրա: Հունիսի 2-ին նա Շուշվա թուրքական թաղամաս մտցրեց քրդական մի բանդա, թվով 3 հազար մարդ, ինչպես նաև 1500 զինված թաթարական քոչվորներ: Հունիսի 2-ին և 3-ին Շուշիի հայկական թաղամասից բոլոր թաթարները ծածուկ հեռացան թաթարական թաղամաս:² Հունիսի 3-ին թուրքական զորամասերը փակեցին Շուշիից դեպի Գորիս տանող խճուղին:³ Համակողմանի նախապատրաստությունից հետո հունիսի 4-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, Սուլթանովի հրամանով սկսվեց Շուշվա հայկական թաղամասի

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.309, թթ. 171—172:

2 Նույն արխիվ, ֆ.252, ց.1, գ.1, թ.64:

3 Նույն տեղում:

գնդակոծումը: Այդ օրը քաղաքի թուրքական թաղամաս աշխատանքի մեկնած 50 հայերից վերադառնում են 7-ը, իսկ մնացածներին քրդերը գազանաբար հոշոտում են:՝ Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը տևեց շուրջ 16 ժամ: Մուսավաթ զինվորները և քրդական բանդան մտան քաղաքի հայկական թաղամաս և սոսկալի ավերածություններ կատարեցին:՝ Երկու կողմերից զոհվեց 20 մարդ: Այդ օրերին քաղաքի թուրքական մասում մորթվեց 40 հայ:՝ Սուլթանովի հրոսակախմբերն իրենց «բարձրության» վրա գտնվեցին Ղայրալիշեն գյուղը կործանելիս: Ղայրալիշենը գտնվում էր Շուշվա հարևանությամբ: Գյուղի վրա հարձակումը սկսվեց հունիսի 5-ին, գիշերվա ժամը 10-ին: Թուրքերը երեք կողմից արցանի մեջ առան գյուղը և փակեցին այնտեղից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Գազազած հրոսակները, մտնելով գյուղ, սոսկալի ոճրագործություն կատարեցին: 70 տուն ունեցող գյուղը մեկ օրվա ընթացքում վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ սրի քաշվեցին, որոնց մեծ մասը երեխաներ էին, կանայք ու ծերեր: Ըստ Ղարաբաղի ղեկավար քննող պառլամենտական հանձնաժողովի արձանագրության Ղայրալիշենի կործանման ժամանակ մորթվել է 500 մարդ: Եկեղեցին քարուքանդ է արվել: Տների ավերակներում կիսախանձ դիակներ են: Գետինը ծածկված է երեխաների դիակներով: Ղայրալիշենի մոտ գտնվող մատուռում մորթվել էր 50 հայ:՝ Ըստ այլ աղբյուրների, գյուղի 700 բնակչից փրկվել էին 100-180 մարդ:՝ Փաստերը վկայում են, որ Սուլթանովը Ղայրալիշենի ավերումը կազմակերպել էր բրիտանական զինվորական սպայակույտի համաձայնությամբ: Ըստ ակնադատների, այն պահին, երբ թուրք-քրդական զորքը հոշոտում էր խաղաղ բնակչությանը, բրիտանական ներկայացուցչության անդամները Սուլթանովի տան պատուհանից հրճվանքով դիտում էին այդ «տեսարանը»:՝

Մուսավաթական ու քրդական բանդաները, նրանց հետ թաթարական խուժանը, նոր արյունահեղություններ կազմակերպեցին

1 «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.252, ց.1, գ.1, թ.64:

3 «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:

4 ՀՀՊԳԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.461, թթ. 168—172:

5 ՀՀՊԳԱ, ֆ. 199, ց.1, գ.23, թ.387, գ.76, թ.12:

6 Նույն արխիվ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թ.92:

նակ քաղաքամերձ Կրկժան, Փահլուր, Զամիլու գյուղերում, կոտորելով հարյուրավոր մարդկանց: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ Ղարաբաղում զոհվեց 600—620 մարդ:¹

Հունիսի 7-ին թշնամին հարձակվեց Քարինտակ ու Գաղուշեն գյուղերի վրա և հանդիպելով բնակչության լուրջ դիմադրությանը, նահանջեց:² Գժվար է հավատալ, բայց նույնիսկ մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարող շրջաններում ու բրիտանական հրամանատարության սպայակույտում հունիսյան զեպքերը մեծ իրարանցում առաջ բերեցին:

Գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը պաշտոնանկ արվեց, իսկ անդիական հրամանատարությունը ևս հետ կանչեց իր ներկայացուցիչ Մոնկ Միզոնին:³ Արցախյան եզեռնագործությունը խորապես ցնցեց Կովկասի ողջ հայությունը: Ամենուր տեղի ունեցան բողոքի միտինգներ: Այսպես, հունիսի 22-ին Թիֆլիսում կայացավ 30 հազարանոց միտինգ: Մասնակիցների թվում էին նաև թիֆլիսահայ մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Հով. Թումանյանը, Ալ. Սպենդիարյանը, Մելիք Հովսեփյանը և ուրիշներ: Միտինգի մասնակիցների անունից ընդունվեց բողոքի դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրներ: Կառավարություններին, որտեղ մասնավորապես պահանջվում էր դատի տալ կոտորածի հեղինակներին, Ղարաբաղից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի իշխանությունը, որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Ղարաբաղը, և այն կցել մայր երկրին՝ Հայաստանին:⁴

Հունիսի 16-ին Երևանում կայացած միտինգի դիմումում, հասցեագրված Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, մասնավորապես ասված է, որ Ադրբեջանի գաբգեբը, Սուլթանովի գլխավորությամբ, ավերել են 6 հայկական գյուղ, սպանել են 600 մարդ և սպառնում են շարունակել կոտորածը, արյան մեջ խեղդել Ղարաբաղը: Մենք համոզված ենք, որ սա շարունակությունն է

1 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, դ.1, ք.64, գ.309, թթ.139, 152:

2 Նույն արխիվ, ֆ.57, ց.2, գ.557, ք.26:

3 «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

4 «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ., «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:

էնվերնների և թալեաթների արյունոտ քաղաքականութեան: Ազրբեջանը դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչների աչքի առջև փորձում է կոտորել Ղարաբաղի հայ բնակչութեանը, իր արյունոտ կարգերը հաստատել այդ երկրում:¹ Բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Եկատերինոպոլում և Անգրեովկասի հայաշատ վայրերում:²

Հունիսյան կոտորածների առիթով իր ձայնը հնչեցրեց նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը: Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գեներալ Կորիին ուղղված հեռագրում վեհափառ հայրապետը խնդրում էր պաշտպան կանգնել Ղարաբաղի հայութեանը, որը գտնվում է նոր ջարդերի վտանգի առաջ:³ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը Ազրբեջանի կառավարութեանն ուղղված հեռագրով ամենավճռական կերպով բողոքեց Ղարաբաղի նկատմամբ գործադրված բռնի և արյունալի գործողութիւնների դեմ և վերստին հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչում Սուլթանովի գեներալ նահանգապետութիւնը հայկական Ղարաբաղի սահմաններում:⁴

Արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի ջարդերը նախապես ծրագրվել ու կազմակերպվել էր Ազրբեջանի մուսավաթական կառավարութեան և նրա դրածո Սուլթանովի կողմից: Այդ ոճրագործութիւնները համատեղ իրականացրել են թուրք բաշիրոզուկներն ու թաթարների ավազակախմբերը: Թուրքական զինված ուժերից բացի, թաթարական ավազակախմբերը ստացել են բրիտանական հրամանատարութեան և անձամբ նրա ղեկավար գեներալ Թոմսոնի աջակցութիւնը:

Անգլիական հրամանատարութեան կողմից Շուշի մեկնած գնդապետ Գլատերբերգը, ծանոթանալով կատարված արյունալի անցքերին, Շատելվորդին ներկայացրած ղեկուցագրում համար-

1 22ՊՊԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.23, թ.387:

2 Տես՝ Նույն արխիվ, ֆ.252, ց.1, գ.1, թ.45, 222ԲԿՓԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.469, թթ. 1—2:

3 «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919., «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:

4 «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

ձակութիւն ունեցած խոստովանել ճշմարտութիւնը: Նրա ունեցած ստույգ տեղեկութիւնների համաձայն բրդերը Սուլթանովի պահանջով բնակեցվել են քաղաքից մոտ երկու օրվա ճանապարհի վրա: Անժխանլի փաստ է, որ բրդերը, իրոք, Ղալբալիշենի սպանդին ակտիվ մասնակցութիւն են ունեցել, հետևաբար, սիտի ընդունել, որ կոտորածը նախապես ծրագրավորված է եղել Սուլթանովի կողմից, որի կարգադրութեամբ էլ երկու օր առաջ բրդերը տեղափոխվել են Ղալբալիշենի շրջան: Գլատերբերգը բազմաթիվ փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ Սուլթանովը ցանկութեան դեպքում կարող էր կանխել այդ ողբերգութիւնը: Վերջում նա պահանջում է կատարած հանցավոր քայլերի համար դատի տալ գեներալ նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Այդ կապակցութեամբ Սուլթանովին զխաւոր հանցագործ է ճանաչում նաև տեղում հարցը ճշտելու նպատակով Ղարաբաղ մեկնած Ադրբեջանի պառլամենտականներից (Չուրարյան, Խոջայան, Ղարաբեկով, Ռուստամբեկով) կազմված հանձնաժողովը: Պառլամենտին ներկայացված հանձնաժողովի եզրակացութեան մեջ պարզ ու որոշակի ասված է, որ Շուշիում և գլուղերում կոտորածի նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը եղել է Սուլթանովը:² Խորհրդարանը, սակայն, գտավ, որ Ղարաբաղի «տեղական իշխանութեան և հատկապես ընդհանուր նահանգապետի գործողութիւնների մեջ չկա ամօրինութեան և ոչ մի փաստ»:³

Ղարաբաղի դեպքերի կապակցութեամբ Բարվի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահութեան անդամները տեսակցութիւն ունեցան Ռուսրբեկովի հետ, որը 1919 թ. ապրիլի վերջերից զխաւորում էր Ադրբեջանի նոր մինիստրական կարիները: Հանդիպման ընթացքում նախագահութեան անդամները համոզվեցին, որ մուսավաթ կառավարութիւնը, ըստ ամենայնի հավանութիւն է տալիս իր ընդհանուր նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի գործած գազանութիւններին: Այդ կապակցութեամբ արտահայտելով իր տեսա-

1 «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ., 222ԲԿՓԿՊԱ, ք.4033. - 5, գ.461, թթ. 168—171:

2 «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:

3 «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:

կետը, Ուսուրբեկովը ցինիկորեն ասել է. «Որքան էլ ցավալի լինեն Ղարաբաղի վերջին անցքերը, իմացած եղևք, որ զրանք վերջինը չեն լինելու, քանի դեռ Ղարաբաղի հայկական գավառները կշարունակեն իրենց դիմադրությունը Ադրբեջանի դեմ»: Այնուհետև, Ադրբեջանի առաջին դեմքը հայ զրուցակիցներին հասկացնել է տալիս, որ Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը պետք է իր ներկայացուցիչների միջոցով հորդորի զարաբաղցիներին ընդունելու իրենց իշխանությունը և միաժամանակ միջնորդի Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առաջ, Ղարաբաղի հարցում չխանդարի իրենց ձգտումներին:¹

1919 թ. հունիսի 10-ին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը, քննության առնելով Ադրբեջանի մինիստր—նախագահի հետ խորհրդի նախագահության անդամների հանդիպման արդյունքները, հանգեց այն եզրակացության, որ Ղարաբաղի նվաճումը մնում է մուսավաթականների անկատար երազանքը, որ նա այդ մտադրությունը ուզում է իրականացնել ամենահրեշավոր ձևերով, անգլիական օկուպացիոն ուժերի օգնությամբ: Ուստի, Ազգային խորհուրդը որոշեց պահի ամբողջ լրջությունը պարզել Երևանի կառավարության առաջ և խնդրել նրան, որ նա Ղարաբաղի հարցում գործի դնի իրենից կախված բոլոր միջոցները՝ ապագա հնարավոր բարդությունները կանխելու համար:² Յավոր, Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեի զորակից կանգնել Արցախի իր արյունակից եղբայրների գոյապայքարին, որովհետև շրջափակված էին Զանգեզուրից դեպի Ղարաբաղ տանող բոլոր ճանապարհները, որոնց վրա հսկում էր նահանգապետի եղբայրը՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովը:

Հունիսյան ողբերգական իրադարձություններից հետո, խոսքով բեկ Սուլթանովը Բաքվի իր շեֆերին վստահեցնում էր, որ Ղարաբաղի հարցը վերջնականապես վճռված է: Նա շարաշար սխալվում էր, Հունիսյան եղեռնագործությունը չընկրկեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը: Ավելին, այդ իրադարձությունները արցախա-

1 222ԹԿՓԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.461, ԲԲ.168—170:

2 Նույն տեղում:

հայությանը մեկընդմիշտ համոզեցին, որ պետք չէ հավատալ անգլիացիներին ու դաշնակից մյուս երկրներին և նրանց հետ հույսեր կապել: Նա լիովին հասկացավ, որ իր հայրենիքի ու իր օջախի պաշտպանը միայն ինքն է ու իր թիկունքին կանգնած մայր Հայաստանը: Դրա փայլուն ապացույցը հունիսյան զեպեթերին անմիջապես հաջորդող օրերին Ղարաբաղի գավառներում տեղի ունեցող գյուղացիական համագումարներն էին և նրանց ընդունած որոշումները՝ երբեք չենթարկվել Ադրբեջանին:¹

Արցախ աշխարհի երկնակամարում շարունակվում էին մութ ամպեր կուտակվել: Մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարությունը անգլիացիների զորակցությամբ պլաններ էր մշակում հարձակվել Հայաստանի Հանրապետության վրա, գրավել Զանգեզուրը, Նախիջևանը, ապա լուծել Ղարաբաղի հարցը: Անդրկովկասում գտնվող դաշնակից ուժերի հրամանատարությունը մեծ ճնշում էր գործադրում Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության վրա: Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարության պետ, զենեբայ Կորին Հայաստանի վարչապետ Խատիսյանին հասցեագրված նամակում հայտնում էր, որ ամենամեծ զիջումը, որ ինքն արել է Ղարաբաղի խնդրում, այն է, որ հարկադրել է Ադրբեջանի կառավարությանը համաձայնել շմտցնել իր իշխանությունը նաև Զանգեզուրի գավառում: Իսկ Ղարաբաղի մյուս գավառները (Գյուլիստան, Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիդակ) Շուշի քաղաքի հետ միասին պետք է ենթարկվեն Ադրբեջանի իշխանությունը:²

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեի ուղղակիան ուժով իրական օգնություն ցույց տալ Արցախին, ստիպված բավարարվեց նրան վերաբերող մի շարք որոշումներ ընդունելով: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության մինիստրներին խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 14-ի նիստում լսեց զինվորական մինիստրի պաշտոնակատար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) զեկուցումը Ղարաբաղի զորամաս (բաղկացած 1 հետևակ գումար-

1 «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ., «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:

2 22994Ա, ֆ.200, ց.1, գ.309, թթ.233—234:

տակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 ձիավոր հետախույզներ-
րից) կազմակերպելու համար 1500000 ռուբլի հատկացնելու մա-
սին: Մինչ այդ, մինիստրների խորհուրդը հունիսի 6-ի նիստով
Ղարաբաղի կարիքների համար հատկացրել էր ևս 1 մլն ռուբլի:
Ցավոք, այս և նման այլ որոշումները, մի շարք խանգարիչ
հանգամանքների պատճառով, կյանքի շեղվեցին, որը և, անշուշտ,
բացասաբար անդրադարձավ Արցախի ինքնապաշտպանական հա-
մակարգի վրա: Այդ առնչությամբ կամենում ենք փաստել հետևյալ
իրողությունը՝ Ղարաբաղը ի վիճակի չէր բացահայտ կովի բռնվել
թշնամու հետ: Ինչու՞: Առաջին. հունիսյան դեպքերի հետևանքով
երա պաշտպանական հնարավորություններն ու միջոցները բավա-
կանին թուլացել էին, իսկ ինքնապաշտպանության մարտիկների
շարքերը նկատելիորեն նոսրացել: Երկրորդ. անգլիական զաղութա-
յին զենքը ամուր պատվար էր մուսավաթական կառավարության
թիկունքին՝ ընդդեմ Ղարաբաղի ազատագրության արդարացի նպա-
տակների: Երրորդ. Հայաստանի վիճակն այնպիսին էր (քայքայ-
ված ու ավերված տնտեսություն, բազմահազար զաղթականության
չուծված խնդիրներ, և ներքին անկայուն դրություն), որ նա չէր
կարող քիչ թե շատ գործնական օգնություն ցույց տար Արցախին:

Այդ ամենին բաշատեղյակ էր նաև Ադրբեջանը և ձգտում էր
ստեղծված նպաստավոր պայմաններն օգտագործել իր նվաճողա-
կան ծրագրերի իրականացման համար:

Ահագնացող վտանգը ստիպում էր Արցախին ամեն կերպ խույս
տալ Ադրբեջանի հետ առճակատումից և հարցը լուծել փոխզիջման
ճանապարհով: Հունիսյան դեպքերից հետո Վահան եպիսկոպոսի
ղեկավարությամբ ստեղծվել էր գործող մի խորհուրդ, որը միջնոր-
դի դեր էր կատարում նահանգապետ Սուլթանովի և Ղարաբաղի
Հայոց Ազգային խորհրդի միջև:²

Երկար բանակցություններից, ինչպես նաև Վահան եպիսկոպոս-
ի ու նահանգապետ Սուլթանովի անձնական հանդիպումներից

1 Նույն տեղում, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134:

2 Նույն արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 549, թթ. 162—163:

հետո որոշվեց հրավիրել Ղարաբաղի համահայկական նոր համագումար, գլխավոր նպատակ ունենալով բանակցությունների միջոցով մշակել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման պայմաններ, մինչև Փարիզի կոնֆերանսի վերջնական վճիռը¹ Գեներալ նահանգապետ Սուլթանովի առաջարկությամբ հունիսի 28-ին պետք է հրավիրվեր Ղարաբաղի հայության 6-րդ համագումարը, որին մասնակցելու էին հրավիրվել նաև Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչները: Համագումարը կայացավ նախատեսված օրը, Վարանդաշի Շոշ գյուղում: Համագումարին վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցեցին նաև Բաքվում Ղարաբաղի հայրենակցական միության երկու անդամներ, ինչպես նաև Թիֆլիսում Ղարաբաղի հայրենակցական միության անդամներ, Լեոն և Վ. Նավասարդյանը²

Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչների ներկա շղտնվելու պատճառով համագումարը, երեք օր սպասելուց հետո, դադարեցրեց իր աշխատանքները: Յրվելուց առաջ համագումարը ընտրեց նախագահություն, որին և լիազորեց Ադրբեջանից կառավարության ներկայացուցիչներ ժամանելու դեպքում բանակցել և հաշտության որոշ պայմաններ մշակել:

Մնում է ավելացնել, որ համագումարն իր բողոքը հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը Շուշիում և դավառի մի շարք գյուղերում Սուլթանովի կաղմակերպած հայկական ջարդերի առիթով և պահանջեց քննել բոլոր դեպքերը և պատժել հանցավորներին:

Հունիսի 30-ին Ղարաբաղ են հասնում Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչներ Շաֆիկ բեկ Ռուստամբեկովը և Շահսուվարովը: Նրանց և համագումարի կողմից ընտրված նախագահության անդամների միջև սկսվեցին բանակցությունները³ Հայկական կողմը մշակեց համաձայնագրի նախագիծ, որը պետք է ներկայացվեր Ադրբեջանի կառավարությանը: Վերջինիս հետ բանակ-

1 «Արձագանք», 14 հուլիսի 1919 թ.:

2 «Кавказское слово», 4 июля 1919.

3 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.5, ք.202, քթ 7—8:

ցություններ վարելու համար Ղարաբաղից Բաքու մեկնեց պատվիրակութիւն, որի կազմում էին համագումարի պատգամավոր Արամայիս Տեր—Պանիկեյանը, Շուշիի հայոց կոմիտեի կողմից Հուրեն Մելիք Շահնազարյանը: Ղարաբաղի ներկայացուցիչները կազմը համալրվեց Բաքվում ղարաբաղցիների հայրենակցական միութեան երկու անդամներով՝ Ի դեմս Ս. Ա. Մելիք Եռլչյանի և Ն. Դ. Փիրումովի:¹

Հանձնաժողովի անդամները և Բաքվի Հայոց Ազգային Խորհրդի ու Ղարաբաղի հայրենակցական միութեան աշքի ընկնող գործիչները որոշ խմբագրական աշխատանքից հետո նախապիծը ներկայացնում են Ազրբեջանի կառավարութեանը: Նրանում շեշտվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան միակ ցանկութիւնն է միանալ Հայաստանի Հանրապետութեանը: Նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի հանրապետութիւններում տարածքային վեճերը պետք է լուծվեն Փարիզի վեհաժողովի կողմից, և երկյուղ կրելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի վեճը կարող է պատճառ դառնալ երկու հարեան ժողովուրդների միջև անցանկալի զինված ընդհարումների, Ազրբեջանի կառավարութեանն առաջարկվում էին ժամանակավոր համաձայնութեան պայմաններ: Ժամանակավոր համաձայնագիրն ընդունվելու էր մինչև խաղաղութեան կոնֆերանսի կողմից հարցի վերջնական վճիռը: Շուշիի, Զիվանշիրի և Զերրայիի գավառների վիճելի մասերը, որպէս առանձին վարչական միավոր, ժամանակավորապէս իրենց համարելու էին Ազրբեջանի հանրապետութեան սահմաններում: Ղարաբաղի գեներալ Նահանգապետութեանը կից ստեղծվելու էր վեց մարզուց կազմված (երեք հայ, երեք մուսուլման) Խորհուրդ, որը պետք է վարչական հսկողութիւն սահմաներ նահանգապետի գործունեութեան վրա և այլն:²

Ազրբեջանի պառլամենտը համաձայնագիրը, աննշան փոփոխութեամբ ուղարկեց Ղարաբաղ՝ համագումարի հաստատմանը ներկայացնելու համար, որից հետո միայն պայմանները կարող էին ընդունված համարվել: Ղարաբաղի հարցում ազրբեջանական կողմի

1 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.309, թթ.210—212:

2 Նույն տեղում, թ.214:

և Ղարաբաղի պատվիրակների միջև նախնական համաձայնություն
 թեև կայացել էր, այնուհանդերձ, Ադրբեջանը ամեն ջանք զործա-
 գրում էր արցախահայություն վրա ճնշումը ավելի մեծացնելու ճա-
 նապարհով նրանից ավելի շատ զիջումներ կորզել: Խոսքով բեկ
 Սուլթանովը Ղարաբաղում գտնվող զորամասերը համալրեց նոր
 ուժերով, ուժեղացրեց քրդական զինված բանդաներին: Մուսավա-
 թական զորամասերը և քրդական զինված բանդաները կազմ ու
 պատրաստ սպասում էին Սուլթանովի հրամանին, Արցախին վերջ-
 նականապես ծնկի բերելու համար: Վերստին դրված էր հայկական
 Ղարաբաղի լինել չլինելու հարցը: Ստեղծված իրավիճակում զարա-
 բաղցիների հետագա անելիքները որոշելու, ինչպես նաև Բաքվի դե-
 կավարության հետ համաձայնագրի շուրջը երկխոսությունը շա-
 բունակելու հրամայականը հրատապ էր դարձնում նոր համագու-
 մարի հրավիրումը: Սուլթանովը Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խոր-
 հրդրից հրամայարար պահանջեց համագումարը հրավիրել Շուշի
 քաղաքում: Դա պատահական չէր: Շուշին լավ ամրացված էր, այն-
 տեղ տեղակայված էին ադրբեջանական զորամասեր և քրդական
 զինված խմբեր: Օգտագործելով այդ հնարավորությունները, Սուլ-
 թանովը կարող էր խիստ վերահսկողություն սահմանել համագու-
 մարի աշխատանքների վրա և պատգամավորների նկատմամբ
 ֆիզիկական ու բարոյական ճնշում գործադրելով, կայացնել Ադրբե-
 ջանի համար առավել ընդունելի որոշումներ: Պատգամավորները
 մերժեցին այդ առաջարկը և Ղարաբաղի համահայկական 7-րդ հա-
 մագումարը բացվեց 1919 թ. օգոստոսի 12-ին Վարանդայի Շոշ
 գյուղում: Հայկական Ղարաբաղի գյուղացիությունը համագումար
 ուղարկեց շուրջ 200 պատգամավոր:¹ Նրա աշխատանքներին մաս-
 նակցում էին քաղաքական բոլոր կուսակցությունների, այդ թվում
 և բոլշևիկների ներկայացուցիչները:² 7-րդ համագումարն առաջին

1 «Кавказское слово», 28 августа 1919.

2 Հ. Արրահամյան, Նշվ. աշխ. էջ 27:

երկու օրերին զբաղված էր զեներալ նահանգապետ Սուլթանովի գործունեության մերկացումով: Կրթերը ավելի բորբոքվեցին, երբ հայտնի դարձավ, որ Վարանդայի կողմից Բաքվի պառլամենտին ներկայանալու համար պատգամավոր ընտրված Գերասիմ Խաչատրյանը անհետ կորել է Եվլախի ճանապարհին, իսկ Փիրջամալից ընտրված համագումարի պատգամավորներ Գրիգոր Գրիգորյանը և Սամսոն Բաղասյանը Շուշի ճանապարհին զնդակահարվել են Ղուլչիլարի թուրքերի կողմից: Այդ օրերին Խանքենդում և Շուշի քաղաքում կազմակերպվեց հայերի կոտորած: Համագումարը այս ամենի կապակցությամբ բողոք ներկայացրեց Սուլթանովին և պահանջեց պատժել մեղավորներին, հակառակ դեպքում սպառնում էր դադարեցնել իր աշխատանքները:¹

Սուլթանովը 1919 թ. օգոստոսի 14-ին կարգադրեց հրանոթներ տեղադրել Շուշի գյուղի ու Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասի ուղղությամբ և փակել ավելց Եվլախ—Շուշի ճանապարհը: Նույն օրը նա վերջնագիր ներկայացրեց համագումարին և պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագիրը: Կարաբաղի դահիճը զգուշացնում էր նաև, որ զենքի կղիմի, եթե հայերը չընդունեն համաձայնագիրը:² Պատգամավորների մի մասը պնդում էր, որ պետք է ընդունել Սուլթանովի մարտահրավերը և համագումարի անունից արցախահայությունը նոր պայքարի կոչել: Սակայն, Վահան եպիսկոպոսին և նախագահության անդամներին մեծ ջանքերի գնով հաջողվում է համոզել պատգամավորների ճնշող մեծամասնությանը, որ Ազրբեջանի դեմ պայքարելու համար հայկական Ղարաբաղի ներքին և արտաքին պայմանները նպաստավոր չեն: Բացի դա, քանի որ վիճելի տարածքների խնդիրը կապված էր վեհաժողովի որոշումից, հետևապես, խուսափելով ավելորդ արյունահեղությունից և ինչևիով հարևան ժողովուրդների հետ խաղաղ գոյակցելու անհրաժեշտությունից, օգոստոսի 15-ի առավոտյան 4-րդ նիստում պատգամավորները որոշեցին ժամանակա-

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.57, ց.5, դ.202, թթ.7—8:

2 Նույն տեղում, «Кавказское слово», 28 августа 1919.

վորապես ընդունել համաձայնագիրը: 1 Համագումարի կողմից ընտրվեց 16 հոգուց կազմված պատվիրակություն² (առանձին ազրյուրներում 20)³, որն այցելեց Շուշի, Սուլթանովի մոտ և նրան հանձնեց համագումարի ընդունած բանաձևը, որտեղ նշվում էր, որ համագումարը ընդունում և հաստատում է Բաքվում ձևաք բերված համաձայնագիրը: 4

Օգոստոսի 22-ին պատգամավորությունը Սուլթանովի հետ բննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած համաձայնագիրը: 5 Քննարկվեցին նաև համաձայնագրի կենսագործման պայմանները:

Համաձայնագրի հիմնական բովանդակությունը ընդհանուր գծերով հանգում էր նրան, որ արցախահայությունը Ղարաբաղը ժամանակավորապես ճանաչում էր Ազրբեջանի կազմում մինչև հարցի վերջնական լուծումը Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսի կողմից:

Համաձայնագրի գլխավոր կետերն են. Ղարաբաղի լեռնային մասը՝ Շուշիի, Ջիվանշիրի, Ջերբայի գավառները (Գիղակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ) իրենց ժամանակավորապես համարում են Ազրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Հայկական շրջանների ղեկավարությունը նշանակվում է հայերից: Փոքրամասնություն կազմող մահադականների իրավունքները հարգվում են: Գեներալ Նահանգապետությանն առընթեր հիմնվում է խորհուրդ՝ բաղկացած երեք հայերից և երեք մուսուլմաններից: Խորհրդի անդամ հայերն ընտրվում են Լեռնային Ղարաբաղի հայության համագումարում (7-րդ համագումարը խորհրդի անդամներ առաջադրեց նախկին քաղաքագույս Լ. Վարդապետյանին, երգվյալ

1 նույն տեղում:

2 ՀՀԳԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.9, թ.67:

3 «Кавказское слово», 28 августа 1919:

4 «Кавказское слово», 28 августа 1919:

5 ՀՀԳԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.99, թթ. 67-68, ՀՀԳԿԿԿԱ, ֆ.4033, ց.1, գ.74, թթ. 1-2:

հավատարմատար նիկ. Յարամիշյանին, գյուղացի Լ. Բալասանյանին):¹ Խորհուրդը նախաձեռնություն իրավունք ունի գեներալ նահանգապետություն կազմելու և վարելու խնդրում: Խորհուրդն իրավունք ունի հսկելու գեներալ-նահանգապետության վարչության գործունեության վրա: Նահանգապետի օգնականի պաշտոնը վարելու է հայ (համագումարը գեներալ նահանգապետի օգնական առաջադրեց Արսեն Զովհաննիսյանին (Արսո):² Ղարաբաղի հայերն ստանում են մշակութային ինքնավարություն: Ղարաբաղի հայության համագումարի կողմից պարբերաբար ընտրվող Ազգային խորհուրդը պետք է լինի մշակութային հաստատությունների կենտրոնը: Ազդեցիկ զորքերը մնալու են Խանքենդում և Շուշում, խաղաղ ժամանակի համար սահմանված շահով: Զորքերի տեղափոխությունը տեղի է ունենալու խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնությամբ: Մինչև հաշտության կոնֆերանսի վճիռը հայ և թուրք ազգաբնակչության զինաթափումը զաղարեցվում է: Բնակչությանը տրվում է «միությունների, խոսքի և մամուլի լրիվ ազատություն» ազգամիջյան թշնամությունները կանխելու համար: Խորհուրդը պարբերաբար հրավիրում է համագումար և այլն:³

Այսպիսով, արցախահայության 7-րդ համագումարը որոշեց արյունահեղությունը վերջ տալու նպատակով ժամանակավորապես (մինչև հարցի վերջնական լուծումը Փարիզի վեհաժողովում) ընդունել մուսավաթական Ազդեցիկի գերիշխանությունը՝ պայմանով, սակայն, որ վերջինս չի միջամտի երկրի ներքին գործերին: Ղարաբաղի համահայկական 7-րդ համագումարը ընդունեց այդ համաձայնագիրը ոչ իր կամքով, այլ հարկադրաբար: Այլ խոսքով՝ Ազդեցիկի հետ ժամանակավոր համաձայնություն կնքելը եղել է այնպիսի միջոց, որով իր արյունը շինալող, բայց արյունահեղությունից խուսափող Ղարաբաղցի աշխատել է ստեղծված ծանր դրությունից խաղաղ ելք գտնել, մինչև Ղարաբաղը կկցվեր Հայաստանին: Ղարաբաղի խնդրի լուծմանը նույն կերպ է մտտեցել նաև Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ համագումարի կող-

1 «Кавказское слово», 28 августа 1919.

2 ՀՀԲԿԳԿՊԱ, ֆ.4033, ց.1, գ.74, Բ.4:

3 ՀՀԲԿԳԿՊԱ, ֆ.4033, ց.1, գ.74, ԲԲ.1—4, ՀՀՊԿԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.9, ԲԲ.67-68:

մից ընտրված բարձրագույն գործադիր մարմինը:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի կառավարությանը, ապա պետք է նշել, որ նա ևս ստիպված էր նման համաձայնագիր ստորագրել, որովհետև Ադրբեջանը դեռ իրեն ապահով չէր գտում Ղարաբաղում: Բացի դա, Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները ենթադրում էին, որ «այսօրվա ժամանակավորը» վաղը կդառնա մշտական:

Ամեն ղեկըրում համաձայնագիրը Ադրբեջանի օգտին էր: Պատահական չէ, որ 1989 թ. Բաքվում լույս տեսած Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուում,¹ Ղարաբաղի հայության 9 համագումարներից, որոնցից 8-ը դեմ է արտահայտվել Ադրբեջանի հետ ամեն մի կապի, միայն 7-րդն է, որ տեղ է գտել ժողովածուում: Պետք է ասել և այն մասին, որ օգոստոսյան համաձայնագիրը նախապատրաստող հարվածային ուժը անգլիական գաղութարարներն էին: 1918—1919 թվականներին Ղարաբաղը Ադրբեջանին բռնակցելու գործում թաթարներին ամեն կերպ օգնում էր անգլիական զորական ներկայացուցչությունը: Առաջ անցնելով նշևեր, որ ներկայիս ադրբեջանական պատմարանները խնամքով թաքցնում են բրիտանական գաղութարարների որոշակի դերը սվյալ խնդրում: Եվ այդ այն ղեկըրում, երբ ինքը՝ Սուլթանովն էր խոստովանում, որ «անգլիացիների վստահությունը շահելու և հայերի նկատմամբ նրանց անվստահություն սերմանելու իմ առաջին խնդիրը կարծում եմ ևս հաջողությամբ իրականացրի: Հետագայում, եթե մայրրի ղեկուցագիրը զենեբալ Թոմսոնին և նրա առաջարկությունը հավանության արժանանա, ապա իմ նպատակը գրեթե կատարված կլինի, և ես քայլ առ քայլ, առանց ֆիզիկական ուժի գործադրման կկարողանամ ստիպել հայերին, որ նրանք ընդունեն Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը»:²

Այսպիսով, օգոստոսյան համաձայնագիրը Ադրբեջանի և Անգլիայի կառավարությունների համատեղ ջանքերի արդյունք է:

1 «К истории образования Нагорно—Карабахской ССР. 1918—1925 гг., документы и материалы», Б., 1989.

2 222ՔԿՓԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, ց.429, քք.2—4:

Բրիտանական գաղութարարները, կատարելով իրենց «պատ-
ժական առաքելությունը» Ղարաբաղի հարցում, այն է՝ վերջինս
հանձնել Ազրբեջանին, 1919 թ. օգոստոսի 24-ին հեռացան Արցա-
խից: Իսկ մինչ այդ, օգոստոսի 12-ին Շուշուց հեռացել էին ԱՄՆ-ի
ներկայացուցիչները:¹

1 «Кавказское слово», 28 августа 1919.

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ ԷՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

1. Հերոսական պայքար Զանգեզուրում՝ հանուն գոյատևման

Դաշնակից երկրների միջև Անդրկովկասի հարցում գոյություն ունեցող տարածայնություններն ու հակասությունները, ազգային— ազատագրական շարժումները Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում, օկուպացիոն զորքերում առաջ եկած ներքին խլրտումները և մի շարք այլ պատճառներ անգլիական գաղութարարների հարկադրեցին իրենց զորքերը գուրս բերել Անդրկովկասից: Այնուհետև, Ղարաբաղի պատմության մեջ սկսվում է ողբերգություններով ու հերոսամարտերով լեցուն նոր ժամանակաշրջան: Օգոստոսյան համաձայնագիրը, ինչպես ասում են, մի անդորր էր փոթորիկից առաջ: Համաձայնագիրը կայուն չէր և չէր էլ կարող լինել, քանի որ այն վերջնականապես չլուծեց Ղարաբաղի հարցը: Այն երկու կողմերին էլ չէր բավարարում: Արցախահայության ձգտումը, ինչպես գիտենք, վերամիավորվելն էր մայր Հայաստանի հետ: Աղբյուրները, որը բովանդակ ուժով տենչում էր սահմանակից դառնալ Քուրդիստանին, ջանում էր արագորեն վերացնել օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրով Ղարաբաղին տրված որոշ ինքնուրույնությունը և վերջնականապես բռնություններ տիրել նրան, այնուհետև Հայաստանից պոկել Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Շարուրը:

Մուսավաթական զավթիչները շոքս կողմից շրջապատել էին Ղարաբաղը, կտրել դրսի աշխարհի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Ոչ մի կապող օղակ չկար Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև: Հայկական այդ երկու գավառների միջև ընկած Զարուղի շրջանը կամ Քուրդիստանը դարձել էր մի որչ, ուր ծվարել էին թուրք—թաթարական զինված ջոկատները՝ հիմնականում տաճիկ հրամանատարների գլխավորությամբ, պատրաստ մտնելու Զանգեզուր:

Վերը ասվածից հետևում է, որ աղբյուրներական մուսավաթականների զավթողական պլանների իրականացման ճանապարհին

ժայռի նման կանգնած էր Լեոնային Ղարաբաղը: Հետևաբար, ամենից առաջ պետք էր վերացնել այդ պատնեշը: Բնավ պատահական չէ, որ Աղբրեջանի բանակի շտաբի պետ գեներալ Սուլկևիչը 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ի զաղտնի գրույթյամբ Սուլթանովին բացատրում էր, որ Զանգեզուրը նվաճելու համար ամենից առաջ պետք է վրջնականապես գրավել Ղարաբաղը: Այս և նման շատ հարցեր օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը դարձրել էին շափազանց անկայուն, իսկ հայ—թաթարական հարաբերությունները խիստ հիվանդոտ ու անհաշտ:

Օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագիրը շափազանց անհանգստացրեց նաև Հայաստանի կառավարությանը: Նա լավ էր հասկանում, որ եթե Աղբրեջանին հաջողվի իր տիրապետությունը ժամանակավորապես տարածել Ղարաբաղի վրա, ապա նա անպայման կձգտի հավերժացնել այդ տիրապետությունը: Այդ համաձայնագրի կապակցությամբ Հայաստանի վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. օգոստոսի 28-ին բողոք ներկայացրեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին: Հայոց կառավարության ղեկավարը կոնֆերանսին գրում էր, որ 1918 թ. գերմանա—թուրքական ուժերի Անդրկովկաս արշավելու ժամանակ Ղարաբաղը գրավելու տաճկա—աղբրեջանական զորքերի բոլոր ջանքերը փշրվեցին նրա հայ բնակչության հերոսական դիմադրության հանդեպ: Այնուհետև, նշել է Խատիսյանը, Ղարաբաղի բնակչությունն իր երկրի բացարձակ տերն էր, երբ դաշնակից պետությունները Անդրկովկասն առան իրենց հսկողության տակ: Հավատալով գեներալ Քոմսոնի կեղծ խոստումներին և ենթարկվելով վեհաժողովի վիճելի հարցերը խաղաղ կերպով լուծելու պահանջներին, Ղարաբաղի բանակի զխավոր հրամանատար Անդրանիկը դադարեցրեց իր հաղթական առաջխաղացումը դեպի Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշի, իսկ արցախահայությունը վերջ տվեց տեղական պատերազմական գործողություններին:

Շարունակելով իր միտքը, վարչապետը ընդգծում է, որ մինչդեռ մուսավաթական ազգայնականները՝ խրախուսված Աղբրեջանում հիմնավորված անզլիացիների բացահայտ պաշտպանությու-

նից, Թուրքերի անմիջական օգնութեամբ նորանոր դավեր նյութեցին Ղարաբաղի գեմ՝ հանկարծակի զորամասեր մտցրեցին Ղարաբաղի տարրեր շրջաններ, գրավեցին ռազմավարական կարևոր կետեր և Ղարաբաղում հռչակեցին գեներալ նահանգապետութուն:

1918—19 թթ. Ղարաբաղի պատմութեան ողբերգական էջերը համառոտակի նկարագրելուց հետո, Խատիսյանը կոնֆերանսի առաջ «բացում է» Ադրբեջանի խաղաքարտերը՝ ասելով, որ վերջինիս կողմից Ղարաբաղի նվաճման ծրագիրը համաթուրքական ձգտումների իրականացման նպատակ ունի, որով ջանում է Ղարաբաղի և Նախիջևանի վրայով Ադրբեջանը միացնել Թուրքիային և Պարսկաստանին, ստեղծելով մուսուլմանական ժողովուրդների սերտընդհանրութուն:¹

Ահա թե ինչու Ադրբեջանը ամեն ինչ անում էր, որպեսզի չեղջալ հայտարարեր օգոստոսյան համաձայնագիրը: Մուսավաթական Ադրբեջանն իր նպատակին հասնելու համար դիմում էր նենդ ու խարզախ քաղաքականութեան: Նա ամենալայն քարոզութեան էր մղում ամենուրեք՝ թ' և մամուլում և թ' և պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական հանրապետումներում, փութելով ամեն կերպ ապացուցել, որ հայկական Ղարաբաղը պատմական և տնտեսական անհրաժեշտութեամբ պետք է կցվի Ադրբեջանին, կազմի նրա անբաժանելի մասը: Ղարաբաղի տեղական Թուրքերի մեջ կազմակերպում էր հայրենակցական միութիւններ և խրախուսում նրանց, իշխանութիւններին անկախ դիմումներ ներկայացնում մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին, նրանց ղեկավարներին և Փարիզի կոնֆերանսին՝ Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու նկրտումով: Թուլացնում ու շեղոքացնում էր Ղարաբաղի զինական ուժը, մշտապես ամրացնում էր երկրամասի ռազմավարական կետերը: Խաչենի, Զիվանշիրի և Զանգեզուրի թիկունքում կազմակերպվում էին քրդական հետակ ու հեծելազոր ջոկատներ՝ համիդիական զնդերի օրինակով: Թուրքիայից և Բաքվից Արցախ էին ժամանում տա-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 332—334, 229-230, 3.200, ց.1, 4.427, ԹԹ. 240—241.

ճիկ սպաներ: Այդ դեռ բոլորը չէ: Սուլթանովը և Բարվի նրա տե-
րերը միաժամանակ աշխատում էին նաև ներքին մեղմ քաղաքա-
կանությամբ և մթերքների անխափան ներմուծումով կտորել ար-
ցախահայության հաստատակամությունը, շրջել նրան իրենց կողմը:

«Մեկ ամիս պահանջվեց՝ պարզ գառնալու համար, որ «համա-
ձայնությունը» Ադրբեջանի համար թղթի կտորի արժեք ունի, նրան
միայն պետք էր ապահովել թիկունքը Զանգեզուրի վրա հարձակվե-
լու համար»,¹ — գրում էր Հ. Քումյանը: Մուսավաթական բանակի
կանոնավոր զորամասերը և անկանոն հրոսակախմբերը զանազան
ուղղություններով մշտապես հարձակվում էին Զանգեզուրի վրա:
Միայն 1919 թ. ապրիլի 12-ից մինչև օգոստոսի 16-ը թաթարները,
բատ պաշտոնական տվյալների, բուն Զանգեզուրի, Կապանի, Մեղ-
րու և Սիսիանի շրջանների վրա կատարել են 35 հարձակում և ամեն
անգամ հանդիպելով հայ բնակչության հերոսական դիմադրու-
թյանը, հետ էին շարժվում:² Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ Զանգե-
զուրի թիկունքում սպառնացող ուժի ստեղծմանը: Այդ նպատակով,
անգլիացիների զինակցությամբ, նա մուսուլմանական տարրերի
խռովություն կազմակերպեց Նախիջևանում: Հայկական ոչ մեծաթիվ
զորքը, պաշտպանողական մարտեր մղելով, հարկադրաբար նահան-
ջեց Վայոց Ձոր: Արագորեն Քուրբխայից մեծ թվով սպաներ թա-
փանցեցին Նախիջևան և համալրեցին ադրբեջանական բանակի
շարքերը:

Քուրբխային միանալու ձգտումը հանգիստ չէր տալիս
Ադրբեջանի կառավարողներին: Հայկական Ղարաբաղը «ժամանա-
կավորապես իրեն ենթարկելուց» և Շարուր—Նախիջևանի գավառը
Հայաստանի դեմ ապստամբեցնելուց հետո Ադրբեջանը ցանկանում
էր զենքի ուժով իրեն կցել նաև Զանգեզուրը: Մուսավաթականները
և նրանց զինակից Քուրբերը սեպտեմբերի կեսերից տենդորեն ռազ-
մական պատրաստություն էին տեսնում Զանգեզուրի դեմ լայնա-
մասշտաբ պատերազմական գործողություններ սկսելու համար:
Նախքան Ղարաբաղում նոր զինուժ կենտրոնացնելը և Զանգեզուրի

1 Հ. Քումյան, Գեպրեքը Լեռնային Ղարաբաղում 1917—1920թթ. «Խորհրդային
Ղարաբաղը», 10 նոյեմբերի 1989 թ.:

2 «Հատաչ», 4 հոկտեմբերի 1919 թ.:

զավառի դեմ պատերազմ սկսելը, Աղբրեջանի կառավարությունը ձեռնարկեց թիկունքի ամրապնդման գործը: Այդ նպատակով նա որոշեց Գանձակի զավառի լեռնային շրջանները մաքրել հայերից և այնտեղ բնակեցնել մուսուլմաններ: Քուրք—Յաթարական զինված կազմավորումները հրի ու սրի ենթարկեցին Գանձակի լեռնային շրջանի հայկական Ղարաշինար, Խարխափուտ, Ներքինչեն, Վերինչեն, Գյուլխատան, Էրքեջ, Մանաշեն, Բուզլուխ, Արմավիր, Ղարաբուլազ, Մանասքենդ, Գախրութ գյուղերը, որոնց բնակչության մեծ մասը կոտորվեց, իսկ մնացածը թաքնվեց անտառներում:¹

Աղբրեջանի կառավարությունը վիթխարի ֆինանսական և այլ կարգի հատկացումներ կատարեց մարտունակ բանակ ստեղծելու համար: Հատկանշական է, որ Քուրքիան ևս ֆինանսական մեծ օգնություն ցույց ավեց: Աղբրեջանում նոր զորակոչ հայտարարվեց: Զենքի կոչվեցին զինակոչիկային տարիքից մինչև 35 տարեկան սղամարդիկ: Նոր զորքի ստեղծման ու նրա մարտական պատրաստության ամբողջ պարտականությունը դրվեց Աղբրեջանի ռազմական նախարար, նախկին ցարական բանակի զեներալ Սամեղբեկ Մեհմանդարովի և զարձյալ ցարական բանակի զեներալ մուսավաթական բանակի զխավոր հրամանատար Ալի Աղա Շիրախնսկու վրա: Քուրք զինվորական հրահանգիչները այդ գործում հանդես բերեցին արտակարգ եռանդ: Մուսավաթական բանակի հրամանատարական կազմը ավելի քան մեկ ամիս նորակոչիկներին հետեվողականորեն մարզում էր Աղբրեջանի և Ղարաբազի զորանոցներում:

Զանգեզուրի դեմ պլանավորվող ռազմական արշավի համար առանձնացվեց հատուկ զորք, որի հրամանատարությունը հանձնարարվեց զեներալ Շիրախնսկուն:²

Հարձակման նախօրյակին Աղբրեջանի բանակի շտաբի պետ, զեներալ Սուլկեիչի խորհրդով զեներալ նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովը Քրդաստանի քրդերից կազմակերպեց հեծյալ դիվիզիա,

1 «Нагорный Карабах 1918—1923», с. 431, 436, 22004Ա, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.180:

2 22004Ա, ֆ.200, ց.1, գ.563, ք.179:

իր եզրայր Սուլթան բեկ Սուլթանովի հրամանատարությունը՝ Մուսավաթական Ազրբեջանն իր առաջին արշավանքը դեպի Զանգեզուր կազմակերպեց 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ին, Զեբրայիլի գավառից:

Ազրբեջանում և Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններն աննկատ ու անպատասխան շմնացին Հայաստանի կառավարության կողմից: Զանգեզուրի վրա մուսավաթական Ազրբեջանի հարձակուձից յոթ օր անց՝ սեպտեմբերի 27-ին նրանում բացվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովը: Բնականաբար, ժողովը չէր կարող շանդրագառնալ հայ—ազրբեջանական հարաբերություններին, ընդանրապես, և Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի խնդրին, մասնավորապես: Ազրբեջանի հարցում կայացվեց հետևյալ բանաձևը. «Հրահանգել կառավարությանը, պահպանելով Հայաստանի ու հայ աշխատավորության շահերը Ազրբեջանի սահմաններում, աշխատել բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել նրա հետ»:¹ Ընդհանուր ժողովը հատուկ որոշում կայացրեց նաև Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վերաբերյալ, դրանք համարելով անբաժանելի մաս Անկախ և Միացյալ Հայաստանի Հանրապետությանը:² Այդ նշանակում է, որ ՀՀԴ-ն, ձգտելով հանդերձ Ազրբեջանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը, համաձայն չէր նրան զիջել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը: Ի կատարումն այդ որոշման՝ հանձնարարվեց նորընտիր Բյուրոյին «բոլոր քայլերն անել Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը միացնելու Հանրապետությանը»:³ Այս որոշման տրամաբանական շարունակությունն է Հայաստանի արտգործնախարարի 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ազրբեջանի իր գործընկերոջը հղած հեռագիրը, որում ասվում էր, որ մատնանշված գործողությունները սպառնում են վերածվել վիթխարի արյունահեղություն: Հայաստանի կառավարությունը չի կարող անուշադրության թողնել դա: Նույն օրը Հայաստանի կառավարությունը դիմեց Բաքվում բրիտանական գլխավոր կոմիսարին և ֆրանսիական զին-

1 Նույն տեղում, գ.563, թ.179, գ.427, մաս առաջին, թ.57:

2 Թուրքեն, նշվ. աշխ., էջ 184:

3 Նույն տեղում, էջ 205:

4 «Ասպարեզ», 28/29 մայիսի 1992 թ.:

վորական ներկայացուցչության ղեկավարին, որպեսզի նրանք ստիպեն մուսավաթական կառավարությանը դադարեցնելու իր զորքերի ուղղմանը՝ ղեկավարը ջանքեր գործում էր:

Սակայն ադրբեջանական կողմը, անտեսելով Հայաստանի կառավարության օրինական բողոքները, շարունակում էր լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունները ջանքեր գործում էր: Ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի և թափարական հրոսակախմբերի հարձակումը նրանց համար անհաջող վերջաբան ունեցավ: ջանքեր գործում էր հայ բնակչությունը և տեղի փոքրաթիվ ղինվորական ջոկատները մեկօրյա կատաղի մարտերում արժանի հակահարված հասցրեցին թվով բազմակի գերազանց ու լավ ղինված հակառակորդին և նրան հետ շարտեցին ելման գիրքերը: Թշնամին կենդանի ուժի և տեխնիկայի մեծ կորուստներ ունեցավ խոզնավար, Բայանգուր, Տեղ և Ջարուզ գյուղերի մոտ: Միաժամանակ, մուսավաթական բանակի մի մասը և տեղական մուսուլմանական խաժամուժը, դուրս գալով Ջիվանշիրի գավառից, Արաքսի հովտով շարժվեց ղեկավար Կարաբարու, Եղվարդ և Ուշանիս հայկական գյուղերը: Ամենուր գնում էին անողորմ մարտեր: Մարտական գործողությունների ընթացքում ադրբեջանական բանակը ծանր կորուստներ կրեց: Մասնավորապես, Խանքենդի ադրբեջանական գունդը կորցրեց իր կազմի համարյա կեսը:¹ Առաջին լուրջ պարտությունը շափահեցրեց Ադրբեջանի բանակի ընչաքաղց հրամանատարությանը և նրա տանհիկ խորհրդականներին: ջանքեր գործում էր տիրելու մուլուցքը նրանց հանգիստ շէր տալիս: Ադրբեջանը սկսեց լրջորեն նախապատրաստվել նոր մարտական գործողությունների: Այդ նպատակով նա հոկտեմբերի սկզբներին Շուշիի և Խանքենդի շրջաններում կենտրոնացրեց նոր զորամասեր, ինչպիսիք են Ջիվանշիրի առաջին հետևակային, ղարաբաղյան 2-րդ հեծյալ, շեկինսկի 3-րդ

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, Բ.179, գ.427, մաս առաջին, Բ.57:

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս առաջին, Բ.164, ֆ.276, ց.1, գ.131, Բ.72:

հեծյալ զնդերը, 2-րդ լեռնա—հրաձգային զիվիզիան, 2-րդ համահավար զումարտակը, առաջին սակրավոր վաշտը և շորս հաուրեց տեսակի հրանոթ։¹

Մինչև թշնամու նոր հարձակում սկսելը, հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի արտգործնախարարությունը Ադրբեջանի արտգործնախարարությունից ստացավ սեպտեմբերի 28-ի նոտայի հետևյալ պատասխանը. «Զանգեզուրի գավառը գտնվում է Ադրբեջանի տարածքում, հետևաբար ձեր նոտան հանդիսանում է ուղղակի միջամտություն Ադրբեջանի հանրապետության ներքին գործերին»²

Ադրբեջանի ղեկավարները ցանկանում էին դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին ապակողմնորոշել Զանգեզուրի հակամարտության բուն խնդրից և հնարավոր պատերազմի ամբողջ պատասխանատվությունը բարդել Հայաստանի Հանրապետության վրա։ Հայաստանի կառավարությունը պատասխան նոտայում խստիվ դատապարտեց ադրբեջանական կողմի կեղծ մեղադրանքները և անհիմն փաստարկները։ Միաժամանակ Հայաստանի կառավարությունը Ադրբեջանի կառավարությանը հայտնում էր երկու հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու իր պատրաստակամություն մասին։³

Հոկտեմբերի 24-ին Հայաստանի արտգործնախարարություն ուղարկած զրպարտանքներով ի պատասխանում Ադրբեջանի արտգործնախարար Զաֆարովը Զանգեզուրի դեմ իր կառավարության նվաճողական ծրագրերը փորձում էր քողարկել զանազան կեղծիքներով. պատերազմական գործողությունների նախապատճառը նա համարում էր Հայաստանի կառավարության «ոտնձգությունները» Զանգեզուրի գավառի և նրա մուսուլման բնակչության դեմ։⁴

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունն իր կառավարությանը ղեկուցեց, որ բանակը ամբողջովին պատրաստ է մարտական գործողությունների համար։ Տեղին է նշել, որ Զանգեզուրի դեմ ծրագրվող պատերազմում մու-

1 ՀՀՊՊԿԿ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս առաջին, ք.164, ֆ.276, ց.1, գ.131, ք.72:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս երկրորդ, ք.307:

3 Նույն տեղում, գ.427, մաս առաջին, ք.58:

4 Նույն տեղում:

սավաթականներին թեալորում էր նաև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված թուրք—ադրբեջանական դաշինքը, որով կողմերը փոխադարձաբար երաշխավորում էին երկու երկրների տարածքային անձեռնմխելիությունը, ինչպես նաև պարտավորվում էին համատեղ գործել թրեկ երկրների վրա սպառնալիք լինելու դեպքում: «Հառաջ» թերթը ճիշտ էր մեկնաբանում այդ դրույթը. եթե Ադրբեջանը ցանկանա Հայաստանից պոկել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կամ Նախիջևանն ու Շարուրը, ապա տաճիկները պետք է աջակցեին ադրբեջանական զորքերին:¹

Զանգեզուր արշավող ադրբեջանական բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնարարվեց գեներալ Ալի Աղա Շիրխինսկուն, որին օգնելու էին գնդապետ Եդիգարովը և նահանգապետ Սուլթանովի եղբայրը՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովը:²

Զանգեզուրի ուղղությամբ գործող բանակի հրամանատարության առջև խնդիր էր դրված դաժանորեն ճնշել գավառի հայ բնակչության դիմադրությունը, զավթել Զանգեզուրը, ապա Շարուր—Գարալագյազը՝ Նախիջևանի հետ միասին, և հասնել թուրքական սահմանին:³ Այդ խնդիրը լուծելու համար Ադրբեջանի բանակի շտաբը մշակել էր պատերազմական գործողությունների պլան, ըստ որի Ադրբեջանի զանգեզուրյան խմբավորումը գրոհը սկսելու էր Գորիսի շրջանի արևելյան և հյուսիսային կողմերից: Ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը, առանձնահատուկ նշանակություն տալով հատկապես ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածին, իր բանակի ղլխավոր ուժերը կենտրոնացրել էր Խոզնավար—Բայանդուր գծի վրա: 1919 թ. հոկտեմբերի 22-ին Զանգեզուրի գավառի Չարախ թրքաբնակ գյուղ ժամանեց ադրբեջանական մի սպա 30 ձիավորով, և իր մոտ հրավիրեց Տեղ հայաբնակ գյուղի ներկայացուցիչներին ու նրանց հանձնեց Զանգեզուրը Ադրբեջանին անձնատուր լինելու մասին գրավոր պահանջը: Զանգեզուրի Հայոց Ազգային խոր-

1 «Հառաջ», 3 ապրիլի 1920. թ.:

2 «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ.:

3 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, դ.563, թթ.166, 181:

հուրդը, քննարկելով այդ պահանջագիրը, մերժողական պատասխան տվեց: Դրան հետևեց Սուլթանովի դավադիր քայլը: Զանգեզուրի գավառում «անարխիստների վերջ տալու» նպատակով նա Ադրբեջանի կառավարության անունից հայերին սպառնում էր, որ անիշխանություն սարքողները, կամովին շհեռանալու դեպքում, կարտաքսվեն զենքուժով:¹

Հոկտեմբերի վերջին Շուշիից Զանգեզուրի գլխավոր կոմիսարին հաղորդեցին, որ զեպի Զանգեզուր են շարժվում. Ադրբեջանի զորքերը: Նոյեմբերի 1-ին զենեթալ Շիխլինսկին հարձակման հրաման տվեց: Թուրք—թաթարական զորքերը սկսեցին ընդհանուր հարձակում գործել Շուշիից, Զերբայիլի գավառից և Նախիջևանից: Շուշիից առաջ էր շարժվում երեք հետևակային գունդ,² թվով 6000 հոգի, երկու հեծելազորային գունդ՝ կազմված 800 սուսերակիրներից³ (այլ աղբյուրներում՝ 1000-ական հոգուց կազմված)⁴, ութ թեթև (ուրիշ աղբյուրներում 12)⁵ և շորս հատիկից (պաշարողական) տիպի հրանոթ և 400 հեծյալ քրդեր: Զանգեզուրի գավառում գործող մուսուլման պարտիզանների հետ այդ թիվը հասնում էր 20 հազար մարդու:⁶

Նոյեմբերի 1-ին մուսավաթական զորքերը և քրդական հեծյալ ջոկատը ուղղություն վերցրեցին Գորիսից զեպի հյուսիս ընկած Խողնավար գյուղը: Նոյեմբերի 5-ին թուրք—թաթարական ուժերը տիրեցին Խողնավար և Բայանդուր գյուղերին: Միաժամանակ նրբանք Տեղ գյուղի վրայով հարձակում սկսեցին Գորիսի վրա: Նոյեմբերի 4—6-ը տեղի ունեցան թեժ մարտեր: Հայերը ամուր փակեցին թշնամու հարձակման ճանապարհը և նոյեմբերի 6-ին անցնելով ուժեղ հակադրոհի, հակառակորդին հետ շարտեցին իրենց գրաված բարձունքներից զեպի Խողնավար և Բայանդուր: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին մեծ խճուղու ուղղությամբ՝ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի

1 «Ժողովուրդ», 11 նոյեմբերի 1919 թ.:

2 «Արձագանք», 17 նոյեմբերի 1919 թ.:

3 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս երկրորդ, ք.307:

4 «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ.:

5 «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ., ՀՀՊՊԿԱ, 276, ց.1, գ.131, ք.93:

6 «Нагорный Карабах в 1918—1923», т. 429.

դիմաց: Զանգեզուրցիների սրբնթաց հարձակումը ստիպում է հակառակորդին խուճապահար փախուստի դիմել:¹

Հնգօրյա մարտական գործողությունները ավարտվեցին նրանով, որ թշնամին Զանգեզուրի գավառից հետ շարտվեց 15—20 վերստ հեռու: Թուրք—թաթարական զորքը նահանջելիս մարտադաշտում թողեց մեծ քանակությամբ ավար՝ 22 գնդացի² (այլ աղբյուրներում՝ 15)³, 100 հազար փամփուշտ, 500—600 սպանված, բազմաթիվ վիրավորներ⁴ և 150 գերիներ:⁵

Զանգեզուրի դեմ սկսված մարտական գործողությունների հետ միաժամանակ, Շարուրի և Նախիջևանի թաթարները (թվով 3000 մարդ)⁶ հարձակում սկսեցին Դարալագյազի շրջանի վրա, նպատակ ունենալով շրջապատել Զանգեզուրը և կտրել նրա կապը Դարալագյազի հետ: Մեկօրյա մարտերից հետո թշնամին ջախջախվեց և մեծ կորուստներ տվեց, իսկ կենդանի մնացածները նահանջեցին Ղարաբաղ:⁷

Այսպիսով, Աղբրեջանի ջանքերը՝ բռնությամբ հպատակեցնել Զանգեզուրը, ձախողման ենթարկվեցին:

Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից հետո Աղբրեջանի արտգործնախարարի օգնական Խան Թեքինսկին ծրագրում էր աննկատ կերպով Զանգեզուրի շրջան ուղարկել թուրքական սպաներ, ասկյարներ, որոնք պետք է տեղական թաթարական բնակչությանը կազմակերպեին Զանգեզուրի գավառում խռովություն բարձրացնելու համար:

Մարտական գործողությունների ետևն օրերին, ինչպես նաև դրանք դադարելուց հետո, Հայաստանի կառավարությունը մի քանի անգամ դիմեց Աղբրեջանի կառավարությանը՝ պահանջելով վերջ

1 «Արձագանք», 17 նոյեմբերի 1919 թ.:

2 «Արձագանք», 17 նոյեմբերի 1919 թ., «Հառաջ», 18 նոյեմբերի 1919 թ.:

3 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, թ.180:

4 «Արձագանք», 17 նոյեմբերի 1919 թ., «Հառաջ», 18 նոյեմբերի 1919 թ.:

5 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, թ.180:

6 «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ.:

7 ՀՀՊԳԱ, ֆ.276, ց.1, գ.131, թ.72:

տալ ամեն տեսակի ուժային մեթոդներ զործագրելուն և վիճելի հարցերը լուծել նոյեմբերի 20-ին Բաքվում հրավիրվելիք հայ—ադրբեջանական կոնֆերանսում:¹

Տալով իր համաձայնությունը՝ Ադրբեջանը միաժամանակ պատրաստվում էր արշավել Զանգեզուրի վրա, հուսալով կոնֆերանսին ղենել կատարված փաստի առջև:

Հայաստանի կառավարությունը Ադրբեջանի նենգ ու ստոր քաղաքականության մասին տեղյակ պահեց Անդրկովկասում դաշնակիցների գերագույն կոմիսար Վորդոպին, հայտնելով, որ հայկական կողմի նախաձեռնությամբ նոյեմբերի 20-ին Բաքվում նշանակված էր հայ—ադրբեջանական կոնֆերանս վիճելի հարցերը կարգավորելու համար: Մեր պատվիրակությունը, — նշվում է գրության մեջ, — պատրաստ էր Բաքու մեկնելու, երբ ստացանք պաշտոնական տեղեկություն, որ Ադրբեջանը ընդհանուր հարձակում է սկսել Զանգեզուրի դեմ: Հաղորդագրության վերջում ասվում է, որ այդպիսի զործելակերպը լիովին հակասում է Փարիզի կոնֆերանսի պահանջներին, ինչպես նաև վտանգի տակ է ղնում Բաքվում նախատեսվելիք հայ—ադրբեջանական կոնֆերանսի հրավիրումը: Հայաստանի կառավարությունը Ադրբեջանի հետագա զավթողական ծրագրերին վերջ տալու համար դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին առաջարկում է ստիպել Ադրբեջանին անմիջապես դադարեցնել թշնամությունը, Զանգեզուրից հանել Ադրբեջանի զորամասերը և վերահաստատել նախապատերազմյան դրությունը, ինչպես նաև ժամանակավորապես դաշնակից զորքեր ղենել երկու պետությունների սահմանների վրա:²

Նույն բովանդակությամբ հեռագրեր ուղարկվեցին նաև Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներին անուններով:³

1 «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ.: Հայաստանի կառավարությունը հոկտեմբերի սկզբներին ադրբեջանական կողմին առաջարկեց նոյեմբերի 20-ին Բաքվում հրավիրել հայ—ադրբեջանական կոնֆերանս և լուծել վիճելի հարցերը: Հոկտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի կառավարությունը պաշտոնապես ընդունեց այդ առաջարկը: Տե՛ս՝ «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1919 թ.:

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս Երկրորդ, թթ.300—302, ֆ.276, ց.1, գ.131, թ.26:

3 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս առաջին, թ.232:

Այս անգամ Հայաստանի Հանրապետության դիմում—բողոքները անհետևանք չանցան: Ի պատասխան հայկական կողմի բողոքի, դաշնակից երկրների ներկայացուցիչները առաջարկեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի վարչապետներին մեկնել Թիֆլիս և այնտեղ գերագույն կոմիսարի տեղապահ գնդապետ Ռեայի մասնակցությամբ հրավիրել խորհրդակցություն՝ Ձանգեզուրի հարցի կապակցությամբ: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1919 թ. նոյեմբերի 18-ի նիստում քննարկեց այդ հարցը և որոշեց, որ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը պետք է մասնակցի խորհրդակցությանը: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 19-ին, Ալ. Խատիսյանը ուղևորվեց Թիֆլիս:²

1919 թ. նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի և Ադրբեջանի վարչապետներ Ալ. Խատիսյանը և Ն. Ուսուրբեկովը կնքեցին համաձայնագիր, որով պաշտոնապես վերջ տրվեցին պատերազմական գործողություններին և պայմանավորվածություն ձևաք բերվեց տարածքային հարցերի վերաբերյալ վեճերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով:³ Համաձայնագրում հատուկ կետ մտցվեց այն մասին, որ եթե հնարավոր չլինի համաձայնության գալ, ապա երկու կողմերն էլ պարտավորվում են ընտրել չեզոք անձ, իրրև միջնորդ դատավոր: Այդպիսի անձ ճանաչվեց ԱՄՆ-ի բանակի զրնդապետ Ջեյմս—Ռեան:⁴ Երկու հանրապետությունների ղեկավարները պայմանավորվեցին անհապաղ նշանակել հավասար թվով ներկայացուցիչներ, որոնք պետք է նոյեմբերի 26-ին Բաքվում հավաքվեն կոնֆերանսի: Ադրբեջանական կողմի պատճառով, կոնֆերանսը բացվեց միայն գեկտեմբերի 14-ին և տևեց մինչև գեկտեմբերի 21-ը: Հայ—ադրբեջանական կոնֆերանսի բացմանը ներկա էին Ադրբեջանի արտգործնախարար Ջաֆարովը, Ադրբեջանի պատվիրակության ներկայացուցիչներ Խան. Խոյսկին, Վերիլը և Հայաստանի պատվիրակության ներկայացուցիչներ Մ. Հարությունյանը, Տ. Բեկզադյանը և Վ. Փափազյանը:⁵

1 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.15, թթ. 115—116:

2 «Ժողովուրդ», 20 նոյեմբերի 1919թ.:

3 ՀՀՊՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, մաս առաջին, Գ.62:

4 «Արձագանք», 28 նոյեմբերի 1919 թ.:

5 «Հառաչ», 24 գեկտեմբերի 1919 թ., «Արձագանք», 29 գեկտեմբերի 1919 թ.:

Կոնֆերանսը քննարկեց երկու հանրապետութիւնների սահմանային, երկաթուղային, առևտրական պայմանագրերի և զաղթականների վիճակի կարգավորման հարցերը, Սուր վիճարանութիւններ առաջացան սահմանների հարցը քննարկելիս: Հայկական պատվիրակութիւնը կանգնած էր այն տեսակետի վրա, որ տվյալ պահին հարկավոր է որոշել միայն ժամանակավոր սահմանորոշ զիծը՝ թողնելով վերջնական լուծումը Փարիզի հաշտարար կոնֆերանսին, իսկ ադրբեջանական կողմը առաջարկում էր սահմանների հարցը լուծել վերջնականապես: Հայ պատվիրակները շառարկեցին խնդրի այսպիսի լուծմանը ևս:

Քն ինչ կարգով պիտի քննվեն ու լուծվեն օրակարգի հարցերը, պատվիրակութիւնների միջև դարձյալ լուրջ տարաձայնութիւններ կային: Հայաստանի պատվիրակութիւնը առաջարկում էր ամենից առաջ լուծել ու կիրառել կյանքի մեջ գործնական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ, այն է՝ հաստատել առևտրական և երկաթուղային հարաբերութիւն երկու հանրապետութիւնների միջև, կարգավորել զաղթականների վիճակը և այդպիսով հայ և թուրք ժողովուրդների մեջ ստեղծել հոգեբանական հաշտ մթնոլորտ, որը նպաստեր ավելի զժվար հարցերի լուծմանը, ինչպիսին էր սահմանայինը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչները առաջարկում էին ամենից առաջ լուծել սահմանների հարցը, որից հետո՝ նոր միայն մշտունները: Հայաստանի պատվիրակութիւնը շառարկեց: Սակայն, երբ ղեկտեմբերի 14-ին արդեն պիտի քննարկվեր սահմանագծի հարցը, Ադրբեջանի պատվիրակութիւնը հայտարարեց, թե երկար մտածելով այդ խնդրի վրա՝ եկել է այն եզրակացութիւն, որ ներկա պայմաններում անկարելի է երկու հանրապետութիւնների միջև այնպիսի սահմանագիծ անցկացնել, որ բավարարի երկու կողմերին էլ, քանի որ հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերը այնքան խճճված են իրար հետ տնտեսական, քնակութիւն և այլ տեսակետից, որ անհրնարին կլինի որոշակի գծով զատել նրանց: Ադրբեջանցիների կարծիքով առժամանակ պիտի բավարարվել մի սահմանորոշ գծով:¹

Այստեղից զժվար չէ կռահել, որ Ադրբեջանը ամեն կերպ փոր-

1 «Հառաջ», 9 հունվարի 1920թ.:

ձում էր խուսափել հարցի խաղաղ կարգավորումից:

Նոյեմբերի 23-ի հայ—ազրբեջանական համաձայնագրի ստորագրումից հետո թվում էր, թե կղաղարեն արշունալի կոիվները Ջանգեզուրի գավառում: Մինչդեռ, ինչպես վկայում են Ազրբեջանի և Հայաստանի արտգործնախարարների փոխադարձ մեղադրանք ներկայացնող նոյեմբերի 29-ի և 30-ի հեռագրերը, պատերազմական գործողությունները ընդհատումներով շարունակվել են Ջանգեզուրի և Գարալագյազի շրջաններում:¹ Գա նշանակում է, որ Ազրբեջանի ղեկավարությունը չէր հրաժարվում Ջանգեզուրի գավառի նկատմամբ ազրեսիվ քաղաքականությունից: Այդ է վկայում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 30-ին «Ազրբեջան» թերթում հրապարակված Ազրբեջանի ներքին գործերի մինիստրի որոշումը, որով Ջանգեզուրի գավառի ամբողջ բնակիչները հայտարարվում էին Ազրբեջանի հանրապետության քաղաքացիներ: Այս հայտարարությունը ուղղակիորեն հակասում էր նոյեմբերի 23-ի Թիֆլիսյան համաձայնագրին: Այդ կապակցությամբ Հայաստանի կառավարությունը բողոքեց Անգրկովկասում բրիտանական բարձր հրամանատարությանը և գաշնակիցների գերագույն կոմիսարին:² Մուսավաթական պարագլուխները, գործելով բեմալական թուրքիայի թելադրանքով, կրկին դիմեցին հերթական նենդ քայլերի: Ազրբեջանի գործակալները սկսեցին կեղծ լուրերով ու խլամի բարոզությունով պղտորել Ջանգիրասարի և Ղարսի մուսուլման բնակչության մտքերը, որպեսզի հայկական ուժերը ներսում զբաղեցնելով՝ կարողանան ընկճել Ջանգեզուրը և շարժվել դեպի Արարատյան Հանրապետության սիրտը՝ Երևան: Ազրբեջանի գործակալները ժողովներ էին գումարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու զրգոխ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իրագործվող կեղտոտ քաղաքականությունը ունեցավ որոշ արդյունք: Չարիչատում և Չրլղբրում գլուխ բարձրացրին Սեփի և ուրիշ ամազա-

1 «Արձագանք», 12 դեկտեմբերի 1919 թ.,

«Արձագանք», 19 դեկտեմբերի 1919 թ.,

«Հառաջ», 4 դեկտեմբերի 1919 թ.,

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.50, մաս երկրորդ, ք.360:

կախմբեր, որոնք սկսեցին հարձակումներ գործել հայկական գոր-
մասերի ու ոստիկանների վրա: Սիստեմատիկ դարձան հայերի
սպանությունները: Որոշ գյուղեր մերժեցին ընդունել հայկական
վարչությունը:¹ Զանգեզուրում Ադրբեջանի կրած ծանր պարտու-
թյունը Սուլթանովին հանգիստ չէր տալիս: Նա իր մտտ կանչեց Ղա-
րաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի անդամներին և պահանջեց ներ-
կայացուցիչներ ուղարկել Զանգեզուր, որպեսզի զանգեզուրցիներին
համոզեն ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Ազգային խորհրդի
անդամները հրավարվեցին նման «առաքելություն» կատարելու պար-
տականությունից, պատճառաբանելով, որ դա Ազգային խորհրդի
իրավասությունից միանգամայն դուրս է:² Հետևեց հերթական
բայլը. իբրև հարցի խաղաղ լուծման միջոց՝ Սուլթանովը այս ան-
գամ Ազգային խորհրդին առաջարկեց միջնորդի դեր կատարել Զան-
գեզուրի և իր միջև: Սուլթանովի սույն առաջարկին պատասխանելու
համար 1919 թ. նոյեմբերի 30-ին Շուշիի Մարիամ Ղուկասյան
օրիորդաց դպրոցի դահլիճում հրավիրվեց Ղարաբաղի հայության
7-րդ համագումարը՝ բնորոշ հանձնաժողովի և Ազգային խորհրդի
համատեղ խորհրդակցությունը: Խորհրդակցությունը բուռն վիճա-
բանությունից հետո որոշեց Ազգային խորհրդի Սուլթանովին տված
պատասխանը համարել միանգամայն ճիշտ և կանգնած մնալ նույն
տեսակետի վրա, մինչև նոր համագումար հրավիրվելը, որը կտա
վերջնական պատասխան:³ Այս խորհրդակցությունից հետո Արցա-
խում քաղաքական մթնոլորտը էլ ավելի շիկացավ:

1 «Հատաչ», 7 մարտի 1920 թ.:

2 22ՊՊԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 155—156:

3 Նույն տեղում, թթ. 157—158:

2. Համաժողովրդական սպառամբությունը Լեռնային

Ղարաբաղում

Ազրբեջանի կառավարությունը շեր հաշտվում Ձանգեղուրում իր բանակի կրած ծանր պարտության հետ: Իր զորքերի պարտվելու ամենազլխաժոր պատճառներից մեկը նա համարում էր Լեռնային Ղարաբաղը:¹ Այդ իսկ պատճառով մուսավաթական պարագլուխները որոշել էին շտկել թույլ տված «սխալը», այն է՝ վերջնականապես նվաճել Արցախը, ապահովել թիկունքը, ապա միայն պատերազմել Ձանգեղուրի դեմ: Արցախահայությունը կրկին կանգնեց նոր փորձությունների առջև: Լեռնային Ղարաբաղում սկսվեցին «արևելյան» քաղաքականության խաղերը: Շուշին և զավառի գյուղերը պատված էին լրտեսական մեծ ցանցով. ուսուցչի, մանրավաճառի, վարսավիրի, վաճառականի և այլոց անվան տակ նրանք վրխտում էին ամենուր և տեղական թաթարական բնակչությանը հրահրում ազգամիջյան կոռիվների: Բաքվի քաղաքականության հետևանքով թուրքերի վերաբերմունքը դեպի հայերը օրեցօր վատանում էր: Չկար ոչ գույթի, ոչ կյանքի ապահովություն: Ազրբեջանը, ահագին գումարներ հատկացնելով տեղական մուսուլման բնակչությանը, դնում էր հայերի գլխը:² Ամեն օր տեղի էին ունենում հայերի սպանություններ ու թալան: Խանքենդում թուրքերը սպանեցին 50 մարդ և բռնորին թալանեցին: Բազմաթիվ սպանություններ կատարվեցին նաև Ասկերանում:³ Բավական է նշել, որ մի քանի օրվա ընթացքում Խանքենդում, Ասկերանում և Շուշի—Նվյախ խճուղու վրա Ազրբեջանի զորքերը և կազմակերպված բանդաները կոտորեցին 400-ից ավելի անմեղ հայերի:⁴

Հայ բնակչության նկատմամբ զործադրվող բռնություններն ու սպանություններն ունեին քաղաքական հեռահար նպատակ՝ հայերից մարքել Շուշի—Աղղամ խճուղու վրա բնկած գյուղերը:

1 ՀՀԳԳԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, ք.163:

2 «Հառաջ», 12 սեպտեմբերի 1920 թ.:

3 «Հառաջ», 19 մարտի 1919 թ.:

4 Հ. Արբահամյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

Ազրբեջանի կառավարությունը պարբերաբար խախտում էր օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ամենասկզբունքային կետերից մեկը, որը վերաբերում էր զորքի տեղաշարժերին: Սկսած 1919 թ. հոկտեմբերից մինչև 1920 թ. փետրվարը, Ազրբեջանը Զանգեզուրի դեմ պատերազմելու ընթացքում, առանց Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի կարծիքը հարցնելու (հայտնի է, որ այդպիսի հարցը պետք է քննություն անվեր խորհրդում և որոշվեր ձայների 2/3-ի համաձայնությամբ) մոտ 19 հազար զինվոր անցկացրեց Խանքենդից ու Շուշիից (զբանք բերվել էին Բաքվից, Գանձակից և Զարաթալայից):¹ Այդ օրերին Ազրբեջանի կառավարությունը հայերի կոտորած կազմակերպեց նաև Շարուրի և Նախիջևանի գավառներում: Շարուրի և Նախիջևանի գաղթականությունը, որ հավաքվել էր Խունախլարում, գլխավորն բնաջնջվեց: Հայ գաղթականությանը հիվանդություններից ու սովից «փրկելու» պատրվակով թուրքերը նրանց բաժանեցին թուրքական գյուղերի վրա և հունվարի 28-ին բուլոսին կոտորեցին:²

Արցախահայության դեմ զործադրվող ցեղասպանության հրեշավոր պլանը իրականացնելու հրահանգները Ազրբեջանը ստանում էր մուսավաթականների թիկունքում զործող «Իթթիհատ» կուսակցությունից: Այսպես, 1920 թ. հունվարի կեսերին Բաքվում հրավիրվեց այդ կուսակցության կոնֆերանսը, որին մասնակցեցին նաև հայ ժողովրդի դահիճներ Խալիլ և Նուրի փաշաները: Կուսակցության նախագահ, բժիշկ Կարա բեյ Կարաբեկովը Բաքվի կառավարությունից պահանջեց անհապաղ մեկ միլիարդ ուլուրի տրամադրել Նուրի և Խալիլ փաշաներին զորեղ բանակ (200000) ստեղծելու համար, ինչպես նաև Բաքու հրավիրել թուրքական ազգային շարժման գլխավոր Մուստաֆա Քեմալ փաշային, ենթասպայական կադրերի և «լավ պանիսլամիստների» մեծ խմբի հետ՝ «բազմաշարժար հավատակիցների տառապանքին» վերջ տալու համար: Կոնֆերանսը մուսուլմաններին զենքի կոչեց ընդդեմ «անհավատ» հայերի:³

1 220004Ա, ֆ.200, ց.1, դ.563, թթ. 29—32:

2 «Հատաչ», 30 հունվարի 1920 թ.:

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 430.

Ինչպես վկայում են փաստերը, Ադրբեջանը և Թուրքիան հայ ժողովրդի դեմ ուղղված պայքարում փորձել են ներգրավել նաև Դաղստանի մահմեդական ժողովրդին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը իր կառավարությանը. «Փետրվարի 9-ին ինձ այցելեցին Դաղստանի Լեռնական հանրապետության ներկայացուցիչներ Ալիխան Կանտիմիրը և Բամատովն ու հայտնեցին, որ Ադրբեջանի գործակալները Նուրի և էնվեր փաշաների գլխավորությամբ մշտապես աշխատել են թշնամություն սերմանել հայերի դեմ: Նրանք փորձում են Դաղստանի ժողովրդին համոզել, թե իրր Հայաստանը և Ադրբեջանը բանակցություններ են վարում Զանգեզուրի խնդրի լուծման համար, այն պայմանով, որ Հայաստանը աջակցի Ադրբեջանին գրավելու Դաղստանը: «Ես նրանց հայտնեցի, — գրում է Տ. Բեկզադյանը, — որ Զանգեզուրի խնդիրը մեզ համար այնքան անվիճելի է և այդ շրջանի վրա Հայաստանի կառավարության իրավունքները կասկածից դուրս, որ բանակցություններ վարել Ադրբեջանի հետ և Զանգեզուրը վաճառքի առարկա դարձնել մեզ համար անթույլատրելի ենք համարում»:¹

Դաղստանի ներկայացուցիչները հավաստում են Տ. Բեկզադյանին, որ Կովկասի լեռնականները շեն մասնակցի Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի արշավանքին: Առաջ անցնելով նշենք, որ դաղստանցի զինվորները գեներալ Մալիմովի բանակում ակտիվորեն մասնակցեցին Ասկերանի գրավմանը:² Մուսավաթական կառավարողները և նրանց զորակից տաճիկներն իրենց հրեշավոր պլանները Ղարաբաղում իրականացնում էին գեներալ շահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի ձեռքով: Վերջինս 1920 թ. փետրվարի 19-ին իր կառավարության անունից Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդին հայտարարեց, որ այլևս խաղաղության վեհաժողով գոյություն չունի և որ Ղարաբաղի հարցը պետք է լուծվի սեփական նախաձեռնությամբ, և Ազգային խորհրդից պահանջեց առաջիկա

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.278, ց.1, գ.21, թթ. 6—7:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.563, թթ. 157—158:

համագումարում վերջնականապես վճռել Աղբրեջանին ենթարկվելու հարցը¹

Այս հայտարարությունը կասկած չի հարուցում, որ Սուլթանովը քացեիրաց հրաժարվում էր օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրից և ցանկանում էր Ղարաբաղի հարցը լուծել արյունով ու կոտորածով: Աղբրեջանը տենդորեն պատրաստվում է դրան: Կարյազինոյի ուղղությամբ Զանգեզուրի սահմանակից շրջաններում շարունակվում էր թուրքական զորքերի կենտրոնացումը: Աներնդհատ զորք էին տեղափոխում նաև Զարուղի շրջան: Զինուժի կենտրոնացում կատարվեց Զիվանչիի սահմանակից շրջաններում: Կարյազինոյի կողմից հայկական խժաբերդ գյուղի դիմաց տեղադրվեցին հրանոթներ և զնդացիրներ, հավանաբար այդ ուղղությամբ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև բոլոր տեսակի կապն ու հաղորդակցությունը կտրելու նպատակով:² Փետրվարի 20-ին Հայաստանի կառավարությունը Գորիսից պաշտոնական հաղորդագրություն է ստանում, որ աղբրեջանական բանակը պատրաստվում է մտնել Զանգեզուր: Հաղորդագրության մեջ ասվում էր նաև, որ Շուշի են ժամանել Նուրի և Խալիլ փաշաները, մի խումբ տաճիկ սպանների հետ, ինչպես նաև գեներալ Նովրուզովը՝ զինված խմբերով:³

Երևանի կառավարությունը այդ կապակցությամբ բողոք է ներկայացնում Անդրկովկասում գտնվող դաշնակից պետությունների հրամանատարությունը և պահանջում ամենակտրուկ միջոցներ ձեռնարկել՝ կասեցնելու Աղբրեջանի ծրագրավորված հարձակումը, որը նոր արյունահեղությունների առիթ էր տալիս:⁴ 1920 թ. գարնան շեմին քաղաքական իրադրությունը ավելի է սրվում Լեռնային Ղարաբաղում, այսինքն՝ կատարվեց այն, ինչի մասին դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերի 10-ին Հայ Հեղափոխական Գաշնակցության Բյուրոյի անդամները զգուշացնում էին վարչապետ Ալ. Խատիսյանին: Նրանք նշում էին, որ Աղբրեջանի քաղաքականությունը Զանգեզուրում, Ղա-

1 «Հասոչ», 19 մարտի 1920 թ., «Հասոչ», 4 ապրիլի 1920 թ.:

2 «Հասոչ», 26 փետրվարի 1920 թ.:

3 «Հասոչ», 24 փետրվարի 1920 թ.:

4 «Հասոչ», 24 փետրվարի 1920 թ.:

րաբաղում և Գանձակի գավառում առաջիկա զարնանը անխուսափելիորեն պիտի հասնի զինված ընդհարումների այդ գավառների հայ ազգաբնակչության, թեև նաև Հայաստանի Հանրապետության հետ: Դրա համար էլ նրանք պահանջում էին, որ կառավարությունը իր վրա վերցնի նշված գավառների զինական պաշտպանության գործը և անհրաժեշտ քայլեր կատարի ժողովրդին և հանրապետությանը աղետալի անակրնկալների շենթարկելու համար:՝ Տեղին է նշել, որ 1920 թ. ձմռան ընթացքում Արցախի հայությունը հարցի խաղաղ լուծման ակնկալիքով, ինչպես նաև նոր արյունահեղությունների տեղիք շտալու միտումով, ամեն կերպ աշխատում էր խուսափել Ադրբեջանի հետ ընդհարվելուց: Մինչդեռ ժամանակները անցնում էին, ոչ միայն կոնֆերանսն էր ձգձգվում, այլև Ադրբեջանի կառավարությունն էր շտապում ավարտել Լեոնային Ղարաբաղի և, ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև Զանգեզուրի նվաճումը որին ամեն զնով աջակցում էր Թուրքիան: Այնպես որ 1920 թ. գարնանը արցախահայության քաղաքականության կտրուկ փոփոխությունը Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության նկատմամբ բնական անհրաժեշտություն էր և թելադրված էր կոնկրետ հանգամանքներով:

Նոր իրադրության պայմաններում, Ղարաբաղի հետագա ճակատագրի հետ առնչվող խնդիրներին լուծում տալու համար, Ազգային խորհուրդը որոշեց հրավիրել նոր՝ 8-րդ համագումարը: Այն բացվեց 1920 թ. փետրվարի 28-ին՝ Վարանդայի Շոշ գյուղում և տեեց մինչև մարտի 4-ը (այլ աղբյուրներում՝ մինչև 5-ը):² Մի քանի խոսք համագումարի հրավիրման նախապատմության մասին: Ադրբեջանի պահանջով համագումարը պետք է կայանար Շուշի քաղաքում: Սակայն, երբ հայտնի դարձավ Ազգային խորհրդին, որ գեներալ Նահանգապետ Սուլթանովը որոշել է համագումարը ղուժարել Շուշի քաղաքում, որպեսզի պատգամավորության վրա ճնշում դործադրելով Ադրբեջանի համար ցանկալի վճիռներ կայացնի, տե-

1 ՀՀԲԿԳԿՊԱ, ֆ.4047, ց.1, գ.155, թ.1:

2 ՀՀԳԳԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թ.187:

ղեկացնում է համագումարի պատգամավորներին քաղաք չգալ, այլ հավաքվել Շոշ գյուղում: Գծրախտաբար, Ազգային խորհրդին չի հաջողվում այդ մասին տեղյակ պահել բոլոր պատգամավորներին: Դա էր պատճառը, որ համագումարի հրավիրված 127¹ պատգամավորներից 50-ը հավաքվեցին Շուշիում, իսկ 77-ը՝ Շոշ գյուղում:² Փաստորեն Արցախի համահայկական համագումարի ներկայացուցիչներն, իրենց կամքից անկախ, համագումարի հավաքվեցին երկու տարբեր վայրերում:

Համակողմանիորեն քննարկելով օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրից մինչև համագումարն ընկած ժամանակաշրջանում Ղարաբաղում տիրող քաղաքական կացությունը, Շոշի համագումարը փաստեց, որ Ազրբեջանի կենտրոնական իշխանությունը ոչ մի կարգ ու կանոն չի կարողացել հաստատել Ղարաբաղում, այլևս ընդհակառակը, պատճառ է դարձել անիշխանության: Համագումարը խստորեն դատապարտեց Առնային Ղարաբաղի դեմ մուսավաթական Ազրբեջանի ոստնձղությունները և նրանից պահանջեց ճշտորեն կատարել օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի կետերը, այլապես նման գեպքերի կրկնությունը արցախահայությունը կստիպի դիմադրել նրա ոստնձղություններին և անգամ դուրս գալ բացահայտ կռիվի:³

Համագումարը լիովին արտահայտվեց Արարատյան Հանրապետության հետ վերամիավորվելու օգտին:

Ինչ վերաբերում է Շուշվա համագումարին, ապա այն Սուլթանովի հսկողությամբ ընդունեց Ազրբեջանի շահերին ծառայող որոշումներ: Առաջին, Ղարաբաղը Ազրբեջանի տնտեսական մասն է: Երկրորդ, Հայաստանը չպետք է խառնվի Ղարաբաղի ներքին գործերին:⁴ Շուշիի համագումարի 52 պատգամավորները, որոնք իրենց համարեցին ժողովրդի ներկայացուցիչներ և նրա անունից որոշումներ կայացրին, ներկայացնում էին բուլղախյան և էսէնական կու-

1 Նշում են նաև այլ թիվ՝ 168 պատվիրակ: Տե՛ս՝ Բ. Ուլուբաբյան, Նշվ. աշխ., էջ 75:
2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.278, ց.1, գ.21, թթ.34—35, ֆ.200, ց.1, գ.466, թ. 142:
3 Նույն արխիվ, ֆ.278, ց.1, գ.21, թթ. 34—35, ֆ.200, ց.1, գ.563, թթ. 29—35, «Հատաք», 4 ապրիլի 1920 թ.:
4 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.278, ց.1, գ.21, թթ. 34—35:

սակցություններին: Նրանք Ղարաբաղի ժողովրդի անունից պատգամավորություն ուղարկեցին Բաքու Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի մոտ և նրանից պահանջեցին վավերացնել «համագումարի» որոշումները: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչն իր կառավարության անունից պաշտոնապես հայտարարեց, որ Շուշի «համագումարը» իրավասու չէ նման որոշում կայացնելու, քանի որ ժողովրդի իսկական ներկայացուցչությունը Շուշի գյուղում այլ որոշում է կայացրել:¹ Հասկանալի է, որ Շուշիի համագումարը ամբողջ արցախահայությունը չէր ներկայացնում և, բնականաբար, նրա անունից հանդես գալ չէր կարող, թեկուզև այն պատճառով, որ ներկայացնում էր պատգամավորների փոքրամասնությունը: Բացի դա, որևէ կասկած չէր հարուցում, որ այդ որոշումները ընդունվել էին Սուլթանովի ճնշման տակ: Բայց ոչ միայն գրանով: Համագումարի որոշումները չէին արտահայտում արցախահայության միասնական կամքը, չէին բխում ազատ ու անկախ ապրելու նրա ձգտումներից: Աղբրեջանի կառավարող շրջանները շափազանց զայրացած էին 8-րդ համագումարի որոշումներից: Աղբրեջանը և նրա թիկունքին կանգնած Թուրքիան լիովին հասկացան, որ Արցախի հարցը լուծելու ճանապարհը մեկն է՝ արցախահայության բնաջնջումը: Գարնան նախաշնամին Աղբրեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղի հարցի լուծմանը:

Այդ նպատակի համար Աղբրեջանը ոչ միայն իր զինվորական հիմնական ուժերը, այլև ահազին թվով զինված հրոսակախմբեր, «կամավորների» անվան տակ, կենտրոնացրեց Ղարաբաղի գավառում: Ստույգ տվյալներով 1920 թ. գարնանը Ղարաբաղում և Զեյթրայիլում կենտրոնացված էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շտապ կերպով կազմակերպվեց քրդական մի զինվորիս: Շուշի ժամանեց Նուրի փաշան 10 թուրք սպանների ուղեկցությամբ:² Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Զեյթրայիլի վրայով Ղարաբաղ և Զանգեզուր ուղարկվեց 90 վազոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով:³ Մեկ այլ աղբ-

1 22ՊԿԱ, ֆ.198, ց.1, գ.52, թթ.51—52:

2 «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 431.

յութի տվյալներով Եվլախ կայարանը լցված էր բեռնատար ավտոմեքենաներով, զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով:¹

Նախ ամրացվեցին Շուշին և Խանքենդ ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և զրանով ապահովեցին Ազրբեջանի կապը Շուշիի հետ:²

Ամրանալով Ղարաբաղի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Ազրբեջանը փորձեց զինաթափել ժողովրդին: Այդպիսի փորձեր արվեցին նաև Ջանգեղուրի սահմաններում և Ջերբախի շրջանում Լեռնային Ղարաբաղում վիստացող Ազրբեջանի զործակալները ժողովներ էին զուամարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու զրգոխ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Այդ ամենը խոսում են այն մասին, որ Ղարաբաղի դեմ ուղղված Ազրբեջանի դավերը մասնակի բնույթ չունենին: Այս անգամ Ղարաբաղը և Ջանգեղուրը զործ ունեին ոչ թե մասնակի հարձակումների, այլ լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների հետ: Բոլոր տեսակետներից կարելի էր ենթադրել, որ այդ կոիվը ճակատագրական էր լինելու կողմերի համար: Ավելին, Ղարաբաղի հայության պարտությունը այս կովում համազոր էր տնտեսական և ֆիզիկական կորստի: Եթե աննպաստ հանգամանքների բերումով արցախահայության զոչամարտը անհաջող վերջաբան ունենար, ապա Ազրբեջանի կողմից որևէ զիջում չէր լինի: Այդ չէին թաքցնում նաև իրենք՝ Ազրբեջանի ղեկավար շրջանները, և խոստովանում էին հրապարակա՛վ: Օրինակ, երբ Ազրբեջանի ներքին զործերի նախարար Վեքիլովը պառլամենտի նիստում ղեկուցեց Ղարաբաղի հայերի «ըմբոստացման» մասին, բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչները կրքոտ կերպով արտահայտվեցին հայերի դեմ և պահանջեցին կառավարությունից ամենակտրուկ միջոցներ ձեռնարկել նրանց հանդեպ:³

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը իր բնօրրան երկիրը թշնամուց պաշտպանելու, և նախնյաց երկրում ապրելու իր օրինական իրավունքը վերահաստատելու համար հարկադրված էր անհա-

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.198, ց.1, գ.52, թթ. 51—52:

2 Հ. Արրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 34:

3 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, թթ. 101—102:

վասար կովի ելնել թուրք—թաթարական կանոնավոր բանակների և բազմահազար հրոսակների դեմ, երբ սրանք Աղբրեջանի կենտրոնական իշխանություն հրամանով «Ղարաբաղ—Ջանգեղուրի հարցը մեջտեղից վերացնելու» նպատակով ուղում էին զինաթափ անել և արյան բաղնիք սարքել այդ զավառներում: Այլ խոսքով՝ ստեղծված կացությունը թելադրեց արցախահայությունը դիմելու ինքնապաշտպանություն: Ինքնապաշտպանություն զործի կազմակերպումը ղեկավարում էին Հայաստանից այստեղ եկած արցախցի զործիչները: 1920 թ. հունվարին Երևանից Ջանգեղուրի վրայով Ղարաբաղ թափանցեցին Արսեն Միքայելյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո), Գալի Ղազարը, կապիտան Մարտիրոսյանցը, գնդապետ Մեսյանը և մի քանի այլ սպաներ՝ արևմտահայերի հեծյալ զինվորների մի փոքր շոկատի ուղեկցությամբ: Նրանք Վարանդայի Սարուշեն գյուղում հիմնեցին զինվորական շտաբ, որի պետ հաստատվեց Արսեն Միքայելյանը: Նրա մերձավոր զինակիցները դարձան տեղի դաշնակցականներ Արտեմ Թումանյանը, Անուշավան Ավետիսյանը, Խաչատուր Մելքոնյանը և ուրիշներ: Գավառում նոր կազմավորված զորամասերի համար նշանակվեցին ռազմական պետեր: Կապիտան Մարտիրոսյանցը նշանակվեց Զիվանշիբի զորամասի հրամանատար, գնդապետ Մեսյանը՝ Խաչենի, Գալի Ղազարը՝ Վարանդայի, Հովակիմ Ստեփանյանը՝ Գիղակի: Զինվորական հրամանատարները վերահիշյալ շրջաններում կազմակերպեցին նոր զորամասեր, ծառայության վերցրեցին նախկին սպաներին և սկսեցին լրջորեն նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության:

Արցախում կատարվող անցուդարձից անհանգստացած Խոսրով բեկ Սուլթանովը իր մոտ է կանչում զավառապետ Բազրատ Շահնազարյանին և հանդիմանում, որ վերջինս շրջաններում տեղի ունեցող դեպքերի վերաբերյալ իրեն ճշգրիտ տեղեկություններ չի հաղորդում, որ թաքցնում է Աղբրեջանի դեմ «զավաղրություն» կազմակերպիչներին:

Ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Ղա.

բարազի Հայոց Ազգային խորհրդի անդամները սկզբնական շրջանում ոչ մի առնչություն չունեին Ղարաբազի «նորարակների» հետ և նույնիսկ չգիտեին նրանց գալու նպատակը: Հարկավոր էր գործնական կապեր հաստատել տեղական իշխանությունների և զինվորական շտաբի միջև 1920 թ. հունվարի սկզբին Շուշի քաղաքում հրավիրվեց Ղարաբազի Հայոց Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ Շուշի մտավորականության և կուսակցությունների ղեկավարների մասնակցությամբ: Երկար վիճարանությունից հետո նիստը որոշեց կազմել շորս հանձնաժողով (յուրաքանչյուրը բաղկացած էր հոգուց) և ուղարկել Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի և Զրաբերդի շրջանները, որպեսզի հանդիպեն «նորեկների» հետ, ծանոթանան նրանց ծրագրերին, բացատրեն, որ նրանց ներկայությունը վատ է անդրադառնում Ղարաբազի աշխատավորության և Ազրբեջանի կառավարության փոխհարաբերության վրա, որը կարող է աղետալի հետևանքների հանգեցնել: Հանձնաժողովները մեկնեցին շրջանները և մի քանի օրից հետո վերադարձան: Հունվարի երկրորդ կեսին Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստը լսեց հանձնաժողովների զեկուցումները: Զեկուցողները հայտնեցին, որ Հայաստանից եկած գործիչները հրաժարվում են հեռանալ Ղարաբազից: Երկար թեր ու զեմ արտահայտվելուց հետո որոշվում է Ազգային խորհրդի բոլոր կուսակցությունների (բացառությամբ դաշնակցության) և Շուշի մտավորականության անունից պահանջել, որ նրանք հեռանան Ղարաբազից:¹

«Նորեկների» հետ բանակցելու համար ստեղծվեց նոր հանձնաժողով: Երբ նորակազմ հանձնաժողովը հանդիպեց զինվորական շտաբի պետ Արսեն Միքայելյանին և նրան ներկայացրեց Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստի որոշման պահանջները, ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Շուշիում գտնվող ներկայիս Ազգային խորհուրդն իր ամբողջ կազմով իրավունք չունի իրեն համարել Առնային Ղարաբազի աշխատավորության ներկայացուցիչ: Նրա բոլոր անդամները չէ, որ ընտրված են Ղարաբազի աշխատավորության կողմից: Մայրահեղ ղեկավարում նա կարող է իրեն համարել

¹ ՀՀՊԳՅԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 174—175:

Շուշվա և ոչ թե ամբողջ Լեոնային՝ Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը։ Ինչ վերաբերում է Շուշիի մտավորականությանը և քաղաքական կուսակցություններին, — ավելացնում է Արսեն Միրայելյանը, — ապա նրանք լավագույն դեպքում կարող են իրենց խոսքը տարածել միայն Շուշվա հասարակության վրա, իսկ Շուշին ամբողջ Ղարաբաղը չէ, հետևապես, նրանք իրենց իրավունք չպիտի վերապահեն խոսելու ամբողջ Ղարաբաղի գյուղացիության անունից»։¹

Ազդրեջանի կենտրոնական իշխանության հրահանգով Սուլթանովը 1920 թ. մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, ըստ որի հատուկ նշանակված տեղերում, երեք օրվա ընթացքում, նրանք պիտի կամավոր հանձնեն իրենց զենքերը, հակառակ դեպքում, սպառնում էր բռնի մեթոդների գործադրում։² Ղարաբաղի բնակչությունը համարելով այդ վերջնագիրը օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ակնհայտ խախտում և պատերազմի նախանշան, որին պիտի անխուսափելիորեն հաջորդեին ճնշումները և բռնությունները, վճռականորեն մերժեց այն։ Սուլթանովը և Բաբվի նրա տերերը վճռեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը։ Մարտի 20-ին Սուլթանովի կարգադրությամբ Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք—թաթարական մեծաթիվ զորքերը սկսեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը։ Ղարաբաղի գեներալ Կահանգապետը Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակիչներին հրահանգում է պատրաստ լինել և սպասել իր ազգանրչանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար։ Լեոնային Ղարաբաղի և Չանգեղուրի դեմ Ազդրեջանի հարձակումը սկսվեց 1920 թ. մարտի 22-ին։

Հատկանշական է, որ հարձակմանը հաջորդող օրերին Ազդրեջանի կառավարությունը թե՛ Հայաստանի կառավարությանը և թե՛ դաշնակից երկրներին ուղղված հեռագրերում ջանում էր ապացուցել, որ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը ապստամբել է և հարձակում գործել ազդրեջանական զորքերի վրա։ Իրականում դա ոչ թե ապստամբություն էր, այլ պատասխան Ազդրեջանի կանոնավոր

1 ՀՀԳՊԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 183—186։

2 «Հայաստան», 20 ապրիլի 1920 թ.։

գորքերի հարձակմանը: Մարտի 22-ին Ադրբեջանի սահմանի մամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար—Ջանգեզուր, ծավալվեցին մարտական զործողություններ: Այդ օրը մուսավաթական զորքերը հարձակման անցան Ջանգեզուրի վրա: Թշնամին զրոհում էր երեք ուղղություններով՝ Մինքեհդի կողմից դեպի Գորիս, Քերլյարից (Քերլեստ) դեպի Ալի—Կուլի—Ուշազի, նպատակ ունենալով Կապանը կտրել Ջանգեզուրից և Ջերբալիլից: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այս պլանը իրագործել, ապա Գորիս քաղաքը երեք կողմից կվերցվեր շրջափակման մեջ: Սյունիքի քաջարի ժողովուրդը ոտքի կանգնեց կենաց ու մահու պայքարի: Առաջին երկու ուղղություններում հակառակորդի բոլոր հարձակումները հետ մղվեցին: Կապանի ուղղությամբ զործող հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը, որոնք բաղկացած էին տեղական բնակիչներից, նահանջեցին՝ թշնամուն հանձնելով Այնթափի բարձունքները: Վերագասավորելով ուժերը և օգնություն ստանալով Գորիսից՝ Կապանի աշխարհազորայինները մարտի 26-ին անցան հակահարձակման և թշնամուն հետ շարժեցին նվաճած դիրքերից, վճռական զրոհով ճեղքեցին ճակատը, սկսած Բաղրբեկլվից մինչև Մասխուդլի և վերականգնեցին կապը Ղարաբաղի հետ:² Ադրբեջանի բանակը մեծ ուժերով Թարթառի ուղղությամբ հարձակվեց Ջրաբերդի վրա: Սակայն Ջրաբերդի անառիկ աշխարհազորական դիրքի ու նրա ժողովրդի հերոսական դիմադրության շնորհիվ թշնամուն չհաջողվեց մտնել Ջրաբերդ:

Մուսավաթական բանակի հարվածային ուժերը թուրք սպանների հրամանատարությամբ կենտրոնացել էին Աղզամ—Ասկերան—Խանքենդ—Շուշի խճուղու, իսկ արևմտյան կողմից՝ Քիրս—Տումի—Խժաբերդ ուղղություններով:³

Վերստին բոցերի մեջ էր Արցախ աշխարհը: Հայկական զինված կազմավորումները նախ հարձակում սկսեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ասկերանի, Շուշիի և Խանքենդի վրա: Մար-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 431,
22004Ա, ֆ.278, ց.1, գ.14, ք.95:
2 «Հոռազ», 4 ապրիլի 1920 թ.:
3 ՀՀՊԳԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, ք.220:

տի 22-ի դիշերը Ղարաբաղի գինուծերի մի մասը գնդապետ Զ. Մես-
 յանի և Ալեքսանի (Ալեքսան գայի) հրամանատարութեամբ հար-
 ձակվեց Խանքենդ ավանի և Խոջալուի վրա: Միաժամանակ 350 զին-
 վորներից բաղկացած մի զորաջոկատ գանձակցի Գալի Ղազարի ղե-
 կավարութեամբ շարժվեց դեպի Ասկերան: Խանքենդի ուղղութեամբ
 գործող հայկական ուժերը թշնամուն մեծ կորուստներ պատճառե-
 լով, գրավում են Խոջալուն և Խանքենդը: Խանքենդ ավանում հայերը
 վերցնում են թուրքական զորանոցները և դինամիտ անում թշնա-
 մու 1500 զինվորների: 1920 թ մարտի 23-ի առավոտյան սկսվեց
 Ասկերանի հերոսամարտը: Արցախի քաղաքի մարտիկները Գալի
 Ղազարի հրամանատարութեամբ գրավեցին Ասկերանի բերդը և հա-
 լածելով հակառակորդին՝ քշեցին մինչև Ղարաղաջ:²

Ասկերանը կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ
 երկու կողմերի համար էլ: Ասկերանին տիրելով, թուրքերը կարող
 էին իրենց ձեռքում պահել Ղարաբաղը: Այն հայերի համար Ղարա-
 բաղի բոլոր շրջանների միջև կապ հաստատելու գլխավոր հանգու-
 ցակետն էր: Երկու կողմերն էլ լավ գիտակցելով դա՝ լրջորեն նա-
 խապատրաստվում էին նոր մարտերի: Թշնամին բոլոր ճակատնե-
 րում, մասնավորապես Ասկերանի ուղղութեամբ, շարունակաբար
 համարյուրումներ էր ստանում: Այդ օրերին Աղբրեջանի բոլոր շրջան-
 ներից ու մայրաքաղաք Բաքվից լավ սպառազինված կամավորա-
 կան խմբեր էին գալիս Ղարաբաղ:³ Ասկերանի ուղղութեամբ գործող
 հայկական զորքերի շտաբի պետ Հարություն Քումյանի վկայու-
 թեամբ, Ասկերանի դեմ թշնամին նետել էր 30 հազարից ոչ պակաս
 կանոնավոր ու անկանոն ուժեր:⁴ Մինչդեռ նրանց դեմ կանգնած էր
 450—500 զինվորից կազմված հայկական մի ջոկատ՝ զինված միայն
 հրացաններով, այն էլ փամփուշտի խիստ սակավ պաշարով: Պետք
 է ասել և այն մասին, որ Ասկերանի ճակատում կանգնած Արցախի
 զորամասը նոր էր համալրվել: Մարտի 31-ին Սարուշեն եկած Զան-

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 222—223:

2 Նույն տեղում, թ.223:

3 Նույն արխիվ, ֆ.378, ց.1, գ.14, թ.95:

4 Հ. Արբաճանյան, Նշվ. աշխ., էջ 35:

գեղուրի հայկական զորամասի զնդացրային խումբը անմիջապես տեղափոխվեց Ասկերան: Ապրիլի 3-ին 100 հեծյալ զինվորների ուղեկցությամբ Սարուշենից Ասկերան եկավ նաև հայկական զորամասի պետ Ա. Քարվերդյանը:¹

Բազմակողմանի նախապատրաստությունից հետո, մարտի վերջին թուրքերը միաժամանակ երեք՝ Ասկերան—Շուշի խճուղու, Աղզամ—Վանք և Կարաշինար—էրբեշ ուղղություններով սկսեցին հարձակումը:²

Թուրքերը կատաղի մարտեր ծավալեցին Ասկերանի ուղղությամբ: Օրեցօր Ասկերանի ճակատում իրենց թափով և ուժգնությամբ կռիվները գերազանցում էին միմյանց: Բազմաթիվ անհաջող հարձակումներից հետո հակառակորդը ապրիլի 3-ին ամբողջ ուժերով նետվեց գրոհի: Հայ մարտիկները խրամատներում ու բարիկազների վրա շտեմնված սխրանքներ էին գործում: Սակայն, կռվել թշնամու լավ զինված ու անընդհատ աճող գերազանց ուժերի դեմ, այն էլ միայն հրացաններով, և շունենալով բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք, պարզ է, երկար շէր կարող շարունակվել: Ասկերանի պաշտպանության կազմակերպիչ Գալի Ղազարը անհուսալի ու անիմաստ համարելով քաղաքի հետագա պաշտպանությունը, որը կարող էր անտեղի բազմաթիվ զոհերի պատճառ դառնալ, հրամայում է Ասկերանը պաշտպանող զինվորներին թողնել բերդն ու խճուղին, իսկ ինքը մնում է կռվի դաշտում մինչև վերջին զնդակը, որով և կտրվում է նրա հերոսական կյանքի թելը:³

Տիրելով Ասկերանին՝ ազրբեջանցիները վերականգնեցին Շուշիի և Խանքենդի միջև երկար ժամանակ ընդհատված հաղորդակցությունը: 1920 թ. ապրիլի 4-ին, այսինքն՝ Ասկերանի անկումից հետո, Ղարաբաղի զորամիավորումների ներկայացուցիչները Տոնավարդ գյուղում հրավիրեցին խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Ա. Քարվերդյանը, Կ. Աթայանը, Հ. Քումյանը, Ա. Ավետիսյանը,

1 220ԳԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 234—235, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 118—120:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 435.

3 220ԳԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 234—235, «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 118—120:

Ա. Միքայելյանը և ուրիշներ: Խորհրդակցութիւնը ընդունեց կարևոր որոշումներ՝ գնդապետ Ա. Քարվերդյանին ճանաչել Ղարաբաղի բռնութիւնը զինված ուժերի հրամանատար, շարունակել ինքնապաշտպանական կռիւմները: Խորհրդակցութիւնից հետո լիազոր ներկայացուցիչները վերադառնում են իրենց տեղերը և զբաղվում ճակատները ամրացնելու գործով: Ապրիլի 4-ին և 5-ին տիրում էր դադար: Մի կողմը պատրաստվում էր նոր հարձակման, մյուսը՝ ինքնապաշտպանութիւն:

Ապրիլի 6-ին թուրքերը Շուշի քաղաքից սկսում են գնդակոծել Շոշ և Քարին Տակ գյուղերը:¹

Ապրիլի 7-ին թշնամին շարժվեց դեպի Խանքենդ: Այստեղ հակառակորդը հանդիպեց գնդապետ Զ. Մեսյանի 400 զինվորից կազմաված զորամասի հերոսական դիմադրութիւնը: Սակայն թուրքերի գերազանց ուժերը զբաղեցին Խանքենդը և ուղղութիւն վերցրին դեպի հարավ՝ Կարլազինո: Ապրիլի 12-ին մուսավաթական բանակին հաջողվեց զբաղել մի շարք հայկական գյուղեր և ընդհուպ մտնենալ Քեշիշքենդ և Սղնախ գյուղերին: Այստեղ նրանց առաջնադասումը կասեցվեց:²

Գիզակի ռազմաճակատում գործող հայկական ուժերը (մոտ 450 զինվոր), Հովակ Ստեփանյանի և նրա օգնական Սասունցի Մանուկի³ հրամանատարութիւնում պետք է լուծեին կարևոր խնդիր: Այդ զորքը պիտի առաջանար դեպի Զանգեզուր, զբաղեր մուսուլմանների կարևոր ռազմավարական կետերը, կապ պահպաներ Զանգեզուրից արշավող հայկական զորամասերի հետ և դյուրացներ նրանց առաջընթացը: Զորամասը լուրջ հաջողութիւնների է հասնում: Հակառակորդին մի շարք մարտերում ծանր պարտութիւն մատնելուց հետո, զորամասը մոտենում է Ղարաղլաղ գյուղին: Թշնամին որոշել էր

1 «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 123:

2 «Հառաջ», 12 սեպտեմբերի 1920 թ.:

3 Սասունցի Մանուկը Զանգեզուրից սուբով, թաթարական գյուղերի միջով անցնում է Լեռնային Ղարաբաղ և լծվում ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը գործին: Ղարաբաղի ապստամբութիւնն ժամանակ նա Գիզակի հրամանատարի օգնականն էր, վերջում՝ Քիրսի շրջանի հրամանատարը:

ամեն գնով պահել գյուղը, քանի որ այն գտնվում էր կարևոր նշանակութիւն ունեցող դիրքում՝ բնկած էր Խծարերդից Զանգեզուր տանող խճուղու վրա: Աղբրեջանը այստեղ կենտրոնացրել էր Բաքվից բերված ընտիր զորամասերը՝ տաճիկ սպաների ղեկավարութիւնը: Երկու օր շարունակ գյուղի համար ծավալվեցին կատաղի կռիվներ: Հայերը կռվում էին աներևակայելի քաջութիւնով, իսկ աղբրեջանցիները պաշտպանվում էին համառօրեն: Չդիմանալով հայ զինվորների սրաբշավ գրոհին՝ հակառակորդը մեծ զոհեր տալով, դիմեց փախուստի: Տիրելով Ղարաղջլաղ գյուղին՝ հայկական ուժերը մեկը մյուսի հետևից գրավեցին նաև մի շարք բնակավայրեր և ճանապարհ բացեցին դեպի Զանգեզուր:¹

Այն բանից հետո, երբ բռնկվեցին դարարաղյան իրադարձութիւնները, հայերի վիճակը Ղարաբաղում, Գանձակում և աղբրեջանարնակ վայրերում օրեցօր դառնում էր ավելի ծանր: Գլուխստանի և Նուխու գավառներում ավերվեցին 13 գյուղեր: Գանձակի գավառում նույնպես ոչնչացվեցին մեծ թվով հայկական գյուղեր: Բաքվում հայերի դրութիւնը դարձավ ավելի ողբերգական:² Արխիվային փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Ամեն օր ռազմաճակատից վիրավորներ են բերում Բաքու, որը ամբողջ տրամադրութիւնն ավելի է լարում հայերի դեմ: Թե քաղաքում և թե գործարանային շրջաններում օրը ցերեկով հայերի սպանութիւնը սովորական երևույթների շարքն է անցել»:³ Այդ օրերին Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական մշտական ներկայացուցիչ Մ. Հարութիւնյանը իր արտգործնախարարութիւնը հայտնում էր, որ Աղբրեջանի կառավարութիւնը հավաստումներին վստահել չի կարելի: Եթե կառավարութիւնը անկեղծ ցանկութիւն էլ ունենա կասեցնելու հակահայկական շարժումը քաղաքում, հաղիվ թե կարողանա, որովհետև արշուարքու թուրք ամբողջ շափազանց սանձարձակ է դարձել:⁴ Ամբողջ այս բացարձակ թշնամական վերաբերմունքին կարծես

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 262—265:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ.427, թթ.253—254:

3 Նույն տեղում, գ.563, թ.119:

4 Նույն տեղում:

ավելի ուժեղացնելու մի զործոն էլ ավելացավ: Բարու հասավ կամավորական բանակի Պետրովսկի զորամասը, զենեքալ Գրոցենկոյի զեկավարութեամբ, իր հետ բերելով մեծ քանակութեամբ զենք ու ռազմամթերք: Ազրբեջանի ձեռքն բնկավ 100 հրանոթ, ավելի քան 200 զնդացիք, մոտ 40000 հրացան, միլիոնավոր փամփուշտ, ավտոմեքենաներ, 32 տարբեր տեսակի ռազմանավ և ուրիշ ռազմա—ինժեներական սարքավորումներ: Հավաստի աղբյուրների վկայութեամբ, այդ զենքի ու հանդերձանքի մեծ մասը Ազրբեջանի կառավարութիւնը նետեց Ղարաբաղի զեմ:¹

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձութիւնների կիզակետը դարձավ Շուշվա հայ ազգաբնակչութեան սպանդը: Այդ օրերին արցախահայութեան դահիճ Սուլթանովի զեկավարութեամբ մուսավաթական բանակը և մահմեդական խուժանը Շուշիում կատարեցին սոսկալի ոճրագործութիւն՝ կրակի ու թնդանոթի բերան տալով Շուշվա հայ բնակչութեան մեծ մասին: Թաթարները պատրաստովում էին մեծ հանդիսավորութեամբ նշել 1920 թ. նոյրուզ բայրամը՝ ամանորը: Տոնակատարութեանը մասնակցելու անվան տակ (իրականում հայերին կոտորելու) խանքենդից զորքը, հրամանատարական կազմով, բերվեց Շուշի, զորահանդեսի: Շուշի եկան նաև Աղզամի թուրք բեկերը,² ինչպես նաև Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից տասնյակ հարյուրավոր մուսուլմաններ:

Խոսքով բեկ Սուլթանովը վաղօրոք խնամքով ամեն ինչ պատրաստել էր քաղաքի խաղաղ բնակչութեանը բարբարոսաբար հոշոտելու համար: Նա սպասում էր հարմար պահի իր «բորենիներին» ազատ արձակելու, որը և շուշացավ: Ի թիվս Ղարաբաղի մյուս շրջանների, Շուշվա հայութեանը ևս կարգադրված էր մինչև մարտի 22-ը հոժարակամ զենքերը հանձնել: Ժամկետը լրանալուց հետո, մարտի 22-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով զինվորական պահակախմբերը սկսում են շրջել քաղաքի հայկական թաղամասը և խուղարկել բնակարանները: Այդպիսի մի պահակախումբ, սպայի զլխավորութեամբ, ներս է խուժում մի հայ ընտանիք և պահանջում

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, մաս երկրորդ, թթ. 253—256:

2 Նույն արխիվ, ֆ.278, ց.1, գ.14, թթ. 84—85:

հանձնել զենքերը: Տաքարյուն հայ երիտասարդի ներկայութեամբ թուրք սպան ըստմենլի առաջարկութիւնն է անում երիտասարդի զեղեցիկ հարսին: Երիտասարդը հրազենով սպանում է թուրք սպային: Ասկյարները նույն բախտին են արժանացնում երիտասարդին, նրա հարսին, մորը, քրոջը և զոռում — գոչւնով դուրս են թափվում, թաթար զինվորներին օգնութեան կանչում, թե հայերը կոտորում են թուրքերին: Այս զեպքը Սուլթանովը միտումնավոր վերագրում է նրան, թե իբր քաղաք է թափանցել հայկական մի ջոկատ և փորձել է զինաթափել ասկյարներին: Գազազած նահանգապետը կարգադրում է հիմնահատակ կործանել Շուշիի հայկական թաղամասը: Սկսվեց Շուշվա հայութեան նոր սպանդը: Արյան ծարավ թաթար զինվորը, թուրք ասկյարը և մահմեդական մոլեռանդ խուժանը խուժում են քաղաքի հայկական թաղամաս, հրդեհում քաղամթիվ բնակելի տներ ու հասարակական շինութիւններ, կոտորում անզեն բնակչութեանը: «Ամենուրեք կրակի բոցեր էին բարձրանում: Երեկոյան զեմ քաղաքի տեսարանը սոսկալի էր: Ամեն կողմից լսվում էին լացի ու աղմուկի ձայներ»,¹ — գրել է ականատեսներից մեկը:

Մուսուլմանական զորքը և բնակչութիւնը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, արյան խրախճանք են կատարում քաղաքում: Հայ բնակչութեան մեծ մասը սրի է քաշվում՝ սպանվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, ծերեր և երեխաներ: Ոչ ստույգ տվյալներով, Շուշիում զոհվածների թիվը հասնում էր մոտ 8 հազարի:² Այդ օրերին Շուշիում զոհվեցին Ալեքսանդր Մատուրյանը (Ռուբեն), Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան Կախկոպոսը, բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Զանումյանը, Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր—Գարրիելյանը, զիտութեան ու մշակույթի այլ ներկայացուցիչներ:³

Մահից փրկված Շուշվա հայութեան բեկորները, թվով 5—6 հազար մարդ, մազապուրծ փախան Վարանդա՝ և Դիզակ:⁴

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, Բ.67:

2 Նույն տեղում, գ.427, առաջին մաս, Բ.179, երկրորդ մաս, Բ.245, ՀՀՊԳԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.461, Բ.145:

3 Հ. Արրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 37:

4 ՀՀՊԳԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.461, Բ.145, «Հատաչ», 20 ապրիլի 1920 Բ.:

Քաղաքում մնացած հայերին թուրքերը բռնում են թաթարական թաղամասը, ջոկում երեխաներին, կանանց ու ծերունիներին, ոմանց էլ լցնում են բանտ:

Կոտորածին մասնակցած զինվորների ու կամավորների նամակները լրացուցիչ լույս են սփռում Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի ու մահմեդականների ձեռքով կատարված ոճիրների վրա: Հայրը Բաքվում գտնվող որդուն (գրողն ըստ երևույթին Շուշեցի թուրք է) գրում է. «Տեսածդ էրմանիստանը այրված է, հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, մինչև անգամ ավետարանը, խալիֆին (եպիսկոպոսին. խոսքը Վահան եպիսկոպոսի մասին է — Շ. Շ.), բոլոր մեծամեծ մարդկանց: Նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս»¹ Քաղաքի հայկական թաղամասում թուրքերի կատարած թալանի ու կողոպուտի մասին նույն նամակագիրը նշում է, որ «այս կողմերում այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի, և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող եք հանդիպել, որ հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի: Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնից ավելի ապրանք է բերել ...: 10—15 տուն է մնացել, կառավարությունը շուգեց այրել, որպեսզի ասկյարները բնակվեն: Քաղաքը ավերակ դարձավ»:² Մեկ այլ նամակագիր վշտացած էր, որ հայերի կոտորածով և տների ու խանութների թալանով իրենք մի միլիոնի շափ կորուստ ունեն, որովհետև նրանց տված ապագրիկները շեն կարող հավաքել:³

Այսպիսով, մարտ—ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակը և մուսուլմանական մոլեռանդ խուժանը, թուրք սպաների հրամանատարություններ, անհամար կոտորածներ ու ավերածություններ պատճառեցին Արցախ աշխարհին: Ավերվեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ: Սպանվեցին հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Ըստ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կազմած վիճակագրության, կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար

1 22994Ա, ֆ.200, ց.1, գ.563, թթ. 163—164:

2 նույն տեղում:

3 նույն տեղում:

չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափահաս մարդ ապաստան գտան Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Զանգեզուրի գյուղերում:¹

Ղարաբաղում տեղի ունեցող ամեն մի դեպք խորապես ցնցում և հուզում էր Հայաստանի Հանրապետությունում և նրանից դուրս ապրող հայությունը: Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 4-ին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Երևանի ներկայացուցչական խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վերջին զեպրերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով աջակցել կառավարությանը՝ ապահովելու համար Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը:² Ապրիլի 7-ին Երևանում ապրող ղարաբաղցիների հայրենակցական միության նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ընդհանուր ժողով: Միության վարչության նախագահ Դավիթ Անանունը ժողովականներին տեղեկացրեց Ղարաբաղի արյունալի անցքերի մասին: Արտահայտվեցին շատերը: Ժողովականները կոչով դիմեցին հարևան ժողովուրդների դեմոկրատական կազմակերպություններին՝ խնդրանքով, որ նրանք գործի դնեն բոլոր միջոցները՝ սանձելու Ադրբեջանի կառավարությանը, վերջ տալու արցախահայության դեմ ուղղված վերջինիս բարբարոսություններին:³

Հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի նկատմամբ Ադրբեջանի կազմակերպած վանդալիզմի դեմ բողոքի ձայն բարձրացրեց Հայաստանի կառավարությունը և վճռեց անհապաղ օգնություն հասնել նրան: Նա դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին հիմնավոր փաստերով ներկայացրեց Ղարաբաղում տիրող ընդհանուր վիճակը և խնդրեց գործնական քայլերի դիմել մուսուլմանների «մարդակեր երախը» փակելու համար: Միաժամանակ՝ Զանգեզուրում գտնվող հայկական զորամասերին կարգադրեց պատրաստվել արշավելու Ղարաբաղ:

Հատկանշական է, որ այդ օրերին Ադրբեջանի կառավարությունը, տաճիկների թելադրանքով, բազում կեղծ հեռագրեր ու գրություններ էր ուղարկում դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին և փորձում ապացուցել, որ Հայաստանի նախաձեռնությամբ ու ան-

1 ՀՀՊՊԿՖ, ք.200, ց.1, գ.563, Բ.69, «Հատաչ», 12 մայիսի 1920 թ.:

2 «Հատաչ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

3 «Հատաչ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

միջական ղեկավարութեամբ զարարադցիները ապստամբել են:¹

Լուսաբանենք այն հարցը, թե արդյո՞ք Ղարաբաղի ապստամբութիւնը կազմակերպվել էր Հայաստանի կողմից: Նախ նշենք, որ դա իսկապէս ապստամբութիւն էր, սակայն բնավ ոչ Հայաստանի կողմից կազմակերպված: Իրականութիւնն այն է, որ Ղարաբաղում ապստամբութեան համար բոլոր պայմանները հասունացել էին: Աղբրեջանի կառավարութեան և նրա դրածո Սուլթանովի բիրտ ու դաժան քաղաքականութեան առավել խստացումը արցախահայութեանը ոտքի հանեց պայքարի: Բարձրում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարութեանյանը ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայտանի ղեպքերից մի քանի օր անց, երբ Աղբրեջանի արտգործնախարար Խան Խոյսկու հետ վերլուծում էին կատարված ղեպքերը, խստորեն դատապարտում է Աղբրեջանին՝ Ղարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած ագրեսիվ քաղաքականութեան և հավակնութիւնների համար: «Եթե Ղարաբաղում ագրեսիվ քաղաքականութիւն չվարեիր, — ասում է Մ. Հարութեանյանը, — այնտեղի հայ ժողովուրդը լույս կմնար և դուք հարկադրված չէիք լինի այժմ այնտեղ մեծ թվով զորքեր պահել»:² Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ (ապրիլի 20), երբ խոսք է բացվում Ղարաբաղի ապստամբութեան մասին, նա Խան Խոյսկու երեսին է շարտում ճշմարտութիւնը, ասելով, որ Աղբրեջանի ղեկավարների և Սուլթանովի վարած քաղաքականութիւնը մի նպատակ ունի՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից: Այդպիսի քաղաքականութիւնը ուրիշ հետևանքներ չէր կարող ունենալ:³

Ղարաբաղում ստեղծված հակաաղբրեջանական մթնոլորտի և ժողովրդական ապստամբութեան մանրամասներն ավելի որոշակի արտահայտված են այն գեկուցման մեջ, որ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ընթերցել է պառլամենտի նիստում: «1918 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում պարտութիւն կրելուց հետո Աղբրեջանի կառավարութիւնը նորից փորձ արեց զրավել Ղարաբաղը՝ նպատակ ունենալով

¹ Տե՛ս՝ ՀՀԳՊԿԱ, ֆ.200, ց.2, գ.79, թթ. 14—15, ց.1, գ.427, մաս երկրորդ, թ.253:

² Նույն տեղում, ց.1, գ.563, թթ.155—156:

³ Նույն արխիվ, ֆ.278, ց.1, գ.14, թթ.72—73:

կատարված փաստի առաջ դնել թ' և Հայաստանի կառավարութիւնը, և թ' և Փարիզի կոնֆերանսին, — ընդգծել է հայոց վարչապետն ու ավելացրել, որ մարտի 22-ը, որ համարվում է Պարաբաղի ապրստամբութիւնն օր, ևս հերքում էմ. հայերի կողմից ապստամբութիւն չի եղել, այլ դա պատասխան է եղել Աղբրեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակման: Ժողովուրդը զգալով մտալուտ վտանգը, կանգնել է. և եթե դա ապստամբութիւն չէ նրանց կողմից, ուրեմն, ավելի ճիշտ, նորմալ վերաբերմունք է կոտորածի դեմ»:¹

Ինչ վերաբերում է ապստամբութիւնը Հայաստանի կողմից կազմակերպված լինելու աղբրեջանական կողմի վայրահաշոցներին, ապա դա բոլորովին հիմքից զուրկ է և հեռու ճշմարիտ լինելուց: Անդրադառնալով Պարաբաղում աղբրեջանցիների բնարարքներին և վերլուծելով ազգային երկպառակութիւնների, զանգվածային հուզումների, ազգամիջյան ընդհարումների պատճառները, Ալ. Խատիսյանը բացատրել, թե ինչպէս երևանում բնակվող զարաբաղցիները, շտանելով աղբրեջանցիների բնութիւնները Պարաբաղի մեջ, երեւանից կամավորներ ուղարկեցին այնտեղ:

Հայաստանի կառավարութիւնը հավանութիւն չէր տա զինված ապստամբութիւնը Պարաբաղի մեջ: Իմ կառավարութիւնը, — այնուհետև նշել է վարչապետը, — զգալով, որ ժողովրդական հուզումներ կարող են բռնկվել և շահագանց ծանր հետևանքներ առաջ բերել՝ Զանգեզուրի իշխանութիւններին ուղղած առանձին հեռագրով կզգուշացնեք ապստամբութիւնն վտանգի մասին:²

Մի քանի խոսք Պարաբաղի նկատմամբ Հայաստանի կառավարութիւնն զիրբորոշման մասին, ընդհանրապես: Ինչպէս արդեն նշել ենք, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւնն 9-րդ Ընդհանուր ժողովը (1919 թ. սեպտեմբեր—նոյեմբեր) ընդունեց մի շարք պատմական որոշումներ, այդ թվում և Պարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի հետ վերամիավորելու մասին:³ Ընդհանուր ժողովը հանձնարարեց Բյուրոյին վճռական քայլեր կատարել վերոհիշյալ հայ-

1 ՀՀՊԿԱ, ֆ.198, ց.1, գ.52, թթ. 49—52:

2 «Հայրենիք», մայիս, 1926, է. 51—52:

3 Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, 5.7, էջ 245:

կական դավաճները Հայաստանին միացնելու համար: Սակայն, դաշնակցութեան Բյուրոն, սթափ ու սառնասրտորեն գնահատելով հակառակորդի ուժերը, որոշեց ավելի զգուշավոր քաղաքականութիւն վարել, այն է՝ համբերել, նախապատրաստվել, այսինքն ժամանակավորապէս ձեռնպահ մնալ Ադրբեջանի դեմ ուժային մեթոդներ գործադրելուց: Բյուրոյի այս դիրքորոշումն էր պաշտպանում նաև կառավարութիւնը:¹

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայաստանի կառավարութիւնը Ղարաբաղի հարցում վարում էր շափազանց զգուշավոր քաղաքականութիւն, խուսափում ուժային մեթոդների կիրառումից, հետևաբար, նրան մեղադրել Ղարաբաղի ապստամբութեան կազմակերպման և մասնակցութեան մեջ, մեղմ ասած, կեղծիք է և պատասխանատվութիւնից խույս տալու միջոց:

Քե ինչքան է եղել զինվորների թիվը, որոնք մասնակցել են պատերազմական գործողութիւններին Ղարաբաղի կողմից, դժվար է ասել հավաստի աղբյուրների բացակայութեան պատճառով: Ընդհանրապէս, մոտավոր տվյալներով կարելի է ասել, որ Ղարաբաղը ուներ մինչև 30000 զինված տղամարդ, ինչպէս նաև մեծ քանակութեամբ զենք ու զինամթերք, որը ձեռք էր բերել 1918 թ. ճակատից նահանջող ռուս զինվորներից: Գրսից եկել էին ևս ընդամենը 500 նախկին զարաբաղցիներ:²

Ապրիլի սկզբներին, ադրբեջանական զորքերի կողմից Շուշիի և արևելյան Զիվանշիրի մի քանի գյուղերի բնակչութեանը կոտորելուց հետո միայն ապստամբները առանձին խմբերով մտան Շուշի շրջան:³ Ինչպէս տեսնում ենք, զարաբաղյան իրադարձութիւնների նոտն շրջանում հայկական կանոնավոր զորք չի մասնակցել մարտական գործողութիւններին: Մինչդեռ ադրբեջանական թերթերում կեղծ տեղեկութիւններ էին հրատարակվում, թե իբր Զանգեզուր—Ղարաբաղի զորքերի հրամանատար Գրոն Շուշիում հայերի կոտորածից հետո մտել է քաղաք և թուրքերի կոտորած սարքել, իր կա-

1 Ռուրեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, 5.7, էջ 245:

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.198, ց.1, գ.52, Թթ. 51—52:

3 Նույն տեղում, Թ.53:

նոնավոր դուրսով ակտիվորեն մասնակցել Ղարաբաղի ապստամբու-
թյանը: Սա բացարձակապես իրականությունն է չի համապատասխա-
նում, քանի որ, երբ ապրիլի 3-ին Ադրբեջանի բանակը գրավեց Աս-
կերանը, Գրոն գտնվում էր Երևանում:¹

Արցախի հարցի քննարկում տեղի ունեցավ Թիֆլիսում հրավիր-
ված Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների կոնֆերանսում,
որը բացվեց 1920 թ. ապրիլի 9-ին: Ադրբեջանի կողմից ներկա էին
Գ. Բ. Աղանը, Օ. Վ. Կրիշինսկին, Ֆ. Բ. Վեբրիովը: Արտգործնախա-
րար Խան Խոյսկին «հիվանդության» պատճառով շժամանեց Թիֆ-
լիս: Կոնֆերանսում Հայաստանը ներկայացնում էին Հ. Հ. Օհանջան-
յանը, Տ. Ա. Բեկզադյանը, Ս. Ա. Խաչնատրյանը: Վրաստանից մաս-
նակցում էին Ե. Պ. Գեգեշկորին, Գ. Ս. Լորդկիպանիձեն և Գ. Օ.
Մախարաձեն:²

Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները պահանջեցին,
որ նախքան մյուս հարցերի քննության աննելը, անդրադառնալ
Ղարաբաղում և Ջանգեղուրում պատերազմական գործողություն-
ների դադարեցման հարցին: Ադրբեջանի պատվիրակությունը, օգ-
տվելով կոնֆերանսին Խան Խոյսկու շմասնակցելու հանգամանքից,
հայտարարեց, որ ինքը սկզբունքորեն դեմ չէ այդ առաջարկին, սա-
կայն այդպիսի խնդիր դնելու և քննարկելու լիազորություն չի ստա-
ցել իր կառավարությունից: Իրականում Ադրբեջանի ներկայացու-
ցիչները ցանկանում էին խուսափել հարցի քննարկումից, որպեսզի
Ղարաբաղում և Ջանգեղուրում իրենց գործերը կարողանային ան-
կաշկանդ գործել: Կոնֆերանսը Ադրբեջանի պատվիրակությունից
խնդրեց շտապ կերպով դիմել իր կառավարությանը՝ այդպիսի
լիազորություն ստանալու համար: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 10-ի նիս-
տում ադրբեջանական կողմը հայտարարեց, որ արդեն ստացել է
կառավարության պատասխանը, որով վերջինս համաձայնություն է
հայտնել կոնֆերանսում լսել պատերազմական գործողությունները
դադարեցնելու միջոցների հարցը: Կոնֆերանսը ձեռնամուխ եղավ
Ղարաբաղում և Ջանգեղուրում հայ-մուսուլմանական արյունալի

¹ «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 436,

² ՀՀԳԳԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, ք. 84—85:

³ ՀՀԳԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 411, ք. 56—57:

ընդհարումները դադարեցնելու հարցի քննարկմանը: Արտահայտրվելով այդ մասին, Լորդկիրպանիձեն արեց այսպիսի առաջարկներ. 1) կոնֆերանսի անունից կոչ անել՝ դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները, 2) կոնֆերանսի որոշման մասին տեղեկացնել Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին, 3) ընտրել հանձնաժողով քննելու տեղի ունեցած անցքերը: Հայկական կողմը պաշտպանում է այդ առաջարկները: Ադրբեջանի ներկայացուցիչները սկզբունքորեն դեմ չլինելով, միաժամանակ պահանջում են որոշման բանաձևում նշել, որ պատերազմը մղվում է ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև նրանից դուրս, օրինակ հենց Հայաստանում: Ուստի, պատվիրակության անունից Աղակը պնդում է ավելացնել՝ դադարեցնել «ռազմական գործողությունները այն տեղերում, ուր նրանք տեղի են ունենում»: Աղակն իր առաջարկությունը հիմնավորում է հետևյալ կերպ. նկատի ունենալով, որ տեղի ունեցող ընդհարումներն առաջանում են ոչ թե ադրբեջանական ու հայկական հանրապետությունների հպատակների միջև, այլ հենց հայերի ու մահմեդականների միջև, հետևաբար առաջարկում է բանաձևում մատնանշել, որ խոսքը վերաբերում է հայերի և «Անդրկովկասի սահմաններում մահմեդականների» միջև ընդհարումներին: Այստեղից դժվար չէ կոհանել, որ Ադրբեջանի ներկայացուցիչները փորձում էին հարցը տեղափոխել այլ հարթության վրա: Իրականությունն այսպես զլխիվայր շուռ տալու նպատակը Հայաստանի Հանրապետությանը և ամբողջ հայ ժողովրդին պատերազմի մեջ մեղավոր ճանաչելու տենչն էր: Ահա թե ինչու Հայաստանի պատվիրակությունը վճռականորեն առարկեց դրան և պահանջեց բանաձևում կատարել այնպիսի ձևակերպում. դադարեցնել ընդհարումները Ղարաբաղում, Ղազախում, Նախիջևանում, Նուխիում, Օրդուբաղում և առհասարակ այն վայրերում, ուր դրանք տեղի են ունենում:¹

Երկար քննարկումից հետո կոնֆերանսը որոշեց. Առաջին, անմիջապես դադարեցնել բոլոր արյունալի ընդհարումները, որ տեղի էին ունենում Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբաղում ու Ղարաբաղում: Երկրորդ, կոնֆերանսը պնդում էր, որ Հայաստանի և

1 «Ժողովուրդ», 28 ապրիլի 1920 թ.:

Աղբրեջանի կառավարութիւնները անմիջապէս ամենավճռական միջոցառումները ձեռնարկեն, որպէսզի բացառվի այդ հանրապետութիւնների սահմաններում հայ ու մահմեդական ազգաբնակչութիւնի բնդհարումների ամեն մի հնարավորութիւն: Երրորդ, տրվելու որոշման մասին շտապ կերպով տեղեկացնել Աղբրեջանի և Հայաստանի կառավարութիւններին, որպէսզի ձեռնարկեն համապատասխան միջոցառումներ:¹

Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւնների կոնֆերանսը ապրիլի 12-ի նիստում կազմեց վեց հոգուց բաղկացած (յուրաքանչյուր հանրապետութիւնից երկու ներկայացուցիչ) քննիչ հանձնաժողով, որը պետք է մեկնէր Ղարաբաղ և տեղում իրականացնէր կոնֆերանսի որոշումը՝ պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու վերաբերյալ, ինչպէս նաև բացահայտեր զինված բախումների պատճառները:²

Քննիչ հանձնաժողովը մեկնեց Ղարաբաղ, սակայն իր առաջնութիւնը չկատարած, հունիսի 2-ին վերադարձավ Բաբու: Բաբում հանձնաժողովի հայ անդամները հանդիպեցին Աղբրեջանի կառավարութիւնի բարձրաստիճան ղեկավարութիւնի հետ և նրանց մի ավելորդ անգամ ևս հայտնեցին, որ Ղարաբաղի արշունոտ իրադարձութիւնների հիմնական պատճառը, նրա հայ ազգաբնակչութիւնի նկատմամբ Աղբրեջանի կենտրոնական իշխանութիւնի և նրա զբաղ խոսքով բեկ Սուլթանովի բռնութիւններն են: Հայաստանի ներկայացուցիչների համար միանգամայն պարզ էր, որ Բաբում կառավարութիւնը լիովին հավանութիւն է տալիս Սուլթանովի գազանութիւններին և խրախուսում ու աջակցում է նրան: Բաբում հայ պատվիրակներին հասկացնել տվեցին, որ Աղբրեջանը ցանկանում է զինաթափ անել Ղարաբաղի հայութիւնը և չի կարող թույլ տալ ջարդերից ազատված հայերին վերադառնալ իրենց գյուղերը: Այդ վայրերը պետք է տրամադրվեն թուրքերին:³ Ուշագրավ է, որ

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, երկրորդ մաս, թթ.253—256, «Ժողովուրդ», 28 ապրիլի 1920 թ.:

2 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, երկրորդ մաս, թթ. 253—254

3 «Մշակ», 13 հունիսի 1920 թ.:

Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի ներկայացուցչությունները ևս ցանկացան Ղարաբաղ ուղարկել հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է հետաքններ արյունալի դեպքերի պատճառները և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեր, սակայն դրանից ևս որևէ բան չստացվեց: Հանձնաժողովի կազմում էին Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Գյուրուլը, Անգլիայի ներկայացուցիչ՝ Գրեսսը և Իտալիայի ներկայացուցիչ՝ Ալբրիցին: Ադրբեջանի արտգործնախարար Խան Խոյսկին հայտարարեց, որ հանձնաժողովին թույլ չի տա մեկնել Ղարաբաղ, մինչև նապես չբանակցի Ուորտոնպի հետ: Պարզ է, որ բանակցությունները տեղի չէին ունենա, որովհետև ինչպես հայտնի է, «հիվանդության» պատճառով Խան Խոյսկին Թիֆլիս չէր ժամանել: Բոլոր հիմքերը կար կարծելու, որ հանձնաժողովը չէր գնա Ղարաբաղ: Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Ֆրանսիայի կոմիսարը Թիֆլիսից հեռագրեց Փարիզ և խնդրեց, որպեսզի Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ գերագույն խորհրդի կողմից անմիջականորեն ընդունվեն ամենավճռական միջոցներ:¹

Հայաստանի կառավարությունը սպառել էր Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորման բոլոր հնարավորությունները: Այլևս հապաղելը կլինեք զավաճանություն Ղարաբաղի հայության հանդեպ:

1 ՀՀՊԳԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, Երկրորդ մաս, թթ. 253—256:

Յ. Հայկական գործաւսերի մուտքը Ղարաբաղ

Հայաստանի կառավարութիւնը վճռեց զինված օգնութեան հասնել Արցախի արյունաքամ եղած ժողովրդին: Հայոց կառավարութեան կարգադրութեամբ 1920 թ. ապրիլի 14-ին¹ Զանգեզուրի կողմից Արցախի Վարանդա գավառ մտան Դրոյի զորամասերը:² Դրոյի զորակայանը հաստատվեց Սարուշեն գյուղում:³ Ապրիլի 16-ին նա կոչով դիմեց Ղարաբաղի հայ ազգարնակչութեանը. «Ես մտա Ղարաբաղ ապրիլի 14-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսված էր, և երբ բավական հայ գյուղեր ավեր մատնված էին թշնամու կողմից, և երբ Ղարաբաղի գյուղացիութիւնը հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում, կուրծքը դեմ տված թշնամու զնդակներին: Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ազրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ բնակչութեանը, շարունակել տաճկական փաշաների որոշումը՝ տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Զանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու այսպիսով վերացնել մահմեդական աշխարհի միջև բնկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խոր համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականութեան վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթանակենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կովել ձեզ հետ միասին և ազատութիւն ու հաղթանակ տունել այստեղ: Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի բանի հարյուր զոհ՝ վճռականապէս փրկելու Ղարաբաղը:

Այսօր մենք բոլորս, — ասում է դաշնակցութեան երևելի այրը, — ձեզ հետ միասին ձեռք—ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

Ամուր կաց, Ղարաբաղի հայ գյուղացիութիւն, և միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն հետ շարտելու և մեր ազատութիւնը

¹ Ազրբեջանում տարբեր օրեր են նշված Դրոյի Ղարաբաղ մտնելու առթիվ ապրիլի 13 և 17: Տե՛ս՝ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 373:

² Դեռևս 1919 թ. Հայաստանի կառավարութիւնը Դրոյին նշանակել էր Զանգեզուրի և Արցախի բնդհանուր հրամանատար:

³ Կա այլ տարբերակ՝ Դրոն նստավայր է դարձրել Վարանդայի Ղարաբուլախ գյուղը: Տե՛ս՝ Բ. Ուլուրարյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

ձեռք բերելու:՝ Այս երկարաշունչ և ոգեշնչող մեջբերումը վկայում է, որ հայկական զորամասերը Ղարաբաղ են մտել իսկապես այն բանից հետո, երբ ապստամբության հրդեհը տարածվել էր ողջ Արցախ աշխարհում, որ հայկական զորամասերի Արցախ մըտնելը, բնական անհրաժեշտությունից բացի, թելադրված էր նաև Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վրտանգը կանխելու անհրաժեշտությամբ:

Դրոյի Ղարաբաղ մտնելու լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց գովառի բոլոր շրջաններում: Սարուշեն, Դրոյի մոտ պատգամավորություններ էին գալիս նույնիսկ ամենահեռավոր շրջաններից և բոլորն էլ մի բան էին խնդրում. «մենք պատրաստ ենք լսելու ձեզ, հրամայեցեք ինչ կամենում եք, մենք ուրախությամբ կկատարենք, մենք պատրաստ ենք կովելու մինչև վերջին շունչը»:՝² Հայկական զորամասը, լեզենդար Դրոյի գլխավորությամբ, 3—4 օրվա ընթացքում Արցախի հողը ազատագրեց թշնամուց: Արցախը վերամիավորվեց մայր Հայաստանի՝ հետ: Սուլթանովը շհամարձակվեց դիմադրություն ցույց տալ Հայաստանի Հանրապետության զորամասերին և իր դիմված կազմավորումներով պատսպարվեց շրջափակման մեջ գտնվող Շուշիում: Ի դեպ, Շուշին և Խանրենդը շրջապատվել էին այնպես, որ ոչ մի կապ չունեին դրսի աշխարհի հետ: Շուշիում պաշարված թուրքերը Աղղամի հետ իրենց կապը պահանջում էին գիշերները, զույնզգույն լուստերներին ու զանազան ազգանշանների միջոցով:՝³ Արցախում Դրոյին սպասվում էին լարված օրեր: Այլևս անկարելի էր երկիրը կառավարել անիշխանության պայմաններում: Այնպես որ, Արցախը Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս հռչակելը և համահայկական կառավարության ենթակայության ներքո Արցախի տեղական մարմինների ստեղծումը դարձավ բնական անհրաժեշտություն: Կազմվեց Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարություն, որի կազմի մեջ մտան տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար Դրոյի հրամանով նշանակվեցին կոմիսար-

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.252, ց.1, գ.6, թ.4:

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.314, ց.1, գ.34, թթ. 267—268:

3 Նույն տեղում, թթ. 270—274:

ներ, որոնք կոչված էին կազմակերպելու Ղարաբաղի աշխատավորության արդար պայքարը՝ մուսավաթական ոճբագործ կառավարության ստրկացնող լծի դեմ: 1920 թ. ապրիլի 18-ին ներքին Թաղավարդ գյուղում բացվեց Գիղակի և Վարանդայի հայ ազգաբնակչության ներկայացուցիչների ժողովը՝ Արշավիր Քամալյանի նախագահությամբ: Ղարաբաղում տիրող ընդհանուր իրավիճակի մասին ղեկուցումով հանդես եկավ Արսեն Հովհաննիսյանը: Այնուհետև լավեցին ներքին գործերի կոմիսար Ասատուր Ավետիսյանի, պարենի մատակարարման ընդհանուր կառավարիչ Խաչատուր Մելքումյանի, աշխատանքի և երկրագործության հարցերի կառավարիչ Արշավիր Քամալյանի, Վարանդայի և Գիղակի բժշկասանիտարական գործերի կառավարիչ Լյուդվիգ Տեր—Գրիգորյանի ղեկուցումները:

Ժողովի եզրափակիչ նիստին մասնակցեց և ընդարձակ ճառով հանդես եկավ Դրոն: Նա կոչ արեց նեցուկ կանգնել նորաստեղծ կառավարությանը և անել հնարավոր ամեն ինչ, թիկունքը կարգի բերելու ու ամրապնդելու համար:

Ժողովից հետո ընտրվեցին երկու նոր կոմիսարներ՝ մեկը պարենավորման, մյուսը՝ փախստականների գործերի գծով:

Զանգեզուր—Ղարաբաղի գինված ուժերի հրամանատար Գրոյի հրավերով կայացած Վարանդայի և Գիղակի հայ ազգաբնակչության ներկայացուցիչների ժողովը, լսելով կառավարիչների ղեկուցումները որոշեց՝

1. Ընդունել հրամանատարի կողմից նշանակված կառավարիչների կազմը և կազմակերպչական տվյալ ձևը,

2. Բոլոր միջոցներով համագործակցել հրամանատարի և նրա նշանակած կառավարիչների հետ, ճակատում հաղթանակ տանելու և թիկունքում կարգ ու կանոն հաստատելու համար:¹

Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության ստեղծումով, նրա աշխատավորության պայքարը ձեռք բերեց ավելի լուրջ ու կազմակերպված բնույթ: Ստեղծվեց բանակի ընդհանուր հրամանատարություն՝ Գրոյի գլխավորությամբ: Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միջև սկսվեց ազատ հաղորդակցություն: Կազմակերպվեց սայլերի գու-

¹ «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 425—427.

մակ, որի միջոցով Զանգեզուրից և այլ վայրերից շարունակաբար գննք, գինամթերք ու պարեն էր հասցվում Ղարաբաղ:

Աղբրեջանին սահմանակից հայկական գյուղերում տեղակայվեցին զորագնդեր՝ ապահովելու ժողովրդի անվտանգությունը թշնամու հարձակումից: Բոլոր ճակատներն ու ռազմավարական նշանակություն ունեցող վայրերը միացվեցին հեռախոսային գծերով:¹

1920 թ. ապրիլի 23-ին Ներքին Քաղաքացիական պառլամենտը որոշեց ժամանակավոր կառավարության անդրանիկ նիստը, որը վարում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական մասի ներկայացուցիչ Արսեն Միրախյանը: Նիստի օրակարգում գրված էր երկու հարց: Առաջին: Հայաստանի կառավարությունից Գրոյի անունով ստացված հեռագիրն էր, որով առաջարկվում էր ընտրել ներկայացուցիչներ Քիֆլիսում կայանալիք Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Մյուսը՝ Ղարաբաղի կողմնորոշման հարցը: Օրակարգի առաջին հարցի կապակցությամբ, նիստը ընտրեց երեք հոգուց բաղկացած պատվիրակություն: Արցախահայության կողմնորոշման հարցի կապակցությամբ բոլոր ելույթ ունեցողները՝ բժիշկ Տեր—Գրիգորյանը, Կիրակոսյանը, Արշ. Քամալյանը, Նիկ. Իսախանյանը, Աս. Շահնազարյանը, Աստ. Ավետիսյանը և ուրիշներ, արտահայտելով ժողովրդի միասնական կամքը, պաշտպանեցին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու գաղափարը,² որի արտահայտությունը հանդիսացավ նիստի մասնակիցների կողմից միաձայն ընդունված բանաձևը. «Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը 7-րդ համաշխարհային պատերազմից համաձայնությունը Աղբրեջանի կողմից խախտված համարելով, երբեք ոչ մի պայմանով հնարավոր չի համարում զտնվել Աղբրեջանի սահմաններում, նա պետք է միանա ընդհանուր հայությանը՝ կազմելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը: Իսկ եթե քաղաքական հանգամանքները կստիպեն առայժմ այդ հայտարարությունը շահել, այն ժամանակ Ղարաբաղը և Զանգեզուրն իրենց միանգամայն անջատ համարելով Աղբրեջանից, հայկական կառավարության համաձայնությամբ կմշակի կա-

1 Տե՛ս 226ԳԿԱ, ք.314, ց.1, գ.34, թթ. 270—273:

2 222ԹԿԳԿԳԱ, ք.4033, ց.5, գ.498, թթ. 2—6:

առավարութեան այլ ձև:¹

Նրստում ընթերցվեց Գրոյի հրամանը զինակոչ հայտարարելու մասին, որին կառավարութունը տվեց իր համաձայնությունը: Վարանդայում, և Գիղակում 21—25 տարեկան երիտասարդության զորահավաք անցկացվեց: Շնորհիվ զորահավաքի Գրոյի բանակի անձնակազմի թիվը կտրուկ ավելացավ: Նրա դրոշի տակ արդեն կռվում էին 3000 զինվորներ ու կամավորներ:

Ղարաբաղ է հասնում նաև Նժդեհը (Գարեգին Տեր—Հարութունյան), Կապանի իր զորամասով և տեղավորվում Գիղակի շրջանում:

Ղարաբաղի նորաստեղծ ժամանակավոր կառավարութունը շարունակում էր հաստատվել Արցախի բոլոր շրջաններում: Ապրիլի 24-ին Խաչեն—Ջիվանշիր ուղարկվեցին զնդապետ Չ. Մեսյանը և Գ. Ղարազյոզյանը՝ կազմակերպելու համար զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններ:²

Արցախահայությունից քաղաքական կյանքում վճռորոշ նշանակություն ունեցավ 9-րդ համագումարը: Այն հրավիրվեց 1920 թ. ապրիլի 25-ին³ Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում և տեեց մինչև ապրիլի 29-ը: Համագումարը միաձայն ընդունեց և հռչակեց հետևյալ որոշումը.

1. Չեղյալ հայտարարել արցախահայությունից 7-րդ համագումարի անունից Ադրբեջանի կառավարության հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնությունը, ելնելով այն բանից, որ այն խախտվել է Ադրբեջանի զորքերի կողմից Շուշիում և գյուղերում հայ բնակչության դեմ կազմակերպված հարձակմամբ:

2. Հռչակել Լեոնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը, որպես նրա անբաժան մաս:

3. Խնդրել Հայաստանի Հանրապետության Մոսկվայում գտնվող պատվիրակությանը՝ համագումարի որոշման մասին հայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը:⁴

1 Նույն տեղում:

2 «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1923, էջ 124:

3 Հ. Արրահամյանը համագումարի բացման օր է համարում ապրիլի 25-ը: Տես՝

Հ. Արրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 39:

4 Հ. Արրահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 98:

Կովկասյան հանրապետութիւնների թիֆլիսում կայանալիք կոնֆերանսին մասնակցելու և Ղարաբաղի խնդիրը պաշտպանելու համար, 9-րդ համագումարը ընտրեց պատվիրակութիւն, որի կազմում էին Ասլան Շահնազարյանը, Ներսես Նասիրյանը և Դավիթ Տեր—Դանիելյանը:¹ Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարութիւնը նախագահը պաշտոնապես դիմեց Հայաստանի կառավարութիւնը՝ պատգամավորութիւնը ցույց տալ 50 հազար ռուբլու օգնութիւն:²

Այդ օրերին Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարութիւնը կոչով համագումարներ և ժողովներ էին տեղի ունենում Արցախի գավառներում, գավառականներում և գյուղերում: Ժողովրդի ներկայացուցիչները միաձայն որոշումներ էին կայացնում՝ ընդունել Հայաստանի Հանրապետութիւն կողմնորոշումը և ո՛չ մի դեպքում, և ո՛չ մի պայմանով Աղբրեջանի կառավարութիւնը:³ Ժամանակավոր կառավարութիւնը որոշում է Արցախը ենթարկել Զանգեզուրի նահանգապետութիւնը, այնպես, որ Արցախն ու Զանգեզուրը միասին կազմեն Հայաստանի Հանրապետութիւն մի մասը:⁴

Այսպիսով, ամբողջ շարագրանքից բխում է, որ.

ա) Ղարաբաղը և Զանգեզուրը Աղբրեջանին բռնութեամբ միակցելը եղել է Օսմանյան, Թուրքիայի, Անտանտի և մուսավաթական Աղբրեջանի շահաբեկանութիւնը:

բ) Ղարաբաղի և Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիութիւնն իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը պաշտպանելու համար անհավասար գոյամարտ է մղել ինչպես թուրք—թաթարական դավթիչների, այնպես էլ նրանց զինակցած բրիտանական շահութարարների դեմ:

գ) 1918—1920 թվականներին Աննային Ղարաբաղի հայութիւնը գոյատևում էր ազատ, անկախ ու ինքնուրույն կյանքով, գլուխ չխոնարհելով Կովկասի թուրքերի առջև, որոնք մերթ տաճիկ ջարդարարների, մերթ անգլիական զավթիչների հետ ձգտել են բռնազավթել Արցախը:

1 ՀՀԺԿՓԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, գ.461, թ.144:

2 Նույն տեղում:

3 Հ. Արբահամյան, նշվ. աշխ., էջ 39—40:

4 Նույն տեղում, էջ 40:

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԱԳՐԵՑՁԱՆԻ
ԵՎ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՂՈՐՏՈՒՄ**

1. Խորհրդային կարգերի մուտքը Ղարաբաղ

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Բաքվի բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ուսական կարմիր բանակի զորամասերը մոտեցան Արցախի սահմաններին: Նախկին մուսավաթական գործիչներից շատերը, այդ թվում և արցախահայության դահիճ Սուլթանովը շատ արագ մաշկափոխվեցին, հայտարարեցին իրենց բոլշևիկներ և կրկին հայտնվեցին ալիքի կատարին:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և խորհրդային իշխանության հետ Արցախի հայ և ադրբեջանցի բոլշևիկների համագործակցությունը փոխեցին իրադարձությունների ընթացքը՝ գավառը ընկնելու էր Ադրբեջանի ազդեցության տակ:

Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացումը դարձել էր օրերի հարց: Ղարաբաղում միճակը ապակայունացնելու, Հայաստանի կառավարությանը և դաշնակցական կուսակցությանը վարկարեկելու և հեղինակազրկելու միտումով, Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության կովկասի երկրային կոմիտեն սազրիչ կոչով դիմեց Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը: «Դաշնակցականները ուղարկել են Ղարաբաղ ահազին գումարներ կամավորական խմբեր կազմելու համար, որոնց զլխին կանգնած են տեղական դաշնակցականները: Ընկեր բանվորներ և գյուղացիներ, հզոր խորհրդային Ռուսաստանի անունից ... զգուշացնում ենք ձեզ. մի թույլ տվեք, որ դավաճան դաշնակցականները զցեն ձեզ այդ արյունոտ զարշելի գործի մեջ»: Բաքվի բոլշևիկյան հեղաշրջման հաջորդ օրը, այսինքն՝ ապրիլի 30-ին «կարմիր դիմակ» հազած Սուլթանովը Արցախի բոլոր գավառապետներին հղեց ծանուցագիր այն

1 222ՔԿՓԿՊԱ, ֆ.1, ց.1, գ.3, թ.3:

մասին, որ ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը հռչակվել է անկախ խորհրդային հանրապետություն: Այդ կապակցությամբ նա պահանջեց զավառապետերից բնակչությանը տեղյակ պահել այդ մասին և դրա առիթով կազմակերպել հանդիսավոր միտինգներ: Գեներալ նահանգապետը խստորեն պատվիրեց զավառապետերին, ձեռք առնել բոլոր միջոցները տեղերում կարգ ու կանոն պահպանելու համար: Այնուհետև, խոսելով բնակչության շրջանում անախորժ երևույթների (ինքնագործունեություն, անարխիա, անկարգություն և այլն) հնարավոր ծագման մասին, Սուլթանովը խստորեն զգուշացրեց, որ դա կդիտվի որպես մարտահրավեր Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության դեմ և կպատժվի ռազմահեղափոխական օրենքների ամբողջ խստությամբ:¹

Այս անգամ արգեն բոլշևիկների «կառքին լծված» Սուլթանովը սկսում է «կոմունիստական սերմեր» շաղ տալ Արցախ աշխարհում: Ապրիլի 29-ին և 30-ին նրա նախաձեռնությամբ հեղկոմներ ստեղծվեցին Ղարաբաղի մի շարք վայրերում՝ Շուշիում, Կարլազինոյում, Ասկերանում և այլուր: Ապրիլի 29-ին ստեղծվեց Ղարաբաղի միացյալ հեղկոմ, որի նախագահ հռչակվեց Խուսրով բեկ Սուլթանովը:² Ինչ վերաբերմունք ունեին Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Արցախում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների նկատմամբ:

Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը Գրաստամետ կանայանի ղեկավարությամբ հետևողական ու անզիջում պայքար էր մղում երկրի առջև կանգնած խնդիրները բնակչության կամքին համապատասխան լուծելու համար: Այդ նպատակով առաջ էին քաշվում հարցի լուծման զանազան տարրերակներ, որոնց վերջնական պատասխանը մեկն էր՝ արցախահայությունը պետք է միանա ընդհանուր հայությանը՝ կազմելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը:³

1920 թ. մայիսի 3-ին Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարու-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 445—446.

2 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, ք.581, ք.57:

3 ՀՀԲԿԳԿԱ, ֆ.4033, ց.5, ք.498, քք. 9—10.

թյունը քննարկեց Ղարաբաղի և Զանգեզուրի փոխհարաբերության հարցը, որը երկուստեք մեղադրանքի առարկա էր դարձել: Ղարաբաղցիները զանգեզուրցիներին անհիմն կերպով մեղադրում էին պասիվության մեջ, իսկ զանգեզուրցիները՝ զարաբաղցիներին՝ դավաճանության մեջ: Հարցի համակողմանի քննարկումից հետո, նիստը որոշեց Ղարաբաղը ենթարկել Զանգեզուրի նահանգապետությանը և այգպիսով՝ Արցախն ու Զանգեզուրը միասին կազմեն Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը:՝ Սակայն, ինչպես կտեսնենք, Խորհրդային Ադրբեջանը, ռուսական զենքի օգնությամբ, ձախողեց այդ ծրագրի իրականացումը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դիրքին, ապա նա հնարավորություն չունեցրելու զինուժով օգնություն ցույց տալ, քանի որ հայկական բանակը ներքաշվել էր քեմալական Թուրքիայի պարտադրած պատերազմի մեջ: Այս ծանր իրողությունը փաստեց նաև Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Հակոբ Տեր—Հակոբյանը մայիսի 2-ին Սարուշենում կայացած Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության նիստում, ասելով, որ «երկու ճակատի վրա մենք չենք կարող կռվել, որովհետև մեր ամբողջ ուժերը պետք է կենտրոնացնենք տաճիկների դեմ: Ղարաբաղին մենք կօգնենք ոչ թե կենդանի ուժերով, այլ ռազմամթերքով և զրամով»:՝ 1920 թ. մայիսի 5-ին Սուլթանովը հատուկ կոչով, «կոմունիստաբար» դիմեց Լեոնային Ղարաբաղի գյուղացիությանը: Նախկին մուսավաթականը հայ և մուսուլման քնակչությանը կոչ է անում հաշտ ու խաղաղ ապրել: Հետաքրքիր են նրա դատողությունները Արցախ աշխարհում և Ադրբեջանի հայաշատ վայրերում, ազգամիջյան հողի վրա հայկական ջարդերի մասին: Ըստ Սուլթանովի, դրա մեղավորը եղել են դաշնակիները և մուսավաթականները (կարծես ինքը նախկին մուսավաթիստը, 1919 թ. հունվարից սկսած Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության ջարդերի հրահրիչն ու կազմակերպիչը շէր. այդ մասին քննարկողը լավ գիտի):

1 222ՔԿՓԿՊԱ, ֆ.4033, ց.5, դ.498, թթ. 14—16:

2 Նույն օւեղում, թթ. 9—10:

Մենք նորից հայտնվել ենք հին տաշտակի առջև: Նորից զոհեր, նորից տանջանք ու հառաչանք: Այն պահին, երբ Ռուսաստանում բռնկված հրգեհր լույս սփռեց ամբողջ աշխարհի վրա, Արարատյան և մուսուլմանական կառավարութիւնները թատերաբեմ հանեցին Ղարաբաղի հարցը, որը բազում տառապանքներ պատճառեց ժողովուրդներին, — դրում էր Սուլթանովը: Խիղճը կորցրած և հոգին բուռն առած, նա շարունակում է իր քարոզչութիւնը: «Հիմա, երբ Ադրբեջանում հաստատվել են խորհրդային կարգեր, դիմում եմ ձեզ համատեղ պայքարել դաշնակցութեան և Անտանտի դեմ: Բավական է կրեք դաշնակցութեան լուծը, ժամն է սթափեցնել ձեզ, միթե դուք անձամբ չեք տեսել, որ բոլոր արյունալի պատերազմները կազմակերպել են դաշնակները»:¹

Սուլթանովի հեղկոմի նախագահ դառնալը, ինչպես նաև նրա կոչերը ծանր տպավորութիւն գործեցին Արցախի հայութեան վրա: Նախկին մուսավաթականի ու Օսմանյան Թուրքիայի հավատարիմ ծառայի մաշկափոխութիւնը բոլորին ի տես դարձնելու նպատակով, 1920 թ. մայիսի 6-7-ին Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիութեան պաշտպանութեան կոմիտեն, մարզի աշխատավորութեան անունից հեռագիր ուղարկեց Վ. Ի. Լենինին, պատճենը՝ Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովին: Հեռագրում ասված էր, որ հայ աշխատավոր գյուղացիութիւնը լիովին ողջունում է արյունահեղութեանը վերջ տալու և խաղաղ կյանքին անցնելու վերաբերյալ Ղարաբաղի հեղկոմի կողմ, որը սակայն վստահութիւն չի ներշնչում: «Վստահութիւն չկա, քանի որ Ղարաբաղի 360 հազար գյուղացիութիւնը ներկայումս էլ հարկադրված է լինել մարտագիրքերում, որովհետև Շուշիի հեղկոմից ծանուցագիրը նա ստացել է այն պահին, երբ գնդացիներն ու հրանոթների որոտը շարունակում է ոչնչացնել խաղաղ հայ բնակչութեանը և բնդհանուր աղետի մեղավորները չեն ենթարկվել պատասխանատւութեան, երբ խանական—բեկական կառավարութեան ներկայացուցիչ Սուլթանովը Շուշիում ծաղրում է գերութեան մեջ գտնվող կանանց ու երեխաներին, իսկ թուրքական իմպերիալիզմի գլխավորութեամբ Նուրի փաշան Զեբրայիլում պատ-

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1. գ.561, Թ.54:

բաստում է նոր աղետ հայ աշխատավորության նկատմամբ: Շուշիի հեղկոմի առաջարկությունը մենք չենք համաձայնում»:՝ Հեռագրի վերջում համառոտ շարադրված է Ադրբեջանի դեմ արցախահայության պայքարի պատմությունը և Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ նրա շեշտված դիրքորոշումը: «Ղարաբաղի 360 հազար հայ գյուղացիությունը երեք տարի շարունակ պայքարել է Թուրքական ռեակցիայի և խան—բեկական Ադրբեջանի հանրապետության դեմ: Կրկնապատկված եռանդով նա կշարունակի պայքարը ռեակցիայի դեմ, քանի դեռ Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխության հավատարիմ զավակները չեն մտել Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները»:՝²

Հեռագիրը նոր «հրասթափություն» պատճառեց Ադրբեջանի կառավարող շրջաններին: Նրանք մի ավելորդ անգամ համոզվեցին, որ երբեք և ոչ մի պայմանով հնարավոր չէ ընկճել արցախցու ըմբոստ ուզին ու նրա անկոտրում կամքը: Նարիմանովի կառավարությունը ցանկացավ ճնշում գործադրել Հայաստանի Հանրապետության վրա:

Մայիսի 8-ին Բաքվից Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի անունով ստացվեց ռազիոհեռագիր: Ադրբեջանի կառավարությունը կտրուկ պահանջում էր հայկական զորամասերը դուրս բերել Ղարաբաղի սահմաններից:³

Մինչև Հայաստանի կառավարությունը ուղիներ էր որոնում վիճահարույց հարցերի խաղաղ կարգավորման համար, Շուշիի և Զանգեզուրի շրջաններում հայ—մուսավաթական կոտորածները կանխելու պատրվակի տակ 1920 թ. մայիսի 11-ին, Կովկասյան ճակատի հրամանատարության հրամանով, 11-րդ կարմիր բանակի ձախաթևյան զորամասերը շարժվեցին Նախիջևան—Օրդուբադ—Շուշիի շրջաններ, մինչև խառը հանձնաժողովի կողմից Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային հարցերի լուծվելը:⁴

Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 457.

2 Նույն տեղում:

3 22֊ՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.581, քք.44—46:

4 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 464—465.

դիվիզիայի 281-րդ գունդը՝ հրամանատար Աբուզարովի և զինկոմ Գայդարովի ղեկավարությամբ:՝ Ղարաբաղ եկան կարմիր բանակի մի շարք բարձրաստիճան սպաներ: Մայիսի 12-ին Շուշի եկավ Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Գ. Օրջոնիկիձեն: Նրա կարգադրությամբ Շուշիում ձերբակալվեցին Խոսրով բեկ Սուլթանովը և նրա մի քանի զինակիցները:՝ Մի քանի օրից հետո վերադառնալով Բաքու, Գ. Օրջոնիկիձեն հեռագրեց Վ. Ի. Լենինին, Ի. Ստալինին, Գ. Չիչերինին և նրանց հաղորդեց, որ Ղարաբաղի բազմաթիվ հայկական գյուղեր մուսուլմանների կողմից հիմնովին կործանվել են: Նույն կերպ վարվել են հայերը Զանգեզուրի գավառում՝ մուսուլմանական գյուղերի հետ: Միաժամանակ նա Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությանը տեղեկացրեց, որ Նուրի փաշան թարնվել է Շուշիում և ծավալել է հակախորհրդային քարոզչություն, որի հետևանքով որոշ վայրերում մուսուլման բնակչությունը հարձակվել է կարմիր բանակի զորամասերի վրա:՝

Օգտվելով Ղարաբաղի ծանր կացությունից, Խորհրդային Ազգրբեջանի կառավարությունը նրան ներկայացրեց վերջնագիր, որով պահանջեց երեք օրվա ընթացքում ենթարկվել Ազրբեջանի իշխանությանը:՝

Այսպիսով, երբ Լեոնային Ղարաբաղում իշխանությունը աստիճանաբար անցնում էր հեղկոմների ձեռքը, իսկ կարմիր բանակի զորամասերը հսկում էին Արցախի ռազմավարական կարևորագույն կետերի վրա, և Ազրբեջանի կառավարությունն էլ վերջնագրային լեզվով պահանջում էր երեք օրվա ընթացքում ենթարկվել իրեն, երկրամասի ժամանակավոր կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց հրավիրել գավառական համագումարներ և քննարկել ստեղծված պայմաններում արցախահայության անելիքները:

Մայիսի 14-ին Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության հրահանգով Դիզակի գավառի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչները

1 Չ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

2 «Ժողովուրդ», 15 հունիսի 1920 թ.:

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 464—465.

4 Նույն տեղում, էջ 465.

Հավաքվեցին Տոզ գյուղում, ուր տեղի ունեցավ շրջանային համագումար: Կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանը (Տեր—Հովհաննիսյան) և նիկոլայ Իսախանյանցը հանդես եկան գեկուցումով Ազրբեջանի հիշյալ վերջնագրի մասին: Համագումարը պարզելու էր, թե սվյալ քաղաքական իրադրություն մեջ ինչպիսին է Ղարաբաղի ժողովրդի վերաբերմունքը գեպի Ազրբեջանի վերջնագիրը, և գեպի Արարատյան կառավարությունը: Ծավալվեց մտքերի լայն փոխանակում, և համագումարը միաձայն որոշեց. 1) Ազրբեջանի վերջնագիրը ամենից առաջ համարել հայերի գլխին նոր աղետներ բերելու առիթ, 2) Արարատյան կառավարությունը համարել որպես հարազատ և Զանգեզուրի հետ համատեղ մտնել Արարատյան Հանրապետության մեջ:¹

Նույն օրը Հաղորտի գյուղում տեղի ունեցած Վարանդայի շրջանային համագումարը զայրույթով դատապարտեց Խորհրդային Ազրբեջանի և Խորհրդային Ռուսաստանի «խաղերը» Լեռնային Ղարաբաղում և կտրականապես հրաժարվեց Արցախը Ազրբեջանի տարածք ճանաչելու մոտուլման ու քրիստոնյա բոլշևիկների պահանջը:² 1920 թ. մայիսի 18-ին Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի իրագոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր—Գաբրիելյանի գլխավորած պատվիրակությունը (անդամներ՝ 281-րդ գնդի հրամանատարի օգնական Պարնան և նույն գնդի հրահանգիչ—կազմակերպիչ Կայգալով) Շուշի քաղաքից մեկնեց Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղ և հանգիստում ունեցավ Դրո Կանայանի հետ: Պատվիրակության ղեկավար Սահակ Տեր—Գաբրիելյանը Օրջոնիկիձեի անունից վճռականապես պահանջեց Դրո Կանայանից, որ հայկական զորամասերը զուրս բերվեն Լեռնային Ղարաբաղից, քանի որ Ռուսաստանը մտադիր է Ղարաբաղ մտցնել կարմիր զորքեր: Ղարաբաղ—Զանգեզուրի հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար Դրոն պատասխանեց, որ այդ քայլը հակասում է Խորհրդային Ռուսաստանի հայտարարած ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին: Արցախահայությունը արտահայտել է իր կամքը և վերամիավորվել է

¹ «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 465—466.

² ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.561, ք.44—46.

մայր Հայաստանի հետ, իսկ հիմա պահանջ է դրվում նրան անջատել ու միացնել Ադրբեջանին: Դրոն ավելացնում է նաև, որ այդպիսի լուրջ հարցի վերաբերյալ բանակցելու և վճիռ կայացնելու լիազորություն ինքը չունի, հետևաբար այդ մասին պետք է տեղյակ պահի իր կառավարությանը:¹

Հանդիպման արդյունքների մասին մայիսի 21-ին Դրոն հեռագրեց Հայաստանի կառավարությանը, որը նրանում ստացվեց մայիսի 29-ին: Այդ օրերին «կարմիր» Ադրբեջանի հին ու նոր ղեկավարները, ապավինելով Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկին, նորանոր զորամասեր ու ռազմական տեխնիկա էին տեղափոխում Ղարաբաղ, նրա հայ բնակչությանը ծնկի բերելու համար: Հենց այդ մասին է խոսում Դրոյի 1920 թ. մայիսի 21-ի հեռագրում, հասցեագրված Հայաստանի բանակի հրամանատարության շտաբին: Հեռագրում ասված է, որ թշնամին շարունակում է նոր ուժերով ամրապնդել իր դիրքերը Գիզակի, Կարյազինոյի, Հադրութի, Զիվանշիրի ուղղությամբ:² Այդ օրերին Ղարաբաղում ռուսական ղեկին համահավասար իր ավերիչ դերն էր կատարում նաև հակահայկական ու հակաղաշնակցական քարոզչությունը, որը ծավալել էին մահմեդական ու քրիստոնյա բուլշևիկները: Օգտագործելով քարոզչության բոլոր միջոցները՝ նրանք ջանում էին բնակչության մեջ այն համոզումը ստեղծել, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղը տնտեսապես սերտորեն կապված է Դաշտային Ղարաբաղի և Խորհրդային Ադրբեջանի մյուս շրջանների, մանավանդ Բաքվի հետ, հետևաբար, կործանարար է Ղարաբաղի համար տնտեսապես թույլ զարգացած Հայաստանի հետ միավորվելը, քանի որ վերջինս ի վիճակի չի լինի օգնել ռաբի կանգնելու տնտեսապես ծանր կացության առջև կանգնած Ղարաբաղին: Կեղծիքի և բնակչությանը մոլորության մեջ գցելու, նրա նկատմամբ ուժ ու բռնություն գործադրելու քաղաքականությունը տվեց իր արդյունքը՝ վերջնականապես բարոյալքեց արցախահայությունը: Ահա թե այդ մասին 1920 թ. մայիսի 21-ին Դրոն ինչ է հեռագրում Հայաստանի բանակի շտա-

1 ՀՀՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, երկրորդ մաս, ք.336:

2 Նույն տեղում, գ.563, ք.198:

բին: «Ռուսական բանակների մոտենալը Ջիվանշիրին, Քարթառ գյուղի գրավումը և հարյուրավոր կարմիրների մուտք գործելը Մերկուրդիպոր և Քասապետ գյուղերը, վերջնականապես բարոյալքեցին մեր գյուղացիությանը: Ջիվանշիրում հռչակվեցին խորհրդային կարգեր: Խաչներ վարակվել է բոլշևիզմով: Այսօր գիշեր այնտեղ եմ ուղարկել մի հարյուրյակ, հուսով եմք, որ դեռ Խաչներ կպահպանենք և կփրկենք փոխգնդապետ Մեսյանին և հրամանատարական կազմին, որոնց վտանգ է սպառնում: Վարանդայում և Գիդակում առայժմ հանգիստ է: Անհնարին է, որ հայ գյուղացին դիմադրություն ցույց տա ուս բոլշևիկներին»:¹

Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը որոշեց հրավիրել նիստ և քննարկել ստեղծված իրադրության մեջ խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը: 1920 թ. մայիսի 22-ին տեղի ունեցավ Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության վերջին նիստը, որը քննության առավ հիշյալ հարցը: Արշավիր Քամալյանը հայտարարեց, որ Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակում դրությունը թերևս կարողանան փրկել տեղական բոլշևիկները՝ իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելով և Ղարաբաղը հայտարարելով խորհրդային Ռուսաստանի մասը, այլ ոչ թե Ադրբեյջանի: Աստվածատուր Ավետիսյանը նշեց. «Քանի որ այլևայլ պայմաններ կապել են մեզ Հայաստանի հետ, մենք կարող ենք նրա հետ լինել: Այդ մասին պետք է հայտնել խորհրդային Ռուսաստանին: Արցախի հայությունը, — այնուհետև ասել է Ա. Ավետիսյանը, — որոշել է երբեք և ոչ մի պայմանով իր բախտը չկապել նույնիսկ խորհրդային Ադրբեյջանի հետ՝ պատրաստ լինելով իրագործել քաղաքական այն հասարակարգը, որ ստեղծել է հեղափոխական Ռուսաստանը, շարունակելով իր ինքնապաշտպանությունն ավելի ուժեղացնել, մինչև կստեղծվի քաղաքական կայուն վիճակ»:² Մակայն, Ղարաբաղում այդպիսին բնավ չստեղծվեց: Մայիսի 23-ին Արցախից Հայաստանի կառավարությունը տեղեկություն ստացավ այն մասին, որ Խաչներ, Ջիվանշիրը և Գյուլիստանը, ուր

¹ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.563, թ.193:

² ՏՆՍ Հ. Արբահամյան, Նշվ. աշխ., էջ 44:

մտել են ուսական զորքեր, իրենց հռչակել են խորհրդային:՝¹ Համաձայն նույն լուրերի, Վարանդան և Երիզակը նույնպես տրամադրված չեն դիմադրություն ցույց տալու ուսական զորքերին:՝² Այս, իրավացի էր Գրոն: Արցախցիին բարեհամբույր գտնվեց ուս զինվորի նկատմամբ: Նա հույս էր տածում, թե Ղարաբաղի խորհրդայնացու՝ հնարավորություն կտա վերամիավորվել մայր հայրենիքի հետ: Արցախահայությունը այդպես մտածելու հիմքեր ուներ: Վերհիշենք պատմությունը: Գեո 1919 թ. հունիսի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Կիրովը, ընդգծելով մուսավաթականների պահանջների անհիմն լինելը, Վ. Լենինին հաղորդեց, որ հայկական մարզեր «Զանգեզուրը և Ղարաբաղը չեն ճանաչում ազդեցական կառավարությունը»:՝³

Ղարաբաղը ուսական հեղափոխության սկզբից գտնվում էր բոլորովին բացառիկ դրության մեջ: Հայկական Շուշին կոտորվեց ու այրվեց: Բայց ոչ որ չկար, որ կազդուրիչ սպեղանի դներ ժողովրդի այրված ու տռչորած սրտի վրա: Բորենիները հաղթանակ էին տոնում, Սուլթանովի նման ազգատյացը շարունակում էր իշխանության ու փառքի մեջ մնալ: Այսպիսի պայմաններում կարմիր բանակը մտավ Արցախ աշխարհ: Սուլթանովը ձերբակալվեց,⁴ հայ ժողովրդի մյուս դահիճները ձողոպրեցին կամ ընդհատակ անցան: Կարծում ենք անրնական չէր, որ երեք տարի մենակ ու անօգնական թշնամու դեմ կռիվ տվող Ղարաբաղցիին համակրանքով լցվեր զեպի ուս զինվորը, զնար նրան ընդառաջ:

Այսպիսով, քաղաքական հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ Գրաստամատ Կանայանը ստիպված էր բավարարել կարմիր բանակի հրամանատարության պահանջը՝ հեռանալ Ղարաբաղի սահմաններից: Նա շհեռանալ չէր կարող: Կրկնում ենք՝ Ղարաբաղի ներքին վիճակը անկայուն էր: Գյուղացիությունը բարոյալքվել էր, չէր պայթարում օտարի սպառնացող վտանգի դեմ: Այդ

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, երկրորդ մաս, ք.336:

2 Նույն տեղում, գ.563, ք.198:

3 Ս. Մ. Կիրով, Հողվածներ, ճառեր, փաստաթղթեր, հ.1: Մ., 1963, էջ 144:

4 Մայիսի 14-ին լուծարվեց Սուլթանովի հիմնած հեղկոմը և նրա փոխարեն ստեղծվեց նոր հեղկոմ, իսկ Սուլթանովը ձերբակալվեց և տարվեց Բաքու: Նախնական վիճակում էր նա ազատական բանտից և ապահով տեղափոխվեց Պարսկաստան:

իրողութիւնը փաստեց նաև մայիսի 24-ին Չանախչի գյուղում Գրոյի, Նժդեհի, Միրիմանյանի և Ա. Միրայելյանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնը: Խորհրդակցութիւնը հանգեց այն եզրակացութեանը, որ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին երևալը, Հայաստանում բոլշեակյան հեղաշրջման մասին լուրերը մեծապես փոխել են Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրութիւնը, որը աստիճանաբար կարող է վերածվել թշնամութեան հայկական զորամասերի դեմ:

Բացի այդ, ռուսական բանակի որոշ զորամասեր Շուշի—Ջանգեղուր խճուղու վրա գրավել էին կարևոր դիրքեր և սպառնում էին փակել Ղարաբաղի հայկական զորամասի նահանջի ճանապարհը: Եվ ոչ միայն այդ պատճառով: Գրոյի շեղանալու դեպքում Հայաստանի և ռուսական բանակի միջև կռիվը դառնում էր անխուսափելի: Իսկ դժվար չէ պատկերացնել, թե Ռուսաստանի հետ զինված առճակատումը ինչ ազդեալի հետևանքներ կարող էր ունենալ Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետութեան համար:

Այս բոլորը նկատի ունենալով Չանախչիի խորհրդակցութիւնը որոշում է Ղարաբաղի իշխանութիւնը հանձնել հայ բոլշեակներին:¹

Մայիսի 26-ին Գրոն իշխանութիւնը հանձնեց բժիշկ Սարո Համբարձումյանին և հաշորդ օբը՝ մայիսի 27-ին² իր զորամասերով ստիպված թողեց Արցախը և վերադարձավ Գորիս՝ ամբողջ զինանոցը և պարենի պահեստները թողնելով զարաբաղցիներին: Նա մայիսի 28-ին հասավ Գորիս:³

Մայիսի 28-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ արցախահայութեան 10-րդ համագումարը, որը Լեոնային Ղարաբաղը հռչա-

1 «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1923, էջ 126—127:

2 Արս.Միրայելյան այս գործողութեան օր է համարում մայիսի 26-ը («Ղարաբաղի վերջին դեպքերը», «Հայրենիք», հոկտեմբեր, 1923, էջ 127, Նժդեհ՝ հունիսի առաջին օրերին, «Հայրենիք» հոկտեմբեր, 1923, էջ 136, Լ. Արբաբաբաբանը՝ մայիսի 25-ը (Նշվ. աշխ., էջ 44):

3 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, Լրկրորդ մաս, Թ.336:

կեց խորհրդային և ստեղծեց հեղկոմ՝ Սարո Համբարձումյանի նախագահությամբ: Մինչև հունիսի վերջը հեղկոմներ ստեղծվեցին Լեոնային Ղարաբաղի բոլոր գավառներում ու գյուղերում:

Միաժամանակ ստեղծվեց նաև Գաշտային Ղարաբաղի հեղկոմ՝ Բ. Վելիբեկովի նախագահությամբ, որի կենտրոնը Շուշին էր: Առաջ անցնելով նշենք, որ հունիսի 16-ին Լեոնային Ղարաբաղի և Գաշտային Ղարաբաղի հեղկոմները միավորվեցին, կենտրոնը դարձավ Շուշի քաղաքը: Միացյալ հեղկոմի նախագահ նշանակվեց Բ. Վելիբեկովը, իսկ Ս. Համբարձումյանը՝ կուսակցության Շուշիի գավառային կոմիտեի առաջին քարտուղար: 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ս. Համբարձումյանին փոխարինեց Ս. Աղիգյոզալովը:¹

Ղարաբաղի և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը հարթ ու խաղաղ չի եղել: Այստեղ կային հզոր ուժեր, որոնք կատաղի պայքարում էին նորաստեղծ խորհրդային իշխանության դեմ: Մայիս—հունիս ամիսներին Ադրբեջանի մի շարք վայրերում ծագեցին հակախորհրդային ծավալուն բողոքներ ու խռովություններ: Ադրբեջանում տիրող այս բնդհանուր վիճակն ամբողջապես հասկանալի էր նաև Ղարաբաղի համար: Գավառում հակախորհրդային ուժերի կենտրոնը Շուշին էր: 1920 թ. հունիսի 3-ին սկսվեց ապստամբություն Շուշիի հեղափոխական կոմիտեի դեմ: Ապստամբությունը զլխավորում էին նախկին Ղարաբաղյան ջոկատի հրամանատար Զեյնալովը և Գաղբստանից Շուշի եկած (հունիսի 3-ին) Նուրի փաշան: Շուշիում կատարվեց հեղաշրջում և այնտեղ հաստատվեց հակահեղափոխական դիկտատուրա:² Հեղաշրջման պարագլուխներին, սակայն, իրենց իշխանությունը պահպանել չհաջողվեց: Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակի զորամասերը արցախահայության եռանդուն մասնակցությամբ Շուշիում վերականգնեցին խորհրդային իշխանությունը:

Այսպիսով, ռուսական զենքի օգնությամբ և բոլշևիկյան Ռուսաստանի ղեկավար զործիշների հովանավորությամբ Ադրբեջանն իր ներկայացուցիչներին դրեց Ղարաբաղի կուսակցական և խորհրդա-

1 Լ. Խուրշուդյան, Պատմագիտության միակ շափանիշը ճշմարտությունն է, «Խորհրդային Ղարաբաղ», 19 սեպտեմբերի 1989 թ.:

2 ՀՀՊԿԱ, ֆ.195, ց.3, գ.913, ԲԲ.1-4:

յին ղեկավար պաշտոններում ու սկսեց այդ կազմակերպությունների միջոցով խաղաղ կերպով աստիճանաբար նվաճել Ղարաբաղը: Այլ կերպ ասած, այն ինչին շկարողացավ հասնել մուսավաթական Ադրբեջանը թուրքերի օգնությամբ, այդ բանին անհամեմատ հեշտությամբ տիրացավ «կարմիր» Ադրբեջանը խորհրդային կարգերի բողի տակ:

Մուսավաթականների կողմից սկիզբ առած բռնությունները, կամայականությունները, անարդարությունները, կոտորածներն ու ավերածությունները նույն դաժանությամբ շարունակեցին գավառի ադրբեջանցի կոմունիստ ղեկավարները, միայն ավելի քաղաքակիրթ եղանակով: Միաժամանակ ադրբեջանցի ժողովրդի մեջ ներարկելով ամենակատաղի շովինիզմ ու մարդատյացություն, ադրբեջանցի բոլշևիկները նրան «եղբայրության», «բարեկամության», «համերաշխության» ստապատիր կոչեր էին անում, ասելով, թե երկու բազմադարյան հարևան «եղբայր» ժողովուրդների պատմության մեջ նոր դարազուխ է բացվել: Արցախի ճակատագիրը տնօրինողների հայահալած քաղաքականությունը գավառում առաջ բերեց բողոքի ու դժգոհության հուժկու ալիք: Դժգոհությունները խորացան հատկապես Դիզակ գավառում: Առաջինը զինված պայքարի դուրս եկավ Տում գյուղի բնակչությունը՝ համագյուղացի Թևանի (Թևան Ստեփանյան) զլխավորությամբ: Ապստամբներն իրենց առասպելական հերոս ղեկավարի զլխավորությամբ կարճ ժամանակամիջոցում տպավորիչ հաղթանակներ տարան Արցախի խորհրդային իշխանությունների դեմ՝ Դիզակի լեռնային գյուղերում, Տողի և Տումու ենթաշրջանում՝ վերացնելով խորհրդային իշխանությունը և վերականգնելով անկախության շրջանի կարգն ու կանոնը: Նույն բերրի վերջերին բոլշևիկյան զինված կազմավորումների հետ ունեցած անհավասար կռիվներից հետո Թևանն իր մի քանի զինակիցների հետ անցավ Զանգեզուր: Այստեղ Նժդեհից անհրաժեշտ օգնություն ստանալով, վերադարձավ Ղարաբաղ՝ շարունակելու կռիվը: Դիզակի և Վարանդայի ողջ հայությունը ոտքի վրա էր:

1 Բ. Ուլուբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 104:

Նրանց մեջ աստիճանաբար տիրապետող էր դառնում այն տեսակետը, որ եթե ժամանակին իրենք պայքարած լինեին խորհրդային կարգերի հաստատման դեմ, ապա իրենց երկրամասը ոչ թե ուրիշի ձեռքով Ադրբեջանի ենթակայությանը կհանձնվեր, այլ կգտնվեր մայր Հայաստանի կազմում: Հայաստանի հետ վերամիավորման համար մինչև վերջ ազդովին պայքարելու պատրաստակամության և վճռականության վկան եղավ ապստամբության շարունակաբար ուժեղացող թափը: Գեկտեմբերի կեսերին Քեանի զինյալները Գիզակում ու Վարանդայում կրկին վերացրել էին խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները: Ապստամբների իշխանությունը Գիզակում և Վարանդայի մի մասում զիմացավ ավելի քան վեց ամիս:²

Ադրբեջանի կենտրոնական կառավարությունը և նրա տեղական կուսակցական ու պետական մարմինները կարուկ միջոցների զիմեցին ճնշելու համաժողովրդական շարումը: 1921 թ. գարնանը Ադրբեջանի կառավարությունն ապստամբների դեմ հանեց մեծաթիվ զորքեր: Ոչ մի տեղից չստանալով օգնություն, մայիսի սկզբներին ապստամբների ծանր ու անհավասար պայքարը մարեց: Քեանն ու մի քանի յուրայիններ անցան Պարսկաստան:³

1 Բ. Ուլուբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 105:

2 Նույն տեղում, էջ 107:

3 Նույն տեղում:

2. Խորհրդային Ազրբեջան—Խորհրդային Ռուսաստան երկակար ընդդեմ Լեռնային Ղարաբաղի

Ազրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Արցախ աշխարհը մի պահ հանդիսառ շունչ քաշեց: Ղարաբաղի բազմաշարչար ժողովրդին թվաց, թե Ազրբեջանի բուլշեիկացումով անդառնալիորեն պատմության գիրկը կանցնեն մուսավաթականների նվաճողական նկրտումները և Ղարաբաղի վերավոր հողում մեկընդմիշտ կլռեն շարունակ որոտացող հրանոթների համազարկերը, պատերազմից տնքացող նրա հողը լիաթոք կշնչի, և ինքը հնարավորություն կստանա ինքնուրույն կերպով տնօրինել իր ճակատագիրը, ինքնորոշվել իր բնօրհանում՝ վաղնջական հայկական տարածքում:

Ավազ, արցախցու սպասումները շարդարացան: Նա հուսախաբ եղավ: Նույն քաղաքական գիծը հայկական Ղարաբաղի նկատմամբ շարունակեցին Ազրբեջանի բուլշեիկ ղեկավարները: Այլ խոսքով՝ իրենց նախորդ մուսավաթականների նման, Ազրբեջանի բուլշեիկներին խորթ չէին պանթուրքիզմի պլանները, որի իրականացման ճանապարհին առաջնահերթ պայմանը Թուրքիայի և Ազրբեջանի միջև կապի ստեղծումն էր, այն է՝ տիրանալ Ազրբեջանը Թուրքիայից անջատող Արցախին, Ջանգեզուրին, Նախիջևանին և կապվել արյունակից թուրքերին: Ինչպես տեսնում ենք, նպատակները չէին փոխվել, փոխվել էին միայն կատարողները: Եթե մուսավաթական կառավարությունը մերթ թուրք ղավթիչների հետ է ձգտել աչք ինչիքը իրականացնել, մերթ նույն նպատակի համար բրիտանական գաղութարարներն են եղել նրա գլխավոր աջակիցները, ապա կոմունիստական Ազրբեջանի ղեկավարում՝ ցինակցել են Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան: Հետևաբար, եթե նախկինում արցախահայությունը հանուն իր անկախության գոյամարտում էր մուսավաթական Ազրբեջանի դեմ, այսուհետ նրա դեմ կանգնած էր Խորհրդային Ազրբեջանը:

Ինչու էր Խորհրդային Ռուսաստանը աջակցում կոմունիստական Ազրբեջանին: Բանն այն է, որ վերջինս դարձել էր Խորհրդային առաջին հանրապետությունը Անդրկովկասում: Բուլշեիկյան Ռուսաստանը քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ազրբեջանին դարձրել

էր իր դաշնակիցները Արևելքում համաշխարհային հեղափոխութեան տարածման և հակահիմպերիալիստական ազգային—ազատագրական պայքարը բորբոքելու գործում: Ընդհանուր թշնամու՝ Անգլիայի դեմ պայքարելու, ինչպես նաև «համաշխարհային հեղափոխութեան հրդեհը» Ասիայում վառելու մղումը Մոսկվային հարկադրեց ձեռք մեկնել Թուրքիային, որտեղ ծավալվել էր քեմալականների ազատագրական և հակահիմպերիալիստական պայքարը: Հայաստանի Հանրապետությունը արգելք էր այդ դաշինքի հաստատման ճանապարհին: Այդ լավ էին գիտակցում նաև Հայաստանի կառավարող շրջանները: Այնուամենայնիվ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հնարավոր ամեն ինչ անում էր հարևան երկրի հետ հաստատելու նորմալ հարաբերություններ: Հայկական կողմի ձգտումները ապարդյուն անցան: Հայաստանի նկատմամբ տարածքային պահանջների հարցում Ազրբեջանի կոմունիստ ղեկավարներն իրենց նախորդներին ոչնչով չէին զիջում: Դրա վկայությունը Հայաստանի դեմ Ազրբեջանի նոր իշխանության առաջին քայլերն էին: 1920 թ. ապրիլի 29-ին Ազրբեջանի ղինվորական—հեղափոխական կոմիտեի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Համիդ Սուլթանովը իր բարեկամին հաղորդում էր, որ կարմիր զորքերը, որոնք արդեն գրավել են Եվլախը, շարժվում են դեպի Շուշի, նպատակ ունեն Ղարաբաղի վրայով միանալ Անատոլիայի զորքերին:¹

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը քննելով ստեղծված իրավիճակը, 1920 թ. ապրիլի 29-ին բողոքի նոտա հղեց Խորհրդային Ազրբեջանի կառավարության ղեկավար Ն. Նարիմանովին, համոզմունք հայտնելով, որ Ազրբեջանի կառավարությունը չի հապաղի շտապ միջոցներ ձեռք առնելու Ղարաբաղում և Զանգեզուրում տեղի ունեցող կոիվները դադարեցնելու և հիշյալ շրջաններից Ազրբեջանի զորքերը հետ կանչելու համար:² Ազրբեջանական կողմի պատասխան քայլը եղավ այն, որ նախկին մուսավաթական բանակից վերակազմված Խորհրդային Ազրբեջանի կարմիր բանակը, մուսավաթական բանակի նախկին հրամանատարների ղեկավարու-

1 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, երկրորդ մաս, ք.336:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 441,

ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.581, ք.19:

թյամբ և Խորհրդային Ռուսաստանի զինակցությամբ, ձեռնամուխ եղան Ղարաբաղի և Զանգեզուրի «ազատագրմանը»:

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ Խորհրդային Ազրբեջանի և Ռուսաստանի զինական ուժերի ծավալած պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ. ապրիլի 30-ին Հայաստանի կառավարությունը բողոքի նոտա հղեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինին և Ազրբեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Նարիմանովին:

Գ. Չիչերինի անունով հասցեագրված նոտայում մասնավորապես ասվում էր, որ Ազրբեջանի նոր ղեկավարությունը շարունակում է մուսավաթականների քաղաքականությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Խորհրդային Ազրբեջանի զորքերը շարունակում են Ղարաբաղում զանգվածաբար ոչնչացնել հայկական գյուղերն ու հայ ազգաբնակչությանը: Հայկական կողմը ցավով էր նշում այն հանգամանքը, որ, ըստ լուրերի, այդ բարբարոսություններին մասնակից են դառնում նաև ռուսական բանակի զինվորները, և դա այն դեպքում, երբ Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտոնապես ճանաչել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը:¹

Նարիմանովին ուղարկված նոտայում Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը դատապարտում է Ազրբեջանի զինական ուժի բարբարոսություններն ու բռնությունները Ղարաբաղ—Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ և կոչ է անում Ազրբեջանի կառավարությանը վերը նշված մարզերից հեռ կանչել իր զորքերը և բնակչությանը հնարավորություն տալ ինքնուրույն կերպով վճռելու իր ճակատագիրը:²

Բողոքագիրը ստանալու նույն օրը՝ ապրիլի 30-ին, Ազրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Մ. Հուսեյնովը Հայաստանի կառավարությանն է հղում պատասխան հեռագիր, որը Երևանում ստացվեց մայիսի 1-ին:

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 443—444, 22994Ա, ֆ.200, ց.1, գ.581, ք.20:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 444—445.

Աղբրեջանի խորհրդային հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունը պահանջում էր նախ մաքրել հայկական զորքերից Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի տարածքները, երկրորդ՝ քաշվել դեպի սահմանները, երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածները: Հակառակ դեպքում՝ Աղբրեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն համարում էր Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական դրության մեջ: Պատասխանի համար տրվում է երեք օր ժամանակ:¹ Տեղին է նշել, որ խորհրդային Ռուսաստանը, որը քանիցս ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, Հուսեյնովի հեռագրից բառացիորեն մի քանի ժամ անց, կարմիր բանակի հրամանատարության բերանով, իբրև Աղբրեջանի դաշնակից, անհրաժեշտ համարեց վերջնազիր ուղարկել Հայաստանի կառավարությանը, պաշտպանելով Աղբրեջանի պահանջը՝ դատարկել Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը: Վերջնագրով պահանջում էր 24 ժամվա ընթացքում դադարեցնել պատերազմական զործողությունները խորհրդային Աղբրեջանի տարածքում և զորքերը դուրս հանել նրա սահմաններից, որի շկատարումը կնկատվեր մարտահրավեր խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, ուստի կարմիր բանակը անմիջապես կանցնի հարձակման՝ պատասխանատվությունը թողնելով Հայաստանի կառավարության վրա:² Մայիսի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին զործերի նախարարությունից Բաբու, Աղբրեջանի արտաքին զործերի ժողկոմի տեղակալ Մ. Հուսեյնովին (պատճենը՝ Աննինին, Զիլերինին, պատճենը՝ Բաբվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, պատճենը՝ Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեին) ուղարկված պատասխանում ասված է, որ Աղբրեջանի տարածքի վրա հայկական զորքեր չկան: Ընդհակառակը, աղբրեջանական կանոնավոր զորքերն ու բանդաներն են գտնվում հայկական Ղարաբաղում և ավերածություններ ու կոտորածներ անում այնտեղ:

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 445.

22004Ա, ք.200, ց.1, գ.82, ք.5:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 446—447.

Վերջում հույս էր հայտնվում, որ Հայաստանի անկախությունը ճանաչած Ռուսաստանը կպահանջի Ադրբեջանի նոր կառավարությունից դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սահմանների վերջնական որոշման համար հայկական կառավարության հետ սկսել բանակցություններ:՝ Հարգելով ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սուրբ իրավունքը, հայոց կենտրոնական կառավարությունը միաժամանակ իր պարտքն էր համարում հայտարարել, որ նա, հայ բովանդակ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն, պատրաստ է ամեն զեղով պաշտպանել Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ում կողմից էլ, որ վտանգ սպառնա նրան:

Հայաստանի Հանրապետության դեմ վերջնագրային սպառնալիքներից հետո Ադրբեջանի բոլշևիկյան կառավարությունն անցավ վճռական գործողությունների Ղարաբաղը, Ձանգեզուրը և Նախիջևանը նվաճելու համար:

1920 թ. մայիսի 3-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը բողոք է ներկայացնում Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին ու ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինին և պահանջում միջոցներ ձեռք առնել ու կանխել Խորհրդային Ադրբեջանի գավթողական քաղաքականությունը հայկական Ղարաբաղի նկատմամբ:²

Մեկ օր անց, Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Հուսեյնովի անունով Բաքվում ստացվում է հայկական կողմից ուղարկված նոր բողոք, որի տակ ստորագրել էր Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը:³ Վերջինս իր կառավարության անունից Ադրբեջանի ղեկավարությանը մի ավելորդ անգամ հայտնում է, որ Ադրբեջանի տարածքում հայկական զորքեր չկան: Ընդհակառակը, ադրբեջանական բանակներն ու բանդաներն են գտնվում Լեռնային Ղարաբաղում և կոտորում աշխատավոր հայ գյուղացիությունը, այրում հայկական գյուղերն ու ավանները: Վերջում Հ. Օհանջանյանը Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջում է վերջ տալ բոլոր տեսակի ռազմական գործողություններին և

1 22994Ա, ֆ.200, ց.1, գ.581, թթ. 30—31:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 452—453.

3 նույն տեղում, թթ.454—455:

առաջարկում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ սկսել բանակցություններ, վերջնականապես լուծել սահմանների հարցն ու երկու հարևան հանրապետությունների միջև հաստատել նորմալ հարաբերություններ¹։

Ազդրբեջանի արտաին գործերի ժողկոմի տեղակալ Հուսեյնովը մայիսի 9-ի պատասխան հայտարարության մեջ հայ—մուսուլմանական ընդհարումների ամբողջ մեղքը բարդելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա, անհիմն կերպով վերջինիս հետ է կապում Օրդուբաղում, Նախիջևանում, Զանգիրասարում, Սուրմալուում և այլուր մուսուլմանաբնակ իրր 60 գյուղերի ոչնչացումը։ Հայտարարության վերջում Հուսեյնովը «մեծահոգաբար» ասում է. «Չնայած այն բանին, որ Հայաստանի բանվոր—գյուղացիները դեռ չեն թոթափել դաշնակցական կառավարության լուծը, այդուհանդերձ, արյունահեղությունից խուսափելու համար Ազդրբեջանի Խորհրդային հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկում է բոլոր միջոցներ՝ անհապաղ կանխելու արյունալի ընդհարումները և առաջարկում է հայկական կառավարությանը բոլոր վիճելի հարցերը լուծելու համար նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ ...»²։ Հայաստանի կառավարության այն օրերից պահպանված մի շարք փաստաթղթերում մերկացված է Խորհրդային Ազդրբեջանի ղեկավարության մեղքով ձախողված այդ հանգիստը։

Հայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց բանակցել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ։ Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարական պատվիրակությունը (Հ. Տերտերյան և Լ. Զարաֆյան) Առն Շանթի գլխավորությամբ 1920 թ. մայիսի վերջին մեկնեց Մոսկվա։ Պատվիրակությունը կառավարությունից հրահանգ էր ստացել՝ ի թիվս մի շարք կետերի, Մոսկվային ընդունելի դարձնել նաև Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը՝ Առնային Ղարաբաղի հետ միասին³։

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 454—455.

2 Նույն տեղում, էջ 461—462։

3 «Հայրենիք», 1922, ղեկամբեր, էջ 47—48։

Որոշ շեղում կատարելով, ընթերցողին տեղյակ դարձնենք հայկական «խոշորնդոտը» վերացնելու քեմալական Թուրքիայի նենդ քաղաքականությունից մասին: Մինչև և՛ Նանթի պատվիրակության Մոսկվա մեկնելը, Բաքվից Մոսկվա էր եկել քեմալական ղինվորական ու ղիվանագիտական գործիչների մի խումբ: Խմբի մեջ էին Թուրք զորավար Խալիլ փաշան, Թուրքիայի արտաքին գործերի գծով ժողովրդական կոմիսար Բեքիր Սամի բեյը և ուրիշներ: Պատվիրակությունը ժամանել էր Մոսկվա՝ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև ղիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու և բարեկամական պայմանագիր կնքելու: Նշենք, որ Թուրքական պատվիրակությունը Բաքու էր ժամանել մինչև նրա հեղաշրջումը: Մոսկվա գնալուց առաջ նրանք բազում հանդիպումներ ունեցան ոչ միայն մուսավաթական կառավարության պարագլուխների, այլև Խորհրդային Ազգրբեջանի ապագա ղեկավարներ Նարիմանովի և Հուսեյնովի հետ, պարզեցին Մոսկվայում իրենց անելիքները: Եվ այսպես, 1920 թ. ամռանը Մոսկվայում Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությունը (Գ. Զիշերին, Լ. Կարախան) բանակցություններ էր վարում երկու ճակատում, մի կողմից Հայաստանի Հանրապետության, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ: Ռուս—թուրքական բանակցությունները հարթ չէին ընթանում: Թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում ռուսական կողմը առաջ քաշեց Թուրքական հին սահմանների վավերացման այնպիսի սկզբունքներ, որոնց ղեպքում մի կողմից մուսուլմանական բնակչության գերակշռությամբ տարածքները անցնեին Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թ. մեծամասնություն էին կազմում հայերը, անցնեին Հայաստանին: Այդ հիման վրա Զիշերինը առաջարկեց Հայաստանին հանձնել վանը և Բիթլիսը:¹

Սակայն Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյը, ունենալով իր կառավարության հրահանգները, կտրականապես մերժեց այս առաջարկը և պահանջեց առաջնորդվել Բրեստի հաշտության պայմանագրով: Ինչպես տեսնում ենք, քեմալական-

1 «Ավանգարդ», 7 փետրվարի 1990 թ.:

ները Հայաստանի հարցում ոչ մի փոխզիջման չէին ուղում՝ զնալ: Թուրքական պատվիրակութիւնը Հայաստանի վրա արշավելու իրենց ծրագիրը փորձում էր հիմնավորել հայկական «խոշրնդոտը» վերացնելու հանգամանքով: Բեքիր Սամին Չիչերինին, այնուհետև նաև Լենինին համառորեն համոզում էր, որ «թուրքական հեղափոխական շարժման համար Նախիջևանի շրջանում և Անատոլիայում ամուր թիկունքի ստեղծման» կենսական շահը պահանջում է սերտ կապ հաստատել Խորհրդային Ադրբեջանի և կարմիր բանակի հետ: Սակայն, դրան խանգարում է Հայաստանը, որը վտանգավոր հակառակորդ է Թուրքիայի թիկունքում: Այդ նպատակով թուրքական կողմը պահանջում էր թուլլատրել Հայաստանից գրավել Սարիղամիշը և Շահթաղթին, որով Նախիջևանի վրայով կապ կստեղծվեր Ադրբեջանի և կարմիր բանակի հետ: Ընդառաջ գնալով թուրքական պատվիրակութիւնի ցանկութիւնը, որը միտում ուներ ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետութիւնը և իրագործել Ադրբեջանին միանալու քեմալականների ձգտումը, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը տվեց իր համաձայնութիւնը: Արարատյան աշխարհի վրա նորից կախվեց հայոց պետականութիւնը կորցնելու վտանգը: Հայաստանի զլխին վերջին ամսների ընթացքում թափված ծանր դեպքերը հետևանք էին այն դաշնակցութիւն, որ կնքվեց Խորհրդային Ռուսաստանի և Մուստաֆա Քեմալի միջև:¹

Ուշագրավ է, որ Լ. Շանթի պատվիրակութիւնի Մոսկվա մեկնելու միջոցին Թիֆլիսի զարաբազցիների հայրենակցական միութիւնը որոշեց ոչ պաշտօնական պատվիրակութիւն ուղարկել Մոսկվա, որը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնի առաջ պետք է պաշտպաներ Ղարաբաղի շահերը: Պատվիրակութիւն կազմում էին մենշևիկյան գործիչներ Սիմոնիկ Փիրումյանը և Արամայիս Երզնկյանը: Նրանք Մոսկվա ճանապարհվեցին Լ. Շանթի պատվիրակութիւնի հետ: Հասնելով Վլադիկավկազ, (նախկինում՝ Օրջոնիկիձե) Երզնկյանը և Փիրումյանը անմիջապէս գործի անցան Ղարաբաղի հարցի առիթով: Նրանք Բաքվում գտնվող Օրջոնիկիձեի հետ սկսում են բանակցութիւններ՝ ուղիղ հեռագրաթելով: Ղարաբաղի

1 «Մշակ», 1 օգոստոսի 1920 թ.:

պատվիրակները հայտնում են Օրջոնիկիձեին, որ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի բնակչությունը, որը բացառապես հայկական է, կտրականապես հրաժարվում է Ադրբեջանին ենթարկվել: Ներկայումս անհրաժեշտ է, որ Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը ձեռնպահ մնա Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները զորք մտցնելուց և այնտեղ ուղարկի շեղոք հանձնաժողով՝ գյուղացիության կամքին ծանոթանալու համար և դրա համեմատ լուծի Ղարաբաղի հարցը: Օրջոնիկիձեն պատասխանի մեջ հայտնում է, որ ինքը գնում է Ղարաբաղ՝ անձամբ տեղեկանալու ղեպքերին և խոստանում, որ Ղարաբաղից կհանվեն ադրբեջանական զորքերը և կփոխարինվեն սուսական զորամասերով:¹

Բավարար համարելով այսքանը՝ Ղարաբաղում ստեղծված սուր դրությունը կարգավորելու համար Փիրումյանը և Երզնկյանը Հայաստանի կառավարական պատվիրակության հետ ուղևորվում են Մոսկվա: Ղարաբաղի ներկայացուցիչները Մոսկվայում իրենց գործունեության մասին տեղյակ էին պահում Շանթի պաշտոնական պատվիրակությանը: Մոսկվա հասնելու առաջին օրը Երզնկյանին և Փիրումյանին ընդունում են Զիչերինը և Կարախանը: Նրանք տեսակցություն են ունենում նաև Ռուսաստանի կուսակցական ու պետական այլ գործիչների հետ ևս:

1920 թ. հունիսի 9-ին Թիֆլիսի ղարաբաղցիների հայրենակցական միության անունից Փիրումյանը և Երզնկյանը ծավալուն զեկուցագիր ուղարկեցին Լենինին: Նկարագրելով զավառի ծանր դրությունը և նրա երեքամյա պայքարի պատմությունը, նրանք այնուհետև հանգամանորեն ներկայացնում են խորհրդային Ադրբեջանի արյունալի շարագործությունները Լեռնային Ղարաբաղում: Հաղորդելով այս ամենի մանրամասները, աղերսում են Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիությանը իրավունք և իսկական հնարավորություն տալ իր կյանքը կաղամակերպելու սեփական հայեցողությամբ, կարծես զգուշացնելով, որ այդ գյուղացիությունից անկախ ընդունված ամեն մի որոշում կդիտվի որպես բռնություն և կզրկի նրան ինքնու-

¹ «Մշակ», 3 հուլիսի 1920 թ., «Մշակ», 4 օգոստոսի 1920 թ.:

բողման այն իրավունքից, որն ինքը երեք տարի ծանր պայմաններում պաշտպանել է իր բոլոր թշնամիներին:՝

1920 թ. ամռանը հիմնականում Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հայ կոմունիստներից բաղկացած մի պատգամավորութիւն այցելեց Մոսկվա, իր հետ տանելով խնդրագիր՝ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը պաշտոնապես Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը ճանաչելու մասին: Հայ պատվիրակները Մոսկվայում տեսակցութիւն ունեցան բոլշևիկներ Ռուբեն Քաթանյանի և Գուրգեն Հայկունու հետ: Հունիսի սկզբներին Գ. Հայկունին և Ռ. Քաթանյանը Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ Լենինին գրում են նամակ, որտեղ շարադրում են հիշյալ խնդրագրի բովանդակութիւնը, ինչպես նաև անում իրենց առաջարկութիւնը Ղարաբաղի հարցի լուծման կապակցութեամբ: Նրանք առաջարկում էին Ղարաբաղի հարցի լուծման հնարավոր երկու տարբերակ. ա) Ղարաբաղը պետք է վերամիավորել Հայաստանի հետ, բ) հակառակ դեպքում Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գավառները պետք էր միավորել և կազմել հայկական խորհրդային մի հանրապետութիւն, որը զաշնակցային հիմունքներով մտնելու էր ՌԽՖՍՀ կազմի մեջ:՝ Ինչպես երևում է նամակի բովանդակութիւնից, դա լինելու էր ինքնուրույն, սուվերեն վարչաքաղաքական միավոր, որն ուղղակի ենթարկվելու էր կենտրոնին՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութեանը:

Սա տվյալ պահի համար միանգամայն տրամաբանական որոշում էր. Հայաստանը ամբողջութեամբ դեռ չէր խորհրդայնացել, հետևաբար Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի Հանրապետութեան ենթակայութեան տակ վերադարձնելը բոլշևիկների համար անընդունելի էր: Մի կարևոր հանգամանք ևս, Անդրկովկասում ազգային—տարածքային խնդիրների լուծմանն ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարութեան գործելակերպում տիրապետող էր այն, միտումը, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո վիճելի տարածքները պետք է կազմեին նրա անբաժան մասը: Գրեթե նույն ժամանակ՝ հունիսի 6-ին Ղարաբաղի 9-րդ համագումարի լիազոր

1 «Нагорный Карабах 1918—1923», с. 487—489.

2 նույն տեղում, էջ 497—498:

ներկայացուցիչներ՝ դաշնակցական գործիչներ Ասլան Շահնազար-
յանը և ներսես նասիրյանը Ասքանազ Մոսվյանի միջոցով Մոսկվա
լեռն Շանթին հաղորդեցին, որ նա համագումարի որոշման մասին
(այն է՝ Ղարաբաղի հայությունը շեղյալ է համարել 7-րդ համագու-
մարի ժամանակավոր համաձայնագիրը և իրեն հռչակել է Հայաս-
տանի Հանրապետության մաս) տեղյակ ուհանի Խորհրդային Ռու-
սաստանի կառավարությունը: Հատկանշական է, որ Ղարաբաղի
ներկայացուցիչները Արցախի հարցի կապակցությամբ բանակ-
ցություններ վարելու լիազորություն են տալիս Շանթի գլխավո-
րած պատվիրակությանը:¹

Երբ Մոսկվայում Հայաստանի և Ղարաբաղի ներկայացուցիչ-
ները բանակցություններ էին վարում Ռուսաստանի պետական ու
կուսակցական ղեկավար գործիչների հետ, այդ ընթացքում թաթար-
ները ձեռքերը ծալած չէին նստել: Ազրբեջանի շահերը ներկայաց-
նելու և պաշտպանելու համար Բաքվից Մոսկվա գործուղվեց պաշ-
տոնական պատվիրակություն՝ Համիդ Հասան Հաջինսկու գլխավո-
րությամբ: Մոսկվա ժամանած ազրբեջանական պատվիրակությունը
պետք է ՌԽՖՍՀ ամենավերին մեկարդակներին համոզեր, որ նրանք
մուսուլմանական Ազրբեջանին գերադասեին հավատակից Հայաս-
տանից այն պատճառարանությամբ, որ Ազրբեջանի մուսուլմանու-
թյան համակրանքը գրավելու միակ միջոցն այն է, որ Ազրբեջա-
նին միացնեն ոչ միայն Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, այլև նախիջի-
վանը, Շարուրը և Սուրմալուն:²

Ահա այսպիսին էր մթնոլորտը Հայաստանի շուրջը 1920 թ.
ամռանը: Անկարայի և Բաքվի ներկայացուցիչները փորձում էին
ամեն կերպ ձախողել հայ—ռուսական բանակցությունները, սահ-
մանափակել Խորհրդային Ռուսաստանի ղիվանագիտական օգնու-
թյունը Հայաստանին:

Խոսելով Մոսկվայի ուս—հայկական բանակցությունները
ձախողելու Ազրբեջանի քաղաքականության մասին, պետք է ասել,
որ դրան մեծապես օժանդակեց այն օրերին Ազրբեջանի զանազան
կողմերից կեղծ ու շինծու բազում նամակների ու հեռագրերի հոսքը

¹ ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.581, թթ.78—80

² Նույն տեղում, գ.4, թթ.2—3:

ղեպի Մոսկվա: Ազրբեջանի ղեկավարութունը Մոսկվայի համար լրատվութուններում միտումնավոր գունազարդում էր տեղական իրադարձութունները և տնտեսապես ու ռազմական տեսակետից ջլատված Հայաստանը ներկայացնում որպես հակախորհրդային ազրեսիվ ուժ: Քիչ չեն այդ ամենը հավաստող փաստաթղթերը: Վկայակոչենք դրանցից մեկը: Այսպես, 1920 թ. հուլիսին Լ. Շանթի պատվիրակության հետ Գ. Զիչերինի բանակցութունների ժամանակ Բաքվից Մոսկվա Լենինի և Զիչերինի հասցեով (պատճենը՝ Վլադիկավկազ, Օրջոնիկիձեին) ուղարկվեց հեռագիր: Այնտեղ նշվում է, որ Հայաստանում հազարավոր կոմունիստներ ձերբակալվել և հարյուրները գնդակահարվել են, տասնյակ ապստամբած հայկական գյուղեր ոչնչացվել են դաշնակների կողմից: Բազմաթիվ մուսուլմանական գյուղեր կոտորվել են: Հայերը փաստորեն պատերազմական դրության մեջ են Ազրբեջանի հետ: Հեռագրի հեղինակները, օգտվելով ստեղծված իրադրութունից, մանավանդ Հայաստանի կառավարության նկատմամբ բուլշեիկյան Ռուսաստանի անբարեհաճ վերաբերմունքից, պահանջում են նրա ղեկավարութունից հրաժարվել դաշնակցական կառավարության հետ բանակցելուց:¹

Հեռագրի հեղինակներ Նարիմանովը, Մզիվանին, Միկոյանը և խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարութունը խնդրում են ազգային—տարածքային հարցերի լուծման ժամանակ առաջնորդվել բացառապես տեղական կազմակերպութուններից և պատասխանատու գործիչներից ստացած լրատվութունով:²

Իսկապես, որ Մոսկվա ուղարկված կեղծ լրատվութունը կենտրոնի համար կողմնորոշիչ նշանակութուն ունեցավ, որը և բացասաբար ազդեց մոսկովյան բանակցութունների ընթացքի վրա: Այդ մասին վկայութուն կա նաև Լ. Շանթի մոտ: 1920 թ. հուլիսին Մոսկվայից Հայաստանի կառավարութունը նա գրում էր. «Խորհրդային կառավարութունը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի փափազում զոհացում տալ Խորհրդային Ազրբեջանի և հայ բուլշեիկների բոլոր բաղձանքներին, այնուամենայնիվ, վերջին-

1 ՄԻ ԿԿԱ, ֆ.64, ց.1, գ.33, ԲԲ.22—23:

2 Նույն տեղում, Բ.23:

ներիս համառ պնդումների և սուտ տեղեկությունների ազդեցության հետևանքով պայմանագրի կնքումը դանդաղում է: Ազրբեջանի կառավարությունը ցանկանում է օգտվել ուսական հեղինակությունից և ուսա զորքերի ներկայությունից, գրավել Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը և անվիճելի հայկական հողերը»¹

Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար գործիչների մեջ Գ. Չիչերինը միակն էր, որ խստորեն դատապարտում էր Նարիմանովի կառավարության դավթողական նկրտումները և կոնկրետ քայլերի դիմում գրանք կանխելու համար: Անդրկովկասում ազգային—տարածքային խնդիրները արդարացի սկզբունքով լուծելու ամենակրթոտ պաշտպան Չիչերինը, կրեմլյան գործընկերների շրջանում հուսալի համախոհ չգտնելով, ճարահատյալ դիմում է Օրջոնիկիձեին՝ խնդրելով, որ նա իր հեղինակությամբ ազդի Բաքվի ղեկավարների վրա և սանձի նրանց ազդեցիվ գործելակերպը: 1920 թ. հունիսի 1-ին նա Օրջոնիկիձեին այդ կապակցությամբ գրել է. «Մեզ անհրաժեշտ է փոխզիջման հասնել դաշնակցական կառավարության հետ: Մինչդեռ ազրբեջանական կառավարությունը վիճելի է հայտարարում ոչ միայն Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, այլև Շարուր—Դարալագյազի գավառը: Վերջինս երբեք ոչ մեկի կողմից վիճելի չի հայտարարվել, նույնիսկ մուսավաթական կառավարությունն այն համարել է Հայաստանինը»: Չիչերինը Օրջոնիկիձեին խնդրում էր ներգործել Ազրբեջանի կառավարության վրա, հասնելու նրա համաձայնությանը, որ վիճելի հայտարարվեն միայն Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, բայց ոչ Շարուր—Դարալագյազի գավառը: Այնուհետև Չիչերինը հայտնում էր, որ տվյալ պահին հնարավորություն չկա գրավել Նախիջևանը և Ջուլֆան, ուստի հարկադրված ենք սահմանափակվել ստատուս քվոյով»²

Ինչպես երևում է դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքից, Օրջոնիկիձեի միջամտությունն էլ գործին չօգնեց: Երևի ճիշտ կլինի ասել, որ Օրջոնիկիձեին ոչ միայն չմիջամտեց, այլ ինչ—որ շափով ընդառաջեց Ազրբեջանի ղեկավարներին:

1 «Հատաչ», 13 հուլիսի 1920 թ.

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с.476—477.

Գտնականորեն Ստալինի և բուլղերիկյան կուսակցության ու խորհրդային պետության մի շարք գործիչների բացահայտ աջակցությունից, Ազրբեջանի ղեկավարությունը Հայաստանի հարցում ոչ մի փոխզիջման չէր ուզում գնալ:

Այս նույն առնչությամբ 1920 թ. հունիսի 19-ին Չիչերինն Օրշոնիկիձեին հղեց այսպիսի հեռագիր. «Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Զուլֆան չպետք է միացվեն ոչ Հայաստանին ոչ էլ Ազրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի տրամադրության ներքո, տեղական խորհուրդների ստեղծման (պայմաններում), քանի որ ուրիշ որևէ վճիռ կխախտի մեր խաղաղության քաղաքականությունը»:¹ Հաջորդ օրը պարզվեց, որ Նարիմանովը դեմ է Չիչերինի տեսակետին: Խորհրդային Ազրբեջանի ղեկավարության ռազմամոլ քաղաքականությունը դատապարտելու միտումով 1920 թ. հունիսի 22-ին Չիչերինը քաղբյուրոյի անդամներին պաշտոնական գրությամբ հայտնում է, որ Բաքվի բնկերներն իրենց գործողություններով ձախողում են կոմպրոմիսը, ժխտում են Հայաստանի հետ Կենտկոմի պահանջած համաձայնագրի կնքումը: Չիչերինը այնուհետև հայտնում է, որ ազրբեջանական կողմը պահանջում է իրեն միացնել այն վիճելի տարածքները, որոնք որոշված էին, որ ժամանակավորապես զբաղեցնեն կարմիր զորամասերը՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը բանակցությունների միջոցով:² Նույն օրը ՌԿ/Բ/Կ քաղբյուրոն ընդունեց որոշում «Կովկասում (վարելիք) քաղաքականության մասին» և Արտգործօղկոմատին հանձնարարեց այդ որոշման հիմքի վրա ստեղծել հրահանգներ կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի և Անդրկովկասում գործող մյուս պատասխանատու աշխատողների համար: Չիչերինի զխավորությամբ շուտով կաղմվեցին այդ հրահանգները, որոնք և քաղբյուրոյի կաղմից հուլիսի 7-ին հաստատվեցին և ուղարկվեցին Անդրկովկաս:³

1 ՄԻ ԳԿԱ, ֆ.64, ց.2, դ.5, ք.19:

2 ЦПА ИМЛ, ф.ЦК КПСС, общий отдел, У1 сектор, д.44, 3/3—а.л. 18.

3 В. Микаелян, Л. Хуршудян. Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха. «Вестник ОН АН Арм. ССР», 1988, № 4, с. 49—50; С. Хармандян. Ленин и становление закавказской федерации, с. 43.

Այդ միջոցները, սակայն, չէին բավարարում Ադրբեջանի ղեկավարությունը: Հարցին միջամտում է Լենինը և 1920 թ. հունիսի 24-ին Չիչերինին անում է հետևյալ հարցադրումը. «Մի՞թե հնարավոր չէ համերաշխության գալ նարիմանովի հետ»: Չիչերինը դրան պատասխանում է. «Ղարաբաղը հինավուրց հայկական տարածք է»¹: Ստեղծված կացությունից դուրս գալու համար հունիսի 25-ին Ռուսաստանի Արտգործոց նախարարում է Կիրովին հրավիրել հորհրդային Ադրբեջանի և Հայաստանի կառավարությունների ներկայացուցիչներին և բանակցությունների միջոցով լուծել վիճելի տարածքների հարցը: Հուլիսի 2-ին Կիրովն իր մոտ է կանչում Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին և գրուցում վիճելի տարածքների հարցի շուրջ, բայց էական արդյունքի չի հասնում:² Հունիսի 29-ին Չիչերինը հարկադրված Լենինին վերատին տեղեկացնում է ադրբեջանական կողմի հակահայկական պահանջների մասին: «Գործերի նոր վիճակն իր արտահայտությունը պետք է գտնի նաև Անդրկովկասի մեր պլաններում, — գրում է Չիչերինը Վ. Լենինին, — և մեզ ստիպի ավելի զգույշ վերաբերվել Օրջոնիկիձեի, Մդիվանու, Նարիմանովի և այլոց հարձակողական պլաններին: Այդ ընկերները սկզբում ձգտում էին զենքի ուժով խորհրդայնացնել Վրաստանն ու Հայաստանը և խիստ հիասթափվեցին, երբ մեր կենտկոմը այդ մերժեց»: Ռուսաստանի արտգործոց նախարարում է, որ «Ադրբեջանի կառավարությունը պահանջ է ներկայացրել Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Շարուր — Գարալագյազի գնվառների նկատմամբ՝ Նախիջևանի, Օրդուբազի և Զուլֆայի հետ միասին: Այդ տարածքների մեծ մասը փաստորեն գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության ձեռքում»: Հստորում, նշում է Գ. Չիչերինը, նարիմանովը ցանկանում է, որ վերը նշված տարածքները գրավեր հորհրդային Ռուսաստանը և «որպես բնծա» մատուցեր Ադրբեջանին: Գ. Չիչերինը դա համարում էր բուլտովին անթույլատրելի: Հայաստանի տարածքի մի մասի բռնագրավումը և այն Ադրբեջանին հանձնելը, նշում էր արտգործոց-

1 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.64, ց.62, գ.14516, Բ.2:

2 «Լենինյան ուղիով», 14 հուլիսի 1967, Բ.7, էջ 69—70:

կումը, կեղծ բնույթ կտար Արևելքում հորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը:¹

Դրանից մի քանի օր հետո՝ հուլիսի 8-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Լ. Օհանջանյանին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը բացատրել է, որ խորհրդային զորքերի կողմից այն հողամասերի գրավումը, որոնք հարևան ժողովուրդների կողմի ընթացքում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի բնույթ են ստացել, նպատակ ունի դադարեցնել արյունալի կոնֆլիկտները, որոնք կարող են անթիվ աղետալի հետևանքներ ունենալ բոլոր մասնակիցների համար: Նշվում էր նաև, որ այդ քայլը նպատակ ունի ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեին հողային վիճելի հարցերի խաղաղ ու անկողմնակալ քննարկումը:²

Տարածքային վիճելի խնդիրները լուծելու հարցում Չիչերինի դիրքորոշումը պաշտպանություն դտավ նաև Կենտկոմի քաղբյուրոյում: 1920 թ. հուլիսի 7-ին քաղբյուրոն, Լենինի մասնակցությամբ, քննարկելով Կովկասի՝ նկատմամբ վարվելիք քաղաքականությունը, որոշեց՝ հունիսի 22-ի քաղբյուրոյի ընդունած հրահանգները հաստատել և ուղարկել Անդրկովկաս: Հրահանգի 8-րդ կետով Կովկասում գործող կոմունիստների պարտականությունն էր համարվում՝ վիճելի տարածքների բնակչությանը բացատրել, որ իրենց մարզերում ռուսական զորքը տեղակայվում է ժամանակավոր, ազգամիջյան արյունահեղությունները կանխելու համար, և այդ մարզերի պատկանելիության հարցը պիտի լուծի Ռուսաստանի ներկայացուցչի գլխավորությամբ գործող խառը հանձնաժողովը, որն էլ անպայման առաջնորդվելու է մարզերի բնակչության ինքնորոշման կամքով:³ Քաղբյուրոյի նիստին հաջորդած իրադարձություններին վերաբերող փաստաթղթերից պարզվում է, որ Ռուսաստանի ղեկավարության ազդեցիկ շրջաններում շկար միասնական կարծիք քաղբյուրոյի այս տեսակետի վերաբերյալ: Կուսակցական և պետական ղեկավար մարմիններում կային շատերը, որոնք հետևողականորեն շարունակում էին սեփական վարչականությունը Հայաստա-

1 ЦПА ИМЛ, ф. ЦК КПСС, общий отдел, VI сектор, д. 44—3/3а, л. 36.

2 «Հասար», 28 հուլիսի 1920 թ.:

3 Վ. Միքայելյան, Լ. Խուրշուդյան, Նշվ. հոդված, էջ 49—50:

նի նկատմամբ: Այդպիսիների շարքում թուրք—ազրբեջանամետ իր գործելակերպով ամենից հետևողականը Ստալինն էր: Քաղբյուրոյի նիստից մեկ օր անց՝ հուլիսի 8-ին Օրջոնիկիձեին ուղարկած հեռագրում Ստալինը պարզ ու հստակ ասում էր. «Իմ կարծիքն այն է, որ պետք է որոշակիորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ դեպքում, իհարկե, Ազրբեջանին՝ Թուրքիայի հետ միասին»:՝ Երևի թե դա էր, որ Զիշերինին ստիպեց հուլիսի 9-ին Օրջոնիկիձեին հեռագրով հաղորդել հետևյալը. «Մեզ բաղմիցս հայտարարում էին, որ իբր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը մեր ժամանակավոր օկուպացիոն իշխանություն տակ թողնելը, զրանք Ազրբեջանին տալու փոխարեն, կխորտակի խորհրդային իշխանությունը Բաքվում: Հաղորդեցեք պարզ ու կոնկրետ, թե բանն ինչում է: Եթե բանը մահմեդական ազգայնամուլների զավթողական ձգտումները հովանավորելն է, ապա դա զուտ քաղաքականություն է, զրանով մենք կնպաստենք սոսկ ազգայնական բնազդների զարգացմանը, կհավասարվենք մուսավաթականներին և զրանով իսկ կօգնենք նրանց ...»:՝

Քաղբյուրոյի նիստից շատ շանցած՝ հուլիսի 12-ին Ս. Կիրովը Տ. Բեկլազյանին և Ազրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսար Հուսեյնովին նորից հրավիրում է խորհրդակցության և առաջարկում վիճելի տարածքների հարցը լուծելու համար հրավիրել հայ—ազրբեջանական կոնֆերանս: Միաժամանակ Կիրովը հասկացնել է տալիս, որ խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը դեմ չէ կեռնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանին միացնելուն, սակայն պայմանով, որ միաժամանակ այդ տարածքներից զուրս բերվեն հայկական ու ազրբեջանական զորքերը և մտցվեն կարմիր բանակի զորամասեր:՝ Բանակցությունները որոշակի արդյունքի չեն հասնում: 1920 թ. օգոստոսի սկզբներին Ս. Կիրովը հեռագրում է Գ. Զիշերինին, որ բանակցությունների արդյունքները ողբալի են, գործը ոչ մի բայլ առաջ չի շարժվում:՝ Պատճառն այն է, նշում է Կիրովը, որ Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Օրդուբադի, Զուլֆայի և Զանգեզուրի գավառների հարցում Ազրբեջանը ոչ մի զիջում չէր անում,

1 ЦГАОРС СССР, ф.130, оп. 4, д.496, л.142.

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с.528.

3 ՀՀՊՊԱՅ, ֆ. 68/200, ց.1, գ.769ա, ք.129:

4 С. М. Киров, Статьи, речи, документы, м., 1963, с. 231.

այդ տարածքները համարելով իրենք: Այդպիսին է նաև հայերի պահանջը:՝ Ստեղծված բարդ դրուժյունից զուրս գալու միակ ելքը Կիրովը համարում էր Մոսկվայում այդ հարցի վերջնական լուծումը:՝

Վիճելի տարածքների հարցում այլ կարծիք ունեին Գ. Օրջոնիկիձեն և Բ. Լեզրանը: 1920 թ. հուլիսի 14-ին նրանք Բաքվից Գ. Չիչերինին ուղարկած հեռագրով նպատակահարմար էին համարում հարցի այնպիսի լուծում, որը մասամբ կրավարարեր Ազրբեջանին: Դրան էլ հետևում էր Հայաստանի մի մասի (առանց նրա տիրոջ համաձայնության) նվիրարեռությունների ու զոհարեռությունների թվարկումը: Ղարաբաղը ամբողջովին և անվերապահորեն միացվում է Ազրբեջանին, Զանգեզուրը հայտարարվում է վիճելի, մյուսները՝ նախիջևանը, Շարուր—Պարալիզյազը և Օրզուրազը մնում են Հայաստանին:՝ Եվ սա այն դեպքում, երբ այդ օրերին Անդրկովկասում բուլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային պետության քաղաքականությունը կենսագործող Օրջոնիկիձեի և Լեզրանի կողմից վիճելի համարված Զանգեզուրում 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, Ազրբեջանի բանակի հետ, պատերազմական գործողություններ էին ծավալել այդ տարածքը զավթելու և Ազրբեջանին միացնելու համար:

Զանգեզուրում առաջ շարժվելու կարմիր բանակի նորանոր փորձերի ձախողումը արագացրեց Հայաստանի կառավարության և Խորհրդային Ռուսաստանի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի ստորագրումը: Ինչպես արդեն նշել ենք, ՌԿԲԿ Կենտկոմի քաղցյուրոյի հուլիսի 7-ի հայտնի որոշման հիման վրա օգոստոսի 7-ին Քիֆլիսում Բ. Լեզրանը բանակցություններ սկսեց Հայաստանի պատվիրակության հետ (Արշակ Զամալյան և Արտաշես Բաբայան) և կրկին պարզաբանեց Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և նախիջևանը ռուսական զորքերի կողմից ժամանակավորապես զրավելու անհրաժեշտությունն ու նպատակները: Երեք օրվա բուռն քննարկումներից հետո, օգոստոսի 10-ին Հայաստանի ներկայացուցիչները ստորագրեցին զինադադարի համաձայնագիրը, ըստ որի խոր-

1 С. М. Киров, *Եզվ. աշխ.*, էջ 231:

2 Նույն տեղում:

3 «Нагорный Карабах в 1918—К1923», с. 537.

Հրդրային զորքերը գրավում էին վիճելի տարածքներ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը՝ մինչև նրանց պատկանելության հարցի վճռումը: Համաձայնագրում պարզ ու որոշակի ասված էր, որ խորհրդային զորքերի կողմից վիճելի տարածքների գրավումը չի կանխորոշում այդ տարածքների նկատմամբ հայկական կամ ադրբեջանական հանրապետության իրավունքի հարցը: ՌեՆՍՂ-ը այդ ժամանակավոր գրավումով նկատի ուներ ստեղծել բարենպաստ պայմաններ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքային վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու այն հիմունքներով, որ կմշակվեին առաջիկայում Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև նախատեսվող հաշտության պայմանագրում:¹

Ընդ որում Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային զորքերի կողմից գրավելուն անհաշտ դիմադրություն էր ցույց տալին Ադրբեջանի ղեկավարությունը, ամենից առաջ ն. Նարիմանովը: Տվյալ համաձայնագրի նկատմամբ խորհրդային Ադրբեջանի բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը լրջորեն անհանգստացնում էր Ռուսաստանի ղեկավարությանը: Այդ անհանգստությունից դրդված, 1920 թ. օգոստոսի 7-ին Բ. Լեգրանը Գ. Զիչերինին տեղեկացնում էր, որ Նարիմանովը և Ադրբեջանի հրամանատարությունը ձախողում են իր աշխատանքները Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային զորքերի կողմից գրավելու ուղղությամբ: «Որպեսզի մենք այստեղ աշխատենք՝ հույս ունենալով, որ հաջողության կհասնենք, պետք է հավատ լինի, — նշում էր Բ. Լեգրանը, — որ Մոսկվան երկաթե ձեռքերով վերջ կտա Ադրբեջանի պարտիզանականությանը և պայմաններ կստեղծի, որ ռազմական դորժողությունների դադարեցման մասին Հայաստանի Հանրապետության հետ կնքվելիք համաձայնագիրը պարտադիր դառնա նաև Ադրբեջանի մեր հրամանատարության համար, որը ներկայումս բոլոր միջոցներով վիժեցնում է մեր աշխատանքները»:²

Նկատելի է, որ տվյալ հարցում Նարիմանովին պաշտպանողների թվում էին նաև կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի

1 229ՊԿԱ, ֆ.68/200, ց.1, գ.360, Թ.46, «Մշակ», 11 օգոստոսի 1920 թ.:

2 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 571.

բարձրաստիճան սպաներ:

Պետք է ասել, որ այս համաձայնագիրը, որն իրականում պարտադրվեց Հայաստանի կառավարութանը միայն վավերացրեց արդեն կատարված փաստը: Ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, Լեոնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրի գավառը մինչև համաձայնագիր ստորագրելն արդեն օկուպացվել էին խորհրդային զորքերի կողմից: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի շրջանին, ապա նաև նույն բախտին էր արժանացել ավելի վաղ՝ 1920 թ. հուլիսի 28-ին: Դեռևս օգոստոսի 1-ին Բաքվից 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարը հեռագրում է Հայաստանի կառավարութանը, թե Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում, զզգամիջյան կռիվները կանխելու նպատակով, խորհրդային զորքեր են մտցվել: Բարձրաստիճան սպան առաջարկել է. «Եթե դուք անմիջապես միջոցներ չձեռնարկեք ձեր զորքերի ակտիվ գործադրություններին վերջ տալու համար, մենք ստիպված կլինենք ընդունել մեզ վրա ուղղված հարվածը, որին մենք էլ կպատասխանենք կործանող հարվածով»:՝ Խոսելով օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի մասին, Հ. Օհանջանյանը նշել է. «Օգոստոսի սկզբներին խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միացյալ զորքերը սկսեցին հարձակումներ կատարել մեր հյուսիսային և արևելյան սահմանների վրա: Մի շարք կռիվներից հետո հարկադրված եղանք օգոստոսի 10-ին կնքել զինադադար»:՝

Այսպիսով, Չիչերինին չհաջողվեց դապել Ադրբեջանի ղեկավարութանը: Ի վերջո, նրանք տեր դարձան նաև Նախիջևանին ու Շարուր—Դարալաղյաղի մի մասին՝ այս անգամ արդեն թուրքիայի օգնությամբ: Այդ կապակցությամբ դիպուկ կերպով նշել է Չիչերինը. «Հայաստանից գրեթե ոչինչ չմնաց»:՝

Բոլոր կողմերից սեղմված ու ճնշված Հայաստանը այդպես էլ չի կարողանում հասնել իր նույնիսկ ամենանվազագույն ու համեստ պահանջների իրականացմանը: Իսկ այդ պահանջները ամփոփված են Ա. Մաավյանի 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի գրութան մեջ, որ կազմել են «մի խումբ հին կուսակցական ընկերներ» և որը ուղղար-

1 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.64, ց.2, գ.8, Թ.63:

2 «Հառաչ», 4 նոյեմբերի 1920 թ.:

3 Р. Казанчян, РСФСР и так называемые «спорные территории», «Коммунист», 23 декабря 1989.

կվել է Լենինին: Վերլուծելով հայ ժողովրդի ծանր կացութիւնը, հայկական հարցի լուծված չլինելու կապակցութեամբ Մոսկւայնը գրում է. «Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է կոտրի Հայաստանը խեղդող այդ շղթան: Արեւելյան վիլայեթներում իր շափերով գոնե ամենահամեստ տարածքի հատկացումը Հայաստանին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնում ապաստան գտած կես միլիոնանոց փախրստական զանգվածի տեղաբնակեցման համար: Նրանք արդեն վեց տարի է սպասում են, որ կրացվեն իրենց տանջահար հայրենիքի դռները ...»:¹

1920 թ. օգոստոսի համաձայնագրի ստորագրումից հետո էլ կարմիրները շարունակում են իրենց մարտական գործողութիւնները Զանգեզուրում, Ղարաբաղում և Նախիջևանում: Ղարաբաղին վերջնականապես տիրելու համար Ադրբեջանի ղեկավար գործիչները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում՝ խարդախութիւն, կաշառակերութիւն, բռնութիւն, ահաբեկում, պրովոկացիա և այլն: Հեղկոմի նախագահ Նարիմանովն իր պաշտոնակիցներին շարունակաբար հորդորում էր, թէ «Աշխարհում ոչ— ոք ի վիճակի չէ խանգարելու, որ մենք նշված մարզերի բնակչութեան վրա ազդենք, որ պետք է նա արտահայտվի Ադրբեջանին միանալու օգտին»:² Այստեղից հետևում է, որ Ադրբեջանի ղեկավարն իր ծրագրերի իրականացման ճանապարհին կանգ չպիտի առնէր ոչ մի միջոցի առաջ: Ադրբեջանի բարձրատեսիճան ղեկավարութեան հանցավոր գործելակերպի մասին վկայող նյութերը շատ են արխիվներում: Ահա դրանցից մի քանիսը: Ղարաբաղում բոլշևիկները զինաթափել են ամբողջ հայութեանը, — կարգում ենք փաստաթղթերից մեկում, — և նրանցից խլված զենքով զինել են տեղական երիտասարդներից կազմված կոմունիստական խմբերին: Գործում են ահաբեկման բոլոր միջոցները: Բռնի կերպով զորահավաքի են ենթարկում հայերին և պարտադրում նրանց մտնել Ադրբեջանի բանակ: Ուժով ստիպում են բնակչութեանը ճանաչել Ադրբեջանի իշխանութիւնը:³

1 22ՊՊԿԱ, ֆ.40/113, ց.1, գ.22, թթ.1—3: Նաև 2. Ինճիկյան, Սոցիալական հոգեբանութիւնը և ցեղասպանութիւնը: Եր., 1995, էջ 91:

2 ՄԻԻ ԿԿԱ, ֆ.64, ց.2, գ.5, թ.80:

3 22ՊՊԿԱ, ֆ.200, ց.1, գ.427, մաս առաջին, թ.393:

Խիստ պատժամիջոցներ կիրառվեցին հայ զինվորական պաշտոնյաների ու սպաների նկատմամբ: Այսպես, Ադրբեջանի զինվորական կոմիսար Կարանի կարգադրությամբ հայ զինվորական պաշտոնյաներին, առանց բացառության, նահանգական կոմիսարիատից անմիջապես տեղափոխեցին զորամասեր: Շատ շանցած նրանցից շատերին զանազան ճանապարհներով ձերբակալեցին և տեղափոխեցին Բաքվի բանտերը:¹

Ադրբեջանի կառավարությունը, ի դեմս նարիմանովի, կատաղի պայքար ծավալեց Ղարաբաղի շրջանի պետական բոլոր հիմնարկություններում ղեկավար պաշտոններ զբաղեցրած հայերի դեմ: Ադրբեջանի կրթական գործերի կոմիսար Բունիաթ Ջադեն Բաքվում Հայաստանի ղիվանագիտական ներկայացուցչին խոստովանել է, որ Ղարաբաղի հեղկոմներում հայկական տարրը գերակշռում է, շրջանի բոլոր պետական հիմնարկություններում ղեկավար դերը հայերի ձեռքին է: Նա դա բացատրում է դաշնակցության նոր գործելակերպով՝ Խորհրդային Ադրբեջանի պետական հիմնարկները հեղեղել իրենց մարդկանցով, աշխատել խորհրդային իշխանությունը վարկաբեկել ժողովրդի աչքերում: Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության պարտականությունն է, շարունակում է Ադրբեջանի կոմիսարը, շարիքը կանխելու համար ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ:²

Կուսակցական, խորհրդային և տնտեսական մարմիններում ղեկավար հայ պաշտոնյաների փոխարեն առաջ էին քաշվում աղբյուրեզանցիներ:

Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Ասադ Կարանը խորհուրդ էր տալիս հայության դեմ ուղղված բռնություններին ու հայաժանրներին զուգընթաց, որպես պայքարի միջոց, գործի ղեկել նաև կաշառքը: Հանրահայտ է նույն նախագահի նամակը, որը նա 1920 թ. հուլիսի 19-ին Շուշիից ուղարկել է Ջանգեզուրի հեղկոմին: Ասադ Կարանը հույժ գաղտնի նամակով Ջանգեզուրի հեղկոմի իր գործընկերներին խորհուրդ է տալիս դասեր քաղել անցյալի փորձից:

1 ՀՀՊՊԿԱ, ֆ.278, ց.1, դ.30, թթ.47—48:

2 Նույն արխիվ, ֆ.200, ց.1, դ.4, թ.58:

«Խորապես սխալ է եղել ձեր հին՝ այն է Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը զորքերով գրավելու քաղաքականությունը: Այսօր զորքերի փոխարեն մեր փողը հրաշքներ է գործում»: Եվ նա հորդորում էր՝ չափստուսալ ոչ մի գումար: Ապա տեղեկացնում էր, որ կառավարությունը Ղարաբաղը և Զանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար հատկացրել է 200 մլն. ուրլի և նշում, թե ինչպես պետք է այն օգտագործել:¹

Երկու օր անց Կարակը նույն հասցեով ուղարկած նամակում գծգոհությունն էր հայտնում, որ Զանգեզուրի հայությունը դեռևս չի գլխատվել: Այնուհետև խորհուրդ էր տալիս մարտիկներով հարուստ որոշ վայրերում հայերին թուլացնելու նպատակով, սպանել մի ուսու զինվորի և գրանում մեղադրել հայերին:²

Հետագա իրադարձությունները Ղարաբաղի համար դասավորվեցին էլ ավելի աննպաստ: 1920 թ. սեպտեմբերին թուրքերը սկսեցին իրենց հարձակումը Հայաստանի վրա: Խորհրդային Ռուսաստանը հանդես եկավ միջնորդի դերում: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բ. Լեգրանը բանակցություններ է վարում Հայաստանի կառավարության հետ, որպես միջնորդ, կանխելու թուրքական արշավանքը:³ Բանակցությունները սկսվեցին, սակայն թուրքական հարձակումը չզաղարկեց:

Հայաստանի Հանրապետությունը բեմախալանների հարձակումը հետ մղելու ուժ չունեցավ: Թուրքերը գրավեցին զգալի տարածքներ, իսկ թիկունքից Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերն էին զավթողական ոտնձգություններ անում:

Ինչ վերաբերում է դաշնակից Անգլիային և մյուս երկրներին, ապա նրանք երես թեքեցին Հայաստանից, նրան թողնելով միայնակ ու անօգնական: Ավետիս Ահարոնյանը՝ Փարիզում գտնվող հանրապետության պատվիրակության ղեկավարը, դիվանագիտական ուղիներով քննություն էր կատարել և պարզել, որ «Անգլիական կառավարությունը հույսը կորցրել է, թե կովկասյան ժողովուրդները

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», т. 541—542.

2 Նույն տեղում, էջ 544:

3 ՀՀՊԳԱ, ֆ.200, ց.1, գ.317, Բ.124:

և մասնավորապես հայերը բուլղերիկների դեմ կզնան և այս պատճառով անօգուտ է համարում մեզ զենք տալը: ... Ուստի, մեզ զենք մերժելով՝ աշխատում են մեզ ճնշել և ետ քաշել»:¹

Օրհասական այս պահին՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը կամովին իշխանությունը հանձնեց բուլղերիկներին: Մինչև այդ Ազրբեջանից Իջևան մտած հայհեղկումը, բնակչության հիմնական զանգվածների ցանկությունը հակառակ, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը հռչակեց խորհրդային:

1 ՀՀԳԳԿԱ, ֆ.199, ց.1, գ.248, ք.4:

3. Լեոնային Ղարաբաղի բռնակցումը Խորհրդային Ադրբեջանին

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Լեոնային Ղարաբաղի հարցը մտավ նոր փուլ: Շահագրգիռ կողմերի շարքում կատարվեց նոր դասավորություն: Հայաստանի Հանրապետությանը փոխարինեց Խորհրդային Հայաստանը: Վերջինիս նկատմամբ փոխվեց Ռուսաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի վերաբերմունքը: Ավելի ճիշտ, փոխվեց Հայաստանի դեմ Ադրբեջանի պայքարի մեթոդը: Նրա ղեկավարությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած իր հակակրանքն ու ատելությունը թաքցնում էր «ինտերնացիոնալիզմի» քողի տակ:

Երբ Քաբվում ստացվեցին Հայաստանի հեղկոմի հեռագրերը՝ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու մասին, Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոյի և կազմբյուրոյի նոյեմբերի 30-ի համառեղ նիստը Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովին հանձնարարեց հեղկոմի անունից հռչակագիր ուղարկել Հայաստանի հեղկոմին: Նույն օրը Հայաստանում ստացվեց հետևյալ հեռագիրը. «Ադրբեջանի բանվոր—գյուղացիական կառավարությունը, ստանալով ապստամբած գյուղացիների անունից (հղված) Հայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության հռչակման մասին, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանային վեճերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Լեոնային Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի սոցիալիստական հանրապետության մասերը»:¹

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը նվիրված Քաբվի խորհրդի ղեկավարների 1-ի հանգիստավոր նիստում հրապարակվեց Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագիրը, նախորդ օրվա հեռագրի էական փոփոխությամբ, որը վերաբերում է Լեոնային Ղարաբաղին: Ի տարբերություն նշված հեռագրի, այժմ Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում էր ինքնորոշման լիակատար

1 «Коммунист», 2 декабря 1920, «Бакинский рабочий», 3 декабря 1920.

իրավունքը¹

Այսպիսով, 1920 թ. նոյեմբերի վերջին ու դեկտեմբերի սկզբին հորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը կամոսին հրաժարվում էր մինչ այդ վիճելի ճանաչված կեռնային Ղարաբաղի, Ձանգեղուրի և Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից, հօգուտ հորհրդային Հայաստանի, միաժամանակ, ըստ հռչակագրի, կեռնային Ղարաբաղի ճակատագրի հարցը կապվում էր հանրաքվիի հետ: Ադրբեջանի պատմաբաններն ու պաշտոնական շրջանները, անդրադառնալով հռչակագրի բովանդակությանը, ազադակում են, թե թյուրիմացություն կամ կեղծարարություն է հռչակարգի մեջ կեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին տալու վերաբերյալ տեղեկություն տեսնել: Իսկ իրականում, ասում են նրանք, կեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությունը արվել է միայն «ինքնորոշման լիակատար իրավունք»:²

Ադրբեջանական կեղծարարությունը մերկացվել է հայ պատմաբանների կողմից:³

Այժմ լուսարաններ այն հարցը, թե իրականում ինչ էր կատարվել: կեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալը, ինչպես ասվում էր Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագրում, համազոր էր Հայաստանի հետ միավորելուն: Բանն այն է, որ կեռնային Ղարաբաղի բնակչության 95 %-ից ավելին հայեր էին: Հետևաբար, ոչ մի կասկած չկար, որ երկրամասի բնակչությունն ազատ ինքնորոշման դեպքում հանդես կգար Հայաստանի հետ վերամիավորվելու օգտին: Այլ կերպ ասած, Ղարաբաղի հարցում, ըստ էության, ոչ մի տարբերություն չկար նոյեմբերի 30-ի հեղկոմի որոշման և դեկտեմբերի 1-ի հռչակագրի միջև: Բնավ պատահական չէր, որ դեկտեմբերի 1-ին Օրջոնիկիձեն հենց այդպիս հեռագրեց Մոսկվա՝ կենինին և

1 «Коммунист», 2 декабря 1920, «Баккинский рабочий», 3 декабря 1920.

2 Т. Кочарли, Необходимое уточнение, «Бакинский рабочий», 1 июня 1989; Д. Гулиев, Следовать истине, а не амбиции, «Бакинский рабочий», 12 июня 1989; Его же, С позиции интернационализации. «Бак. раб.», 14 июля 1988.

3 Լ. Խուրշուդյան, Պատմագիտության միակ շափանիչը ճշմարտությունն է, «Երեկոյան Երևան», 22 օգոստոսի 1989 թ., 24 օգոս. 1989 թ.

2. Միմոնյան, Մի մոռացեք, փաստերը «հորհրդային Հայաստան», 24 օգոստոսի 1989 թ., 25 օգոստոսի 1989 թ.:

Ստալինին. «Երեկ Ադրբեջանը հռչակեց Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու օգտին»:¹ Հռչակագրի բովանդակությունից այդպիսի պատկերացում է ստացել նաև Ստալինը և նույն իմաստով էլ նա փաստը ներկայացրել է գեկտեմբերի 4-ին «Պրավդա» թերթում հրապարակած հոդվածում. «Խորհրդային Ադրբեջանը հրաժարվում է վիճելի տարածքներից և հայտարարում է Զանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»:²

Բնականաբար, հարց է առաջանում, թե իսկապես ի՞նչ պատահեց, որ հռչակագրում ազդարարվեց Նախիջևանը և Զանգեզուրը անառարկելիորեն Խորհրդային Հայաստանի մասերն են, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի դեպքում՝ գավառի աշխատավոր գյուղացիությունը արվում էր ինքնորոշման լիակատար իրավունք: Ըստ երևույթի, դա թելադրված է եղել մի շարք հանգամանքներով.

ա) «Նարիմանովը՝ կատարելով այս փոփոխությունը, — գրում է Լ. Խուրշուդյանը, — իր համար կոման էր ստեղծում հեղկոմի նույնիմբերի 30-ի որոշումից հետագայում հրաժարվելու համար»:³

բ) «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման խնդիրն առաջ էր քաշվում Ադրբեջանի հակախորհրդային ուժերին քաղաքականապես և բարոյապես գինաթափելու համար»:⁴ — նշում է Զ. Միմոնյանը:

գ) «Իսկ հանդիսավոր նիստից հետո Նարիմանովն իրեն ազատ է զգացել Հռչակագիրը հրապարակելիս զոնեն Լեռնային Ղարաբաղի համար ձեռնկերպել մի տարբերակ, որն իր կարծիքով հետագայում կարելի կլինե՞ր շուտամուտ տալ և շրջանցել: Այստեղից էլ իր իսկ ուղղումը, թե «Լեռնային Ղարաբաղին արվում է ազատ ինքնորոշման իրավունք»:⁵ — եզրակացնում է Բ. Ուլուբարյանը:

դ) Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում տեսնելու նրա բնակչության ամենատարբեր խավերի ազդայնամուլ կրքերը մարելու նպատակադրությունից:

¹ Г. К. Орджоникидзе, նշվ. աշխ., էջ 142.

² «Правда», 4 декабря 1920.

³ Լ. Խուրշուդյան, Պատմագիտության միակ շափանիչը հշմարտությունն է, «Խորհրդային Ղարաբաղ», 19 սեպտեմբերի 1989 թ.:

⁴ Զ. Միմոնյան Մի մոռացե՞ք փաստերը, «Խորհրդային Հայաստան», 23 օգոստոսի 1989 թ.:

⁵ Բ. Ուլուբարյան, նշվ. աշխ., էջ 127.

ե) Հոչակագրում Լեոնային Ղարաբաղին վերաբերվող մասը Նարիմանովի համար սոսկ միջոց էր մոլորեցնելու հասարակական կարծիքը, ժամանակ շահել, մինչև որ կգտներ հերթական խաղաթուղթը: Վերոհիշյալ բոլոր տեսակետներն էլ անխափր բնորոշելի են, որովհետև անկախ այն բանից, թե ինչ նպատակներ է հետապնդել Աղբրբեջանի ղեկավարը, երբ ղեկտեմբերի 1-ի հոչակագիր—գեկլարացիայում կատարել է այդ փոփոխությունը, ամեն դեպքում դրանից հարցի էությանը չի փոխվում: Հետագա իրադարձությունները զարգացան այնպես, որ Հայաստանը կանդնեց ներքին և արտաքին ծանր կացության առաջ: Հայաստանի նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը հնարավորություն չունեցավ կյանքի կոչել Աղբրբեջանի հեղկոմի հոչակագրով Հայաստանի անբաժան մասը հայտարարված տարածքները Հայաստանի հետ վերամիավորելը:

Հոչակագրի հրապարակումից շատ շանցած Աղբրբեջանի կառավարությունը, ամենից առաջ նրա ղեկավար Նարիմանովը, համագործակցելով հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի քեմալականների հետ, հիշյալ հոչակագրի սկզբունքներին հակառակ՝ ամեն միջոց գործադրեցին պատերազմից արյունաքամ եղած Հայաստանին բզկտելու, նրանից ավելի մեծ տարածքներ բռնագավթելու համար: Դացցուն կերպով երևաց Մոսկվայում խորհրդա—թուրքական պայմանագրի կնքման ժամանակ: Չնայած շահավետ համաձայնագրի նախագծին, որ մշակվել էր 1920 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին Մոսկվայում կայացած խորհրդա—թուրքական առաջին կոնֆերանսում, բայց և այնպես, քեմալականները այդ նախագիծը շտորագրեցին մինչև 1921 թ. մարտի 16-ը: Այդ ամենի պատճառը Անդրրկովկասի նկատմամբ քեմալականների զավթողական ծրագրերն էին: Չէ որ նրանք ծրագրել էին զավթել Հայաստանը և սոսկ բարենրպատ պահի էին սպասում: Իսկ Նարիմանովի երկու նամակները Լենինին՝ գրված խորհրդաժողովի նախօրյակին, անվերապահորեն պաշտպանում էին քեմալականների դիրքերը: Առաջին նամակի վրա (այն պետք է, որ գրված լինի 1921 թ. փետրվարի 16-ին) կա Լենինի 1921 թ. փետրվարի 19-ի մակագրությունը: Այնտեղ Նարիմանովը հիմնականում բարբաջել է այն մասին, որ թուրքերին սիրա-

շահելու համար հարկավոր է հայկական հարցում նրանց բոլոր պահանջները բավարարել, քանի որ Թուրքերի համար հայկական հարցը կյանքի և մահվան հարց է: «Եթե այս հարցում մենք զիջենք, զանգվածները շեն դա մեր հետևից, մենք կկորցնենք Թուրքիայի բարեկամությունը և նա հուսահատված կարող է նետվել Անգլիայի զիրկը»,¹ — Լենինին հորդորել է Նարիմանովը: Այնուհետև սպառնացել է՝ «Ես պետք է զգուշացնեմ Ձեզ, որ, բնկ. Չիչերինը շփոթում է Արևելյան հարցը. նա շափից ավելի է հրապուրվում Հայկական հարցով և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչը կարող է խզում առաջացնել անգորացիների հետ Հայկական հարցի պատճառով: Ես կտրականապես հայտարարում եմ՝ Կովկասում ստեղծված դրություն մեջ, եթե կամենում ենք մեր ձեռքում պահպանել Ադրբեջանը, մենք պետք է ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ՝ ինչ զնով ուզում է լինի: Կրկնում եմ. այդ դաշինքը մեզ կտա ամբողջ մուսուլմանական Արևելքը»:²

Նախքան երկրորդ նամակին անդրադառնալը, ըստ անհրաժեշտության, նպատակահարմար ենք համարում մի քանի խոսք ասել այն մասին, թե ինչու՞ Ռուսաստանի արտգործոցը Չիչերինը դարձել էր Ադրբեջանի թիվ մեկ կոմունիստի աչքի փուշը: Մեր համոզմամբ Նարիմանովը փորձել է Մոսկվայի խորհրդա-Թուրքական առաջիկա կոնֆերանսի նախօրյակին Ռուսաստանի ազդեցիկ պետական գործիչների, մասնավորապես Լենինի մոտ, վարկաբեկել, հեղինակազրկել, նսեմացնել Չիչերինին, զրանով իսկ կոնֆերանսում նրան զրկել բացառիկ ազդեցիկ դիրքից: Նարիմանովը քաջատեղյակ էր, որ Չիչերինը անշահախնդիր շանաղրություն մը ձգտում էր միջազգային առյուծախնդրում պաշտպան կանգնել հայկական կողմի ոտնահարված ազգային ու տարածքային իրավունքներին: Այս խնդրում Չիչերինը առանձնակի հետևողականություն է հանդես բերել Մոսկվայի բանակցություններում: Այդ մասին ուղղակի խոստովանություններ կան Հայաստանի և Ղարաբաղի խնդրի հետ կապված շատ վավերագրերում: Վկայակոչենք այն օրերի Թուրքիայի պետական քաղաքականությունը կերտողներից երկու մարդու կար-

¹ «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 164—167.

² Նույն տեղում:

ծիր: Խորհրդա—թուրքական առաջին բանակցություններին (1920 թ. հուլիս—օգոստոս) մասնակցած թուրք պատվիրակներից Յուսուփ Քեմալ Քենգիրշեքը գրել է. «Մոսկվայում մեզ դիմավորեցին ոչ սիրալիր: Արտաքին գործերի նախարար Չիչերինը մեզ երես չէր տալիս: Մի անգամ Չիչերինը մեզ կանչեց իր մոտ և հարցրեց. «Քերթեքում հրապարակվել է պայմանագրի նախագիծը, Գուր այն տեսե՞լ եք: Մենք այն չէինք տեսել: Հետագայում մեզ համար պարզվեց, որ ռուսներն այդ պայմանագրով ձգտում էին մեր և իրենց միջև կապեր հաստատել Հայաստանի կառավարության միջոցով: Իսկ Մոսկվա կատարած մեր այցելության նպատակն էլ հենց այն էր, որ խուսափեինք հարցի նման լուծումից: Եվ մենք Չիչերինին առաջարկեցինք ուղղել այն: Չիչերինը մերժեց այդ պահանջը»¹: Չիչերինին «հայամեաության» մեջ մեղադրել է նաև թուրքական երկրորդ պատվիրակության անդամ, Մոսկվայում թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան: Վերջինս դժոխհեղ է Ռուսաստանի արտգործօղկոմից այն բանի համար, որ նա պահանջել է հայերին տարածք հատկացնել Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում, ապա թուրքերին օգնություն ցույց տալը պայմանավորել է Հայաստանին տրամադրվող տարածքներում հայերի բնակեցման իրականացումով:²

Վերադառնանք Նարիմանովի երկրորդ նամակին: Նամակը գրվել է փետրվարի 21-ին: Նրանում հիմնականում խոսք է գնում Հայաստանում փետրվարյան հեղափոխության հետևանքով խորհրդային իշխանության տապալման մասին: Օգտագործելով այդ հանդամանքը, Ազրբեյջանի ղեկավարը առաջարկել է Լենինին, որ հայկական հարցը թուրքական պատվիրակության հետ անդի ունեցող բանակցություններում այլևս դեր չպիտի խաղա:³ Այս բոլորը հիմք են տալիս կարծելու, որ հիշյալ նամակները գրվել են քեմալականների ցուցումով:

Այն օրերին հակահայկական կրքեր բորբոքող հրապարակումներով աչքի բնկավ Ռուսաստանի ազգությունների գործերի ժողկո-

1 «Արաբեր ՀՍՍՀ հասարակական գիտությունների», 1988, թիվ 6, էջ 10:

2 Նույն տեղում, էջ 11:

3. «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 614—617.

մատի «Ժիզն նացիոնալնոստեյ» թերթը: Հիշյալ ժողովումատի աշխատակից Ա. Սկաչկոն, ձայնակցելով Խորհրդային Ռուսաստանի թուրքամետ ուժերին, Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրման նախօրյակին այդ հարցին նվիրված տպագրեց «Հայաստանը և թուրքիան առաջիկա կոնֆերանսում» վերաառույթյամբ հակահայկական ուղղվածություն ունեցող հոդվածը: Մեծ ու փոքր բոլոր ազգերի իրավահավասարության իրավունքների պաշտպանությունը կոչված դերատեսչություն աշխատակիցը, առանց վարանելու, բացեիրաց հրեշավոր հայտարարություններ էր անում, թե Հայաստանը պետք է ղեկավարվի հանուն համաշխարհային հեղափոխության «ազգային զոհարերությունների մասին լենինյան ակդրունքով», թե վաղ թե ուշ նա ստիպված է լինելու համաշխարհային հեղափոխությանը զոհարերել իր նախկին տարածքները և այնտեղ մնացած իր ժողովրդին: 1 Հոդվածագիրը, անշուշտ, արտահայտում էր հայ-թուրքական առնչությունների վերաբերյալ Խորհրդային Ռուսաստանի բարձրաստիճան ղեկավարության գերակշիռ մասի պաշտոնական տեսակետը: Դրանում ավելի ենք համոզվում, երբ առնչվում ենք այդ գերատեսչության ղեկավար Ստալինի հայատյաց վերաբերմունքին: 1921 թ. փետրվարի 12-ին Ստալինը նամակով դիմել է Լենինին. «Ընկ. Լենին. ես միայն երեկ իմացա, որ Չիչերինը իրոք ինչ որ ժամանակ թուրքերին է ուղարկել մի հիմար (և պրովակացիոն) պահանջ՝ վանը, Մուշը և Բիթլիսը (թուրքական գավառներ՝ թուրքերի հսկայական գերակշռությամբ) մաքրելու մասին՝ հօգուտ Հայաստանի: Այդ հայկական—իմպերիալիստական պահանջը շի կարող մեր պահանջը լինել: Անհրաժեշտ է արգելել ազգայնականորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով թուրքերին նոտաներ ուղարկելը»: 2 Այս նամակը Ստալինը գրել է Օրջոնիկիձեից տեղեկություն ստանալուց անմիջապես հետո: Արտահայտելով աղբրեջանցի քեմալական—կոմունիստների շահերն ու տրամադրությունները Ան-

1 А. Скачко. Армения и Турция на предстоящей конференции. «Жизнь национальностей», 4 марта 1921.

2 ՀՀԶԳԱՊԱ, ֆ.1022, ց.4, գ.5214, թ.2: Հմմտ. 2. Սիմոնյան, Ոգրերգության պահին, «Գարուն», 1981, թիվ 4, էջ 48:

դրրկովկասի ամենաազդեցիկ ու հեղինակավոր կոմունիստներից մեկը՝ Գ. Օրջոնիկիձեն փետրվարի 9-ին հեռագիր է ուղարկել Լենինին (պատճենները՝ Չիչերինին, Տրոցկուն, Ստալինին) և խորհրդանշական բացատրություն տվել, որ խորհրդային պետության շահերի օգտին է բարեկամություն պահպանել թուրքերի հետ, ամեն տեսակի զիջումների գնով, քանի որ Մուշը, Վանը և Բիթլիսը Հայաստանին տալու մասին Չիչերինի պահանջը կարող է Մուստաֆա Քեմալին ստիպել «Անտանտի հետ մերձեցման ուղիներ որոնելու»։¹

Ստալինի ու Նարիմանովի, ինչպես նաև Օրջոնիկիձեի դավադիր եռյակի ճնշման տակ Չիչերինը նահանջեց հայկական հարցում իր նախկին տեսակետից և ինչպես վկայում է Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանը, նա այլևս նախկին Չիչերինը չէր։ Չիչերինը դարձել էր զիջող Ստալինի միջամտության շնորհիվ։² Վերոհիշյալ գիրքորոշումներից չի կարելի շեղբակացնել, որ Մոսկվայի բանակցությունների նախօրյակին ստեղծվել էր հակահայկական ամուր թուրքական ճակատ, որն էլ վողորք կանխորոշեց սուղիկա բանակցությունների ելքը՝ ի վնաս Հայաստանի ու հայ ժողովրդի։

Այսպիսի իրադրության պայմաններում 1921 թ. փետրվարի 26-ին բացվեց Մոսկվայի կոնֆերանսը, որի գլխավոր հարցերից մեկը խորհրդային Հայաստանի սահմանների, նրա տարածքների հարցն էր։ Որքան էլ տարօրինակ ու զարմանալի է, Հայաստանի ներկայացուցիչներին ընդհատեցին մասնակցել կոնֆերանսի աշխատանքներին։ Այդ ի՞նչպե՞ս էր, որ ուս—թուրքական պայմանագրի այդպիսի հարց էր լուծվում՝ սուանց հայկական կողմի մասնակցության։ Կարելի է մտածել, թե Թուրքիայի համար շահեկան որոշումներ ընդունելու հեռանկարն է եղել պատճառը, որ այդպես վարվեցին հայ պատվիրակների հետ։ Մենք հակված չենք կարծելու, թե Հայաստանի մասնակցությունը կարող էր ազդել բանակցությունների ընթացքի վերջնական արդյունքի վրա, որովհետև ինչպես խոստովանել է Չիչերինը Ալ. Բեկզաղյանին, կոնֆերանսի ավարտից հետո, սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ որոշումներն

1 Նույն տեղում։

2 «Հայոց պատմություն» (նյութերի ժողովածու)։ Եր., 1933, էջ 202։

ընդունվել էին ոչ թե բանակցությունների միջոցով, այլ մինչ այդ ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի և նրա քաղաքացիական կողմից:¹ Ինչ վերաբերում է տվյալ ժամանակամիջոցում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշմանը Արևելքի հարցում, ապա դա պարզից էլ պարզ էր: Բոլշևիկ ղեկավարները տարված էին համաշխարհային հեղափոխության մոտալուտ հաղթանակի ոչ իրական ակնկալությամբ, և հայ ժողովրդի ազգային շահերը զոհաբերվում էին Արևելքում հեղափոխությունը տարածելու անիրականանալի հույսերին և այդ հեղափոխության զլխավոր օջախ Քուրբիայի նվաճողական խնդիրներին: Այո, ճիշտ այդպես: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի ղեկավարությունը, մասնավորապես Ստալինը, որն ի պաշտոնն գտնվում էր քաղաքականության կենսագործման ղեկի մոտ (Վ. Լենինից հետո), համարում էր, որ Քուրբերն արդեն հայերի ապագայի վրա խաշ են քաշել և այլևս հայկական հարց չկա: Երբ Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրյակին Ստալինը առիթ ունեցավ տեսակցելու Քուրբական պատվիրակների հետ, իր համոզմունքների նվիրական արգասիքները պարզից նրանց: Երբ Քուրբական կողմը անհանգստացել էր՝ շիֆնի, թե հայկական հարցը օրակարգ մտցվի, Ստալինը նրանց հանգստացրել էր. «Ինչ հայկական հարցը լուծել եք ինքնուրույն: Եթե ղեռնս մնացել են չլուծված հարցեր՝ վճռեք մինչև վերջը»:² Հետևաբար, Ռուսաստանի բարձրաստիճան ղեկավարությունը կաշվից դուրս եկավ ձեռք բերելու Քուրբիայի համակրանքը, որպեսզի վերջինս շմերձենար Անգլիային, որի հետ այդ նույն օրերին Լոնդոնում տարվում էին բանակցություններ: Ռուս—Քուրբական կոնֆերանսը ավարտվեց 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագրով: Իրավական հիմքերից զուրկ, տխրահուշակ այդ պայմանագրով Քուրբիային են անցնում Կարսի նահանգը, Արդահանը, Սուրմալուի գավառը, որը երբեք Քուրբերին չի պատկանել: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածով նախիջևանի մարզը անջատվեց Հայաստանից, մտցվեց «Ադրբեջանի խնամակալության տակ, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնա-

1 Նույն տեղում, էջ 203:

2 «Լրաբեր Հայաստանի ԳԱ հասարակական գիտությունների», 1988, թ.6, էջ 12:

մակալութունը շղիջի մի 3-րդ պետութիան»¹ (այսինքն՝ Հայաստանին)։

Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի արդյունքներից Քուրբիան և Խորհրդային Ադրբեջանը լիուլի բավարարված էին։ Հայաստանի տարածքների հակայական մասը Քուրբիայի կողմից ուժով բռնազավթելու, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից Շարուրին ու Նախիջևանին տիրելու շնորհիվ Քուրբիայի սահմանը բնագույն մտեցնելով Ադրբեջանին։ Դրանով Քուրբիայի հետ բնդհանուր սահման ունենալու ձգտումը դառնում էր ավելի իրական։

Անդրադառնալով այդ պայմանագրին՝ Ժ. Կալգերը նշում է, որ խորհրդա—Քուրբական բանակցությունները շափազանց արդյունավետ եղան վերջինիս համար։ Քուրբիան ավելին ստացավ, քան տվեց խորհուրդներին։²

Հայաստանից զավթած տարածքների դիմաց Քուրբիային և Ադրբեջանին անհրաժեշտ էր մեղմել հայ ժողովրդի և նրա ղեկավարության զայրույթը։ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, ի դեմս նարիմանովի, անկասկած քեմալականների թելադրանքով, դիմեց նոր քայլի, այն է՝ հայ ժողովրդին կեղծ խոստումներ տալու միջոցով շեղել նրա ուշադրությունը կորուսյալ հողերից։

Բոլշևիկյան Ադրբեջանն իր նպատակին հասնելու համար որոշեց վերստին «օգտագործել» Արցախի ցավոտ հարցը, այն դարձնելով դիվանագիտական խաղաքարտ։ Եվ այսպես, դարաբաղյան հարցը, որ արդեն լուծվել ու հռչակվել էր ի լուր աշխարհի, վերստին դիվանագիտական զոհասեղան հանվեց և քննության դրվեց ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի նիստում։ Նիստը, որին մասնակցում էին Օրշոնիկիժեն, Մախարաձեն, նարիմանովը, Մյասնիկյանը, Ֆիդատները և ուրիշներ, միաձայն որոշում է. «... Հայաստանի կառավարության հռչակագրում նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատկանում է Հայաստանին»։³

Կավրյուրոյի որոշումը, որի իրավական փաստաթուղթ լինելը իր

1 «Документы внешней политики СССР», т.3, М., 1959, с. 599.

2 Ж. Кайзер. Европа и новая Турция. с.52.

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 633.

ՄԻ ԿԿԱ, ք.54, ց.1, գ.1, թ.77:

ստորագրութեամբ հաստատել է նաև Նարիմանովը, հիմնովին ի չիք է դարձնում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հռչակագրում առաջ քաշված տեսակետը՝ Արցախում հանրաքվե անցկացնելու մասին: Հունիսի 3-ի նիստում Նարիմանովը քվեարկել է ընդունված որոշման օգտին: Ինչո՞վ բացատրել Նարիմանովի կողմից իր խսկ հռչակած որոշման դրժումը: Համարել դա Անդրկովկասի մուսուլման բուլշեիկների դեկավարի կողմից ժողովուրդների իսկական եղբայրության կամքի արտահայտության գրսևորում, Անդրկովկասում ծագած տարածքային բարդ հարցերը ճշմարիտ, ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներից լուծելու միտում, որպեսզի համայն աշխարհի աշխատավորությանը համոզեր, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգամիջյան թշնամանքի հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերը, թե մի քանի ամիս առաջ իր տարածքների զգալի մասը կորցրած (անդամահատողներից մեկն էլ իրենք են եղել) «եզրայրական» հանրապետությանը «ապաքինելու» անշահախնդիր ձգտում: Մեր կարծիքով, ո՛չ մեկը և ո՛չ էլ մյուսը: Գլխավոր պատճառը քաղաքական այն իրավիճակն էր, որ տվյալ պահին ստեղծված էր Հայաստանի շուրջը:

Մոսկվայի անարդարացի պայմանագիրը ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Հարկավոր էր մեղմել շահագրգիռ կողմերի բորբոքված կրքերը, նրանց մոլորության մեջ գցել: Ահա թե ինչու կավբյուրոյի հունիսի 3-ի նիստում «լարախաղաց» Նարիմանովը առանց որևէ պայմանի, քվեարկեց ընդունված որոշման օգտին: Վաղվա ադրբեջանական ընդդիմախոսին մեղ ճիշտ չհասկանալու և սխալ դատողությունից զերծ պահելու համար ասենք, որ Նարիմանովը հարկազրարար, թե կամովին է տվել իր համաձայնությունը, որևէ նշանակություն չունի: Կատարելով Կովկասյան բյուրոյի որոշումը, Հայաստանի կառավարությունը հունիսի 12-ին ընդունեց հետևյալ որոշումը. Ազրբեջանի հեղկոմի ղեկավարացիայի և Հայաստանի ու Ազրբեջանի հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմյանից կազմում է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը:

Որոշման տեքստը Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ հրատարակվում է երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն և ազրբեջաներեն:¹ Ըստ երևույթին, վաղօրոք այս որոշումը խմորվել էր նաև Ռուսաստանի բարձրաստիճան ղեկավարության ու Անդրկովկասում նրա ներկայացուցիչների շրջանակներում: Մեզ այդ հետևությունն է հանգեցրել հետևյալ վավերագիրը: 1921 թ. հունիսի 9-ին առաջին Կովկասյան կորպուսի շտաբի պետ Վորոնկովն ի պատասխան Ռուսաստանի Արտգործոցնախարարի հունիսի 2-ի հարցման, պատասխանել է՝ «Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, որպես հայ բնակչության մեծ տոկոս ունեցող նահանգներ, Ազրբեջանի հեղկոմի որոշմամբ, Զանգեզուրում հակահեղափոխության վերացումից հետո, պետք է անցնեն Հայաստանին»:²

Հայաստանի կառավարությունը Ա. Մոավյանին նշանակեց Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսար՝ խնդիր ունենալով կազմակերպել գավառի ներքին կյանքն ու կենսագործունեությունը: Նա Քիֆլիսից Ազրբեջանի ներկայացուցիչ Ալիհեյդար Կարաևի ուղեկցությամբ պետք է մեկներ Ղարաբաղ: Եվլախ կայարանում վերջինս առաջարկում է Մոավյանին գնալ Բաբու և այնտեղ՝ Նարիմանովի հետ հստակեցնել անելիքները: Մոավյանը մերժեց այդ առաջարկությունը և մենակ ուղևորվեց Ղարաբաղ, որտեղ նրան զիմավորեցին մեծ ցնծությամբ: Մակայն, Ազրբեջանական կառավարության առարկությունների պատճառով շկարողացավ երկար մնալ Ղարաբաղում և մի քանի օր անց վերադարձավ Քիֆլիս:³

Խորհրդային Հայաստանին նոր հիասթափություններ էին սպասում:

1921 թ. հունիսի վերջերին Լեոնային Ղարաբաղի հարցում Խորհրդային Ազրբեջանի ղեկավարությունը կարուկ փոխեց իր դիրքորոշումը, թերևս ճիշտ կլինի ասել, հրապարակայնորեն հայտարարեց այն, ինչի համար իրականում իրենք թաքույց պայքարում էին: Նարիմանովը «հանեց զիմակը», բացեց խաղաքարտերը և պահանջեց, որ Լեոնային Ղարաբաղը արվի Ազրբեջանին: Խնդիրը տրամա-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», т. 336.
2 ՄԻ ԿԿԱ, ֆ.85, ց.16, գ.44, ք.2—3:
3 «Կոմունիստ» (Բաբու), 5 հուլիսի 1921 թ.:

բանական շարունակություն ունեցավ: Հունիսի 25-ին Անդրկովկասի հանրապետությունների սահմանները որոշող հանձնաժողովի նիստում, նրա նախագահ Ս. Կիրովը հայտարարում է, որ քաղաքական նկատառումներով տարածքային վերածկումներ չեն լինելու:¹ Հունիսի 26-ին հանձնաժողովի աշխատանքները կանգ առան:² Այդ կապակցությամբ, Օրշոնիկիձեն և Կիրովը հունիսի 26-ին հեռագրեցին Նարիմանովին և հայտնեցին, որ Զանգեզուրում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի սահմանների որոշման բանակցությունների դադարեցումը թողնում է չափազանց աննպաստ տպավորություն, խնդրելով շտապ հրավիրել քաղքյուրո և ժողովխոր՝ լուծելու Ղարաբաղի հարցը, այն հաշվով, որ հաջորդ օրը՝ հունիսի 27-ին հնարավոր լինե՞ր բանակցություններն ավարտել:³ Այս անգամ նրանք առավելագույն եռանդ են ցուցաբերում տարածաշրջանում ազգային—տարածքային լուրջ վեճերը վերջնականապես լուծելու ուղղությամբ և Նարիմանովից պահանջում՝ կենսային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս անհրաժեշտ է առաջնորդվել այն սկզբունքով, որ ոչ մի հայկական գյուղ չմիացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չմիացվի Հայաստանին:⁴ Մինչդեռ Ադրբեջանի ղեկավար այրերը, որոնք սերտորեն համագործակցում էին քեմալականների հետ և ստանում Ստալինի անմիջական օգնությունն ու հովանավորությունը, շուգեցին անգամ լսել այդ մասին: Հունիսի 27-ին հրավիրվեց Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և ժողովխորհրդի համատեղ նիստ, որը քննության առավ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանների հարցը: Նիստը որոշեց՝ անընդունելի գտնել Բեկդադյանի հարցադրումը: Իսկ Բեկդադյանը բնդամենը պահանջում էր նկատի ունենալով Հայաստանի տարածքային անբարենպաստ վիճակը և «Հանուն բնդհանուր համերաշխության, հանուն մեկընդմիշտ

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 642.

2 Կովկասյան բյուրոն, մայիսի 2-ին Անդրկովկասի հանրապետությունների սահմանները որոշելու համար ստեղծել էր հանձնաժողով, որի կազմում էին երկու վրացի, շոքր ադրբեջանցի և մեկ հայ (Ալ. Բեկդադյան): Այսպիսի անհամաշար կազմը վկայում էր, որ հանձնաժողովը չէր կարող օրյեկտիվ վճիռներ նախապարտատել: Այդպիսի պայմաններում Բեկդադյանի առաջ քաշած հարցերը հավանության չէին արժանանում: Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 640—644.

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 640—641.

4 Նույն տեղում, էջ 644:

ամենաանկեղծ բարեկամական փոխհարաբերություններ հաստատու-
լու՝ անկ որոշ տարածքային զիջումներ, ընդ որում՝ խիտ հայ բնակ-
չություն ունեցող շրջաններում»։¹

Նիստան ընդունեց որոշում, արտահայտելով իր անհամաձայնու-
թյունը կեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին հանձնելու կապակցու-
թյամբ։ Նրա որոշումն էր՝ կեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծել Ազրբ-
բեջանից նրա անառարկելի տնտեսական կախվածությունից ելնելով։
Շարունակության մեջ նշվում էր, թե հանուն «հայ ու մահմեդա-
կան շրջվոր բնակչության բարօրության ու հեղափոխության ամ-
րապնդման» անհրաժեշտ է կեռնային Ղարաբաղը միացնել միայն
Ազրբբեջանին։² Այս անհեթեթ որոշման համար, անշուշտ, հիմք է
ծառայել ոչ թե տնտեսական գործոնը, կամ թե հայ ու մահմեդա-
կան բնակչության բարօրության խնդիրը, այլ ամենից առաջ Ազրբ-
բեջանի ղեկավարի սպառնալիքները։ Նիստում նարիմանովը գործի
է գնում փորձված մեթոդը՝ սպառնում, որ եթե կեռնային Ղարաբաղը
չտրվի Ազրբբեջանին, ապա հնարավոր անկանխատեսելի հետևանքնե-
րի համար ինքը հրաժարվում է պատասխանատվությունից։³ Այս-
պիսի որոշումից հետո Անդրկովկասի հանրապետությունների սահ-
մանները որոշող հանձնաժողովն իր աշխատանքները չէր կարող
վերսկսել, ուստի սրվում է։ Այս որոշումով Ազրբբեջանի ղեկավարու-
թյունը, ի դեմս Նարիմանովի, շեղյալ է համարում իր իսկ ըն-
դունած նախորդ բոլոր այն որոշումները, որտեղ խոսք էր գնում
կեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու մասին։ Այդ է
հաստատում նաև հունիսի 27-ին Հուսեյնովի հետ Նարիմանովի ու-
նեցած հեռախոսազրույցը։ Թիֆլիսում գնտվող Հուսեյնովին տեղյակ
պահելով կեռնային Ղարաբաղը Ազրբբեջանի կազմում մտցնելու իր
որոշման մասին, նա միաժամանակ պատվիրում էր. «Ասացեք,
որ դա քաղ. է կազմ. բյուրոյի կարծիքն է, իսկ եթե նրանք հիշա-
տակում են իմ հռչակագիրը, ապա այնտեղ տառացիորեն ասված է
հետևյալը. կեռնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ ինքնորոշման
իրավունք»։⁴

1 22994Ա, ֆ.128, ց.1, գ.1420, ք.15.

2 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.85, ց.13, գ.66, ք.1.

3 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 640—641.

4 Նույն տեղում, էջ 646.

Նույն օրը Կալբրյուրոյի նախագահութիւնը (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Ֆիզատներ) քննութեան առավ Ազրբեջանի արագործողկոմ Հուսեյնովի հաղորդումն իր ու Նարիմանովի վերը նշված հեռախոսազրույցի մասին և ընդունեց որոշում՝ հրավիրել ՌԿ/Բ/Կ Կալբրյուրոյի արտահերթ պլենում, Նարիմանովի ու Մյասնիկյանի մասնակցութեամբ: 1921 թ. հուլիսի 4-ին հրավիրվեց ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենում: Նրան մասնակցում էին Օրջոնիկիձեն, Մախարաձեն, Մյասնիկյանը, Կիրովը, Նարիմանովը, Նազարեթյանը և Ֆիզատները: Ներկա էր նաև Ռուսաստանի ազգութիւնների գործերի ժողկոմ Ստալինը, որին Նալչիկի հանգստավայրից հրավիրել էր Օրջոնիկիձեն: Ղարաբաղի հարցի բննարկման ժամանակ երևան եկան երկու տեսակետներ և քվեարկութեան դրվեցին հետևյալ առաջարկները.

1. Ղարաբաղը թողնել Ազրբեջանի սահմաններում: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովը, Մախարաձեն, Նազարեթյանը: Դեմ՝ Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մյասնիկյանը, Ֆիզատները:

2. Հանրաքվե անցկացնել ամբողջ Ղարաբաղում, ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլման ամբողջ բնակչութեան մասնակցութեամբ: Կողմ քվեարկեցին Նարիմանովն ու Մախարաձեն:

3. Ղարաբաղի լեռնային մասը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիզատները, Կիրովը:

4. Հանրաքվե անցկացնել միայն լեռնային Ղարաբաղում, այսինքն՝ միայն հայերի մեջ: Կողմ քվեարկեցին Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Ֆիզատները, Կիրովը:

Որոշեցին. լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Խորհրդային Հայաստանի կազմում, հանրաքվե անցկացնել միայն լեռնային Ղարաբաղում: Փաստորեն, ընդունվել էր երկու որոշում: Կալբրյուրոն անհրաժեշտ համարեց տեղ տալ նաև հանրաքվեին, եթե, իհարկե, Ազրբեջանցիները պահանջեին այն: Որոշումից, սակայն, դժգոհ էր Նարիմանովը: Նա հանդես եկավ հայտարարութեամբ, ըստ որի,

1 ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.17,ց.13, գ.384, թ.26:

2 Նույն տեղում, թ.66, նույն տեղում, ց.2, գ.1, թթ. 117—118:

հաշվի առնելով հարցի կարևորությունը Աղբրեջանի համար՝ անհրաժեշտ էր համարվում այն փոխադրել ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի վերջնական լուծմանը: Աղբրեջանի ղեկավարի հայտարարությունից հետո ընդունվեց նոր որոշում. «Նկատի ունենալով, որ Ղարաբաղի հարցը առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կազմակապի բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ, վերջնական որոշման համար»¹: Հարցի քննարկումը ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմում լսելու փոխարեն, հուլիսի 5-ին հրավիրվեց Կազմակապի արտահերթ պլենում, որին մասնակցում էին նրա բոլոր անդամները և Ստալինը: Կազմակապի անդամներ Օրջոնիկիձեն և Նազարեթյանը բարձրացրին նախորդ օրվա վերջին որոշումը վերանայելու հարցը: Պլենումը կայացրեց բոլորովին նոր որոշում: Ամբողջությամբ մեջ ենք բերում նիստի արձանագրության լրիվ տեքստը:

Լսեցին. Ընկ. ընկ. Օրջոնիկիձեն և Նազարեթյանը հարց են բարձրացնում Ղարաբաղի մասին նախորդ պլենումի որոշումը վերանայելու մասին:

Որոշեցին. ա) Ելնելով մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից, Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Աղբրեջանի հետ ունեցած նրա մշտական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել ԱԽՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ ինքնավար մարզի կազմում մտնող Շուշի քաղաք վարչական կենտրոնով:

բ) Հանձնարարել Աղբրեջանի կոմկուսի Կենտկոմին՝ որոշելու ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնելու ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի հաստատմանը:

գ) Կազմակապի նախագահությանը հանձնարարել՝ պայմանավորվելու Հայաստանի Կենտկոմի և Աղբրեջանի Կենտկոմի հետ Լեռնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի թեկնածուի մասին:

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.17, ց.13, գ.384, թ.66, ց.2, գ.1, Թթ. 117—118:

դ) Ազրբեջանի կենտկոմին՝ պարզել և կավրյուրոյի հաստատմանը ներկայացնել ինքնավարութեան ծավալը:¹

Արձանագրութեան մեջ, ինչպես տեսանք, խոսք չկա հուլիսի 5-ի որոշումը քվեարկելու մասին, որը և թույլ է տալիս ենթադրել, որ հարցը լուծվել է առանց քննարկելու և քվեարկութեան (այլապես կնշվեր, թե որոշումը ձայների ինչպիսի հարաբերութեամբ է ընդունվել): Ընդ որում, կա ազրբեջանական մի հրատարակություն, որում տեղ են գտել նաև տվյալ որոշման քվեարկութեան տվյալներ՝ 4 կողմ, 3 ձեռնպահ:² Ամենայն հավանականութեամբ, ժողովածուի հեղինակներն այս շինծու տվյալները խցկել են փաստաթղթի մեջ, կավրյուրոյի որոշմանը օրինական բնույթ հաղորդելու նպատակով: Որոշման անօրինականությունը հավաստում է նրա բովանդակությունը: Փաստարկները պարզունակ են, թույլ, անհեթեթ ու զուրկ ներքին տրամաբանությունից: Նախ, առաջին կետի մասին, որը հանդիսանում է որոշման առանցքը. կեռնային Ղարաբաղը թողնել Ազրբեջանի սահմաններում: Ասված է պարզ ու որոշակի: Կարծես թե անրնական ուղին չկա. պաշտպանվել է տարածքային հարցի լուծման պատմական սկզբունքը, ասել է թե՛ հղել է նրա սահմաններում, հիմա էլ թող մնա: Որոշման էությունը այսպես կարող է մեկնարանել միայն Ղարաբաղի պատմությունը անծանոթ ընթերցողը: Իսկ որ այդպես մտածել ու այդպես էլ գործել են հարցին բաշատեղյակ կավրյուրոյի անդամները, մեղմ ասած, ծիծաղելի է: Իրեն հարգող յուրաքանչյուր մարդ, առավել ևս պետական գործիչը, ղեկավար թե այդքան շուտ «մոռացություն» տար մեկ օր առաջ կողմ քվեարկած փաստաթղթի գոյությունը, իսկ հաջորդ օրը իր ստորագրությունը զննել բոլորովին հակառակ վճիռ պարունակող որոշման տակ, ինչպես որ արեցին կավրյուրոյի անդամները: Հետաքրքիր է, ե՞րբ կավրյուրոն կայացնում էր այդպիսի որոշում, նրա կազմում չգտնվեց մեկը, որ գոնե իր գործընկերների հիշողությունը «ստուգելու» համար, հարցներ, ու՞ր մնաց մեկ օր առաջ նույն մարմնի կող-

¹ ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ.17, ց.13, գ.384, ք.67, նույն արխիվ, ֆ.64, ց.2, գ.1, ք.118:

² «К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР». Документы, и материалы, с. 321.

մից բնդունված որոշումը՝ Ղարաբաղը Հայաստանին տալու մասին, երբ այսօր դա դիտվում է որպես աղբրեզանական տարածք: Անշուշտ, եղած կլինեն, բայց նրանց էլ, ըստ երևույթին պակասել է համարձակությունը: Այդպես պետք է ենթադրել, քանի որ նիստում տոն տվողը հայատյաց Ստալինն էր:

Հակված ենք կարծելու նաև, որ որոշման հեղինակներն այդպես վարվել են պատմության համար, որպեսզի զալիք սերունդներին ցույց տան, որ հարցը «օրլեկաիվ» լուծում է ստացել: Ակնհայտորեն կեղծելով իրականությունը, Կավրչուրոյի անդամները, ըստ երևույթին, հույսը դրել են այն բանի վրա, որ խնդրի հետ առնչվողը կրավարարվի հուլիսի 5-ի որոշումով և նախորդ օրվա՝ հուլիսի 4-ի որոշումը չի կարգա:

Ինչևիցէ, փաստը մնում է փաստ, որ հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշումով հայկական Արցախը բռնակցվեց Խորհրդային Աղբրեզանին: Այժմ՝ մյուս հարցը: Բայց, այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ «թողնել»: Թողնել, որովհետև, ըստ որոշման հեղինակների, Լեռնային Ղարաբաղը տնտեսական կապերով կապված էր Գաշտային Ղարաբաղի և Աղբրեզանի հանրապետության հետ: Հենց սկզբից ասենք, որ տնտեսական կապի մասին փաստարկը շինծու պատճառաբանություն էր անօրինականությունը օրինականացնելու և բռնակցումը արդարացնելու համար: Ի դեպ, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, այս տեսակետը առաջին անգամ արտահայտել էին մուսավաթականները, որ առանց Արցախի Աղբրեզանը կենսունակ չէ (այդ զաղափարը նրանց մեջ արմատավորել էին բրիտանական գաղութարարները):

Կավրչուրոյի որոշումը արտահայտում էր Աղբրեզանի ղեկավարության քաղաքական գիծը, այն է՝ տնտեսական «կապի» գործոնը օգտագործել որպես տարածքային պահանջների քաղաքականություն՝ Ղարաբաղի նկատմամբ: Այո, Ղարաբաղի նկատմամբ, որովհետև ինչպես հուլիսի 5-ի որոշման մեջ է ասված՝ «Ղարաբաղը «թողնել» Աղբրեզանին նաև «ելնելով մուսուլմանների և հայերի միջև ազգային համերաշխության անհրաժեշտությունից»:¹

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 644—645.

Իսկ ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի երկու մասերի և Ադրբեջանի հանրաբնության միջև տնտեսական կապերին ընդհանրապես, ապա պետք է նշել, որ հարևան երկրների միջև տնտեսական և ոչ միայն տնտեսական կապերի առկայությունը մարդկային հասարակության զարգացման ընդհանուր օրենքներից է: Անշուշտ, Լեոնային Ղարաբաղը նույնպես դուրս չի մնացել այդ օրենքից:

Այդ դեպքում ի՞նչը ստիպեց Կավրյուրոյին 1921 թ. հուլիսի 4-ի վճիռը վերանայել և հաջորդ օրն ընդունել միանգամայն հակառակ որոշումը: Այս հարցին տարբեր առիթներով իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են մի շարք պատմաբաններ: Տիրապետող տեսակետը այն է, որ Կավրյուրոն հուլիսի 4-ի որոշումը հուլիսի 5-ին վերանայել է նարիմանովի և Ադրբեջանի մյուս ղեկավարների ճնշման ու շանտաժի ազդեցության տակ: Նարիմանովի սպառնալից տոնը և շանտաժը, որը նա շատ ճարպկորեն օգտագործում էր քաղաքական հարցերը լուծելիս, անշուշտ, իր շարքերը կատարեց նաև Ղարաբաղի հիմնահարցում: Այդ կապակցությամբ վկայակոչենք Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարում (1922 թ. հունվար) Մյասնիկյանի խոսքը: Այն հարցին, թե ինչու Լեոնային Ղարաբաղը չի միացվել Հայաստանին, նա պատասխանել է, թե Կովկասյան բյուրոյի պլենումի վերջին նիստը հիշեցնում էր Անդրկովկասի նախկին պետությունների ղեկավարների պայքարը: Ադրբեջանն ասում էր. «Եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա մենք նրան նազի չենք տա»:

Սակայն Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման գործում նարիմանովի այդ դիրքի շափից ավելի կարևորումը, մեր կարծիքով, համոզիչ չէ: Եթե, իրոք, դա այդպես լիներ, ապա Կավրյուրոյի հուլիսի 4-ի նիստը պետք է, որ ադրբեջանամետ որոշում ընդուներ. չէ՞ որ Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ նարիմանովը, ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, բազմիցս անգամներ, բացահայտ ճնշում ու սպառնալիք էր գործադրել խորհրդային ղեկավարության և Կովկասի բոլշևիկ գործիչների վրա: Գալով Կավրյուրոյի անդամներին Ադրբեջանին զիջումնային կողմնորոշում թելադրելու Ստալին-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 660.

նին վերագրված գլխավոր դերին, պետք է ասել, որ ուսումնասիրողների կողմից փաստացի չի հիմնավորված, անհրաժեշտ փաստաթղթերի բացակայության պատճառով: Բանն այն է, որ եղած վավերագրերը ոչինչ չեն հաղորդում այն մասին, թե թուրքերի հիացմունքը շարժելու համար, հուլիսի 4-ի գիշերը, կուլիսների հետևում ինչ ստոր գործարքներ են կատարվել: Հետազոտողներն այդպիսի ենթադրություն անելու համար հիմք են ունեցել Ստալինի հակահայկական գործելակերպը: Մենք ևս համակարծիք ենք, որ այդ գործում Ստալինը իր բացասական դերը կատարել է: Սակայն, մեզ համար անընդունելի է այդ հարցում նրան հիմնական պատճառ համարելը: Իրավացի տարակուսանք է հարուցում անժխտելի մի իրողություն. այդ դեպքում ինչու՞ Ստալինը իր բացառիկ հեղինակությունից շօգտվեց հուլիսի 4-ին, չէ՞ որ զրա համար նրան ոչ ոք չէր խանգարում: Հարցը մնում է անպատասխան: Մենք հակված ենք ենթադրելու, որ Կավքյուրոյի հուլիսի 4-ի որոշումը վերանայվել է Մոսկվայի թեկադրանքով: Ըստ երևույթին, Կավքյուրոյի սույն նիստից անմիջապես հետո նարիմանովը հեռախոսային խոսակցություն է ունեցել Լենինի հետ և դիմել նրա օգնությանը: Վերջինս էլ «համաշխարհային հեղափոխություն» շահերից ելնելով, պահանջել է Կավքյուրոյի անդամներից հարցը վճռել Ադրբեջանի օգտին: Ծիշա է, վավերագրերում այդ կարգի վկայություններ չեն պահպանվել: Սակայն, կան այլ փաստաթղթեր, որոնք այդպիսի ենթադրություն անելու հիմք են հանդիսանում: Այդ տեսակետից անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքի վրա: Վերը արդեն նշել ենք, որ նարիմանովի դեմ լինելու պատճառով որոշվեց հարցի վերջնական քննարկումը փոխադրել Մոսկվա: Բայց դա տեղի չունեցավ: Հայտնի է նաև, որ Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը, որը Հայաստանի կողմից մասնակցում էր նիստին, պաշտոնապես չի դիմել Կավքյուրոյին կատարելու հուլիսի 4-ի որոշման պահանջը, այն է՝ հարցի քննարկումը փոխադրել Մոսկվա: Մնում է ենթադրել, որ Լենինը հանձնարարել էր Կավքյուրոյին հարցը վճռել տեղում, ի նպաստ Ադրբեջանի: Չքննարկելով այն հարցը, թե այդ երկու (Լենին, Ստալին) պետական գոր-

ծիշներին որն է ավելի որոշիչ դեր կատարել հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշումը կայացնելու գործում (զա համակողմանի վերլուծության կարիք ունի), ուզում ենք ուղղակի ասել, որ երկուսն էլ համաձայն են եղել Արցախը որևէ կարգավիճակով Ադրբեջանի կազմում թողնելու գաղափարին:

Հայ ժողովուրդը միահամուռ մերժեց այդ որոշումը, որը ՀԱ/Բ/Կ կենտկոմի բյուրոն իր 1921 թ. հուլիսի 26-ի որոշման մեջ որակեց որպես հիմքից սխալ որոշում:¹

Կավրչուրոյի սույն որոշման ապօրինի լինելու հանգամանքը լավ էր գիտակցում նաև Ադրբեջանի ղեկավարությունը և ամեն ինչ անում էր այն արգարացնելու համար: Ադրբեջանի կուսակցական և պետական պաշտոնատար անձինք փորձում էին կոնսային Ղարաբաղում, ի նպաստ Ադրբեջանի, հայ ազգաբնակչության կորզել որևէ որոշում: Այդ ուղղությամբ առանձնահատուկ ակտիվություն էին դրսևորում Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի նախագահ և արհմիությունների խորհրդի նախագահ և և հանրապետության ռազմածովային ուժերի կոմիսար Ալիհեյդար Կարաբե: Ընդ որում, Ադրբեջանի պատմաբաններ Զ. և Գ. Գուլիևները և ուրիշներ, օգտագործելով այդ, փորձում են ընթերցողին համոզել, թե իբր 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումից հետո կոնսային Ղարաբաղի ազգաբնակչության համար լայն հնարավորություններ էին ստեղծվել ազատորեն արտահայտելու իր կամքը, որն իբր միշտ էլ ի շահ Ադրբեջանի է եղել: Եվ որպես ապացույց վկայակոչում են 1921 թ. օգոստոսի 1-ին Շուշիի գավառի 2-րդ տեղամասի խորհուրդների արտահերթ համագումարի որոշումը, ըստ այդմ կատարելով ակնհայտ կեղծիք: Իրականությունն այն է, որ համագումարը մի շարք հարցերի հետ քննության է առել նաև կոնսային Ղարաբաղի ինքնորոշման հարցը: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցող և և Միրզոյանը առաջարկում է սույն հարցը օրակարգից հանել, պատճառաբանելով, որ Ղարաբաղը տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր կապերով սերտորեն կապված է Ադրբեջանի կենտրոն Բաքվի հետ: Ի պատասխան և Միրզոյանի, պատվիրակներից շատերը հայտա-

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», .: 351.

բարում են, որ «իրենք չեն կարող բնակչության անունից այդ հարցի կապակցությամբ արտահայտվել և առաջարկում են գյուղերին այդ հարցերի նախնական քննարկման հնարավորություն տալ»։ Իսկ պատգամավոր Պետրոսյանը համազումարի մասնակիցների անունից հայտարարում է, որ ոչ ոք չի ցանկանում Միրզոյանի կարծիքը պաշտպանել, քանի որ «բոլորին լավ հայտնի է Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորված լինելու գյուղացիության ցանկությունը»։¹

Լ. Միրզոյանի լրացուցիչ բացատրությունից հետո համագումարը այդ հարցի շուրջ առանց որևէ որոշում կայացնելու անցնում է օրակարգի հաջորդ հարցի քննարկմանը։²

Նույն ձևով են ընթացել նաև Լեոնային Ղարաբաղի մյուս շրջանների համագումարները։ Մեկ այլ փաստաթղթում, որը 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղից ուղարկվել է Երևան, ասված է. «21 թ. հուլիսի 28-ին ընկ. Կարակը և Բաբվից եկած Միրզոյանը գումարեցին Խանքենդիի առաջին շրջանի գործկոմների համագումար, ըստ որում, օրակարգում զրված էր Բաբվի բանվորների համար «հացամթերքի» հարցը։ Համագումարին եկել էին մոտ 60 մարդ։ Համագումարի քննարկմանը ենթակա «հացամթերքի» հարցը հետին պլան մղվեց. օրակարգի առաջին հարց դարձավ Լեոնային Ղարաբաղը։ Կարակը, բացատրելով Լեոնային Ղարաբաղի կախվածությունը Գաշտային Ղարաբաղից, հավաքվածներին առաջարկեց իրենց կարծիքը ասել Ադրբեջանի հովանավորության տակ լինքնավար Ղարաբաղի՝ իբր արգեն լուծված հարցի մասին։ Համագումարում հավաքվածները պատասխանեցին, որ նրանք համագումար են եկել ոչ այդ հարցը քննարկելու և որ իրենց կարծիքն արտահայտել չեն կարող, իսկ իրենց շրջանի կարծիքը արտահայտել լրագործված չեն։ Միրզոյանը ավելի եռանդուն կերպով պաշտպանեց Ադրբեջանի սահմաններում Լեոնային Ղարաբաղի հարցը և ավելի ուժգնորեն հարկադրում էր այդ հարցի կապակցությամբ դրավոր բանաձև ընդունել հօգուտ Ադրբեջանի։

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 651—652.

2 Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 652։

Բայց նրանց ջանքերը դեմ առան հավաքվածների սառը հակահարվածին միայն: Դրանով նրանք ձգտում էին ձեռք գցել մի փաստաթուղթ, որով Լեոնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը համաձայնեք Ադրբեջանի կազմում, ինքնավար Ղարաբաղին:

Հրավիրվեցին առաջին շրջանի գործկոմների նիստեր, ինչպես և մյուս շրջաններում առանձին՝ ցանկալի համաձայնություն ձեռք բերելու նպատակով: Կարևոր է ղեկույցի ավարտը՝ «Դրությունը օրհասական է, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել Լեոնային Ղարաբաղը հորհրդային Հայաստանին միացնելու համար»:¹

Այսպիսին է եղել արցախահայություն կամքը և վերաբերմունքը Ադրբեջանի նկատմամբ: Սա է պատմական իրողությունը:

Այսպիսով, ի մի բերելով ասվածը, հանգում ենք այսպիսի հետևություն.

ա) 1921 թ. ամռանը Լեոնային Ղարաբաղում հանրաքվե չի կատարվել և արցախահայությունն էլ չի արտահայտվել Ադրբեջանի կազմում մարզային ինքնավարության օգտին: Երկրամասի մի քանի շրջաններում հրավիրված ներկայացուցչական ժողովներն ու համագումարները վճիռներ են կայացրել Ադրբեջանի դեմ:

բ) Լեոնային Ղարաբաղը «Ադրբեջանի անբաժան մասը» դարձնելու Բաքվի բոլոր ձեռնարկումները ապարդյուն անցան, չնայած Ադրբեջանցի պատմաբանները պնդում են բոլորովին հակառակը:

1 «Нагорный Карабах в 1918—1923», с. 653—654.

ՎԵՐՁԱՆԱՆ

Փետրվարյան բուրժուա—դեմոկրատական հեղափոխության շնորհիվ զարբանք ապրեց ազգային կյանքը: Ազգային պետական շինարարության, տարածֆային և այլ հրատապ հիմնահարցերը ակտիվ շարժման մեջ ներգրավեցին երկրամասի ժողովուրդներին, ազգային ֆաղաֆական կուսակցություններին և հասարակական լայն զանգվածներին:

1918 թ. մայիսին Անդրկովկասյան դաշնակցային հանրապետության փլուզումից հետո ստեղծվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախ հանրապետությունները: Հայաստանի Հանրապետության գոյության գրեթե ամբողջ ընթացքում մուսավաթական Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները լարված բնույթ ունեին: Դրա հիմնական պատճառը սահմանային վեճերն էին: Այդ հանրապետության առաջին ֆայլերը եղան հայկական տարածքների նկատմամբ նվաճողական, զավթողական ռազմագործությունները: Ադրբեջանը հավակնում էր տիրել հայկական Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին: Այս լեռնաստանը, որն ամբողջ մարդկությանը հայտնի է իբրև հայերի և նրանց ֆաղաֆակրության բնօրրան, փաստորեն կովածաղիկ էր դարձել նրա օրինական սիրոջ ու հարեան հանրապետության միջև:

Հայոց արևելից կողմանց կամ Արցախ—Ղարաբաղ հայաշխարհի տարածքը Հայաստանի միջնաբերդն է Արևելիից սպառնացող վտանգների դեմ: Հայոց նակատագրի նոր տնօրենները գիտակցում ու հաշվի էին առնում, բե Արարատյան երկրի նորելուկ հանրապետության ռաֆի կանգնելու և զորացման համար ինչ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունի Ղարաբաղը: Այդ գիտակցությամբ էլ Հայաստանի կառավարությունը պաշտոնական հայտարարություն արեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը և Զանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն են և միջոցառումներ նախատեսեց դրանց կառավարման համար: Հայաստանին չհաջողվեց իր իշխանությունը տարածել Ղարաբաղի վրա: Արցախահայությունն ինքը պիտի լուծեր իր նակատագրի վրա ծանրացած հիմնախնդիրը, քանի որ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունը բավարար ուժ չունեի Ադրբեջանի և նրա քիկունքին կանգնած Թուրքիայի հավակնություններին դիմակայելու համար:

Աղբրեջանի ղեկավարների ամբողջ շանֆերը, կատարված բրոնհարաբնների, գազանությունների ու հանցագործությունների իրականացնողների և անմիջական մասնակիցների բոլոր գործողությունները մի նպատակ ունենին՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից:

Քուրֆերի հեռանալուց հետո Լեոնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև Զանգեզուրում Աղբրեջանի իշխանության հաստատմանը օժանդակում էին բրիտանական զինվորական իշխանությունները:

Հայ—աղբրեջանական հարաբերություններին նոր սրություն հաղորդեց Աղբրեջանի խորհրդայնացումը: Լեոնային Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին բռնությամբ տիրելու մուսավաթական Աղբրեջանի ֆաղաֆականությունը շարունակեց Աղբրեջանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Բեմալական Քուրֆիայի հետ համագործակցած: Խորհրդային Աղբրեջանը և բոլշևիկյան Ռուսաստանը ձգտում էին դեպի Քուրֆիա, որն իբր դարձել էր Արևելի հեղափոխության կենտրոնը: Լեոնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը նրանց պետք էր Քուրֆիայի հետ անմիջական կապ ստեղծելու համար: Այս գաղափարի իրականացմանը զոհաբերվեցին հայ ժողովրդի ազգային—ֆաղաֆական ու սոցիալական շահերը՝ նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային: Խորհրդային Ռուսաստանը, բնդառաջելով բոլշևիկացած Աղբրեջանի և Բեմալական Քուրֆիայի հայատյաց ցանկություններին, ավելի քան երեք տարիների (1918—1921 թթ.) անհավասար գոյամարտում իր ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանած Լեոնային Ղարաբաղը հանձնեց Աղբրեջանին: Հայ ժողովուրդը վնասկանորեն մերժեց Լեոնային Ղարաբաղը Աղբրեջանին միացնելու մասին որոշումը: Կավբյուրոյի անօրինական որոշումից հետո Աղբրեջանի ղեկավարները համառ ջանքեր գործադրեցին ստանալու արցախահայության համաձայնությունը՝ Աղբրեջանի իշխանությունը նաևաչելու մասին: Նրանց ջանքերը ձախողվեցին՝ հանդիպելով Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության համառ դիմադրությանը:

Խորհրդային իշխանության հետագա տարիներին Աղբրեջանի կողմից արցախահայությունը ենթարկվեց անասելի նշման ու հալածանքների: Բոլշևիկյան ամբողջատիրության պայմաններում նա

շրնկնվեց ու գլուխ շտեմարեց: Ավելին, առիթը եղած ղեպներում բարձրացրեց Ղարաբաղի հիմնահարցը: Ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծման համար 1940—ական րվականներից աշխուժացում ապրող շարժումը նոր ուժով բարբոսվեց 60—70—ական րվականներին և ժայթկեց 80—ական րվականների վերջերին: Ադրբեջանի իշխանությունները, կենտրոնի աջակցությամբ, ձեռնամուխ եղան բռնի ուժով կեռնային Ղարաբաղի վերջնական հայաթափմանը: Արցախահայությունը զենք վերցրեց պաշտպանելու իր հայրենիքը: 1991 թ. գարնան և ամռան ամիսներին մարզում հայ—ադրբեջանական ազգամիջյան իսկական պատերազմ սկսվեց, որը շարունակաբար ծավալվեց ու խորացավ: Այդ կոիվներից ծնվեց կեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (1991 թ.):

Կեռնային Ղարաբաղի այս և նախորդ տարիների կենաց ու մահու մարտերն իրենց համազգային պոռկույտով վկայում են ոչ միայն հայ ժողովրդի աներեւ կամքը ու գործւթյան, նրա գոյատեման, այլև հաղթանակի համար պայքարելու նրա պատրաստակամւթյան և վեռականւթյան անսասան կորովի ու հնարավորւթյունների մասին:

Բայց, ցավոք, այդ միասնւթյունը միշտ չէ, որ գիտակցվել է: Բացարձակ միաբանւթյուն է հարկավոր Ղարաբաղի և պատմական Հայաստանի մյուս կորուսյալ տարածքների համար պայքարում: Իսկ որ այդ հիմնահարցի լուծումն Արցախից է սկսվում, տարակուսանք չի առաջացնում: Ուրեմն, ազգովի մշտապես ականջալուր պիտի լինենք և ունկնդիրը Արցախի հայրենասեր զավակներից Դավիթ Անանունի մարգարեական խոսքին. «Ղարաբաղն ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ և առաջ գերեզման պիտի իջեցնի անկախ Ադրբեջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի բուռնավորե և Հայաստանի անդորրւթյունը: Եթե Ադրբեջանում խելքը գլխին քաղաքագետներ լինեն, նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեն Ղարաբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզիչ գործիչներ կան, նրանք օրն ի բուն պիտի մտածեն Ղարաբաղի մասին»:՝ Ուրեմն, եթե կամենում ենք անվտանգ ու գորեղ մեալ, ապա պետք է պաշտպան ու տեր կանգնենք Արցախին:

Ք Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Մաս I	5
ԳՎՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ	
Առնային Ղարաբաղը հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո	11
Հայկական իշխանության ստեղծումը	11
ԳՎՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ	
Թաւրեթի ներխուժումը Առնային Ղարաբաղ և հայ ժողովրդի իւնկնազաշտպանական կոիվները	29
1. Ազրբեջանի փորձերը Առնային Ղարաբաղին տիրելու համար	29
2. Պայքար Ֆուրբական նվաճողների դեմ	37
ԳՎՈՒՆ ԵՐԲՈՐԳ	
Հուլիս ասուղեր	72
1. Անդրանիկը Ջանգեզուրում և Արցախի ճանապարհին	72
2. Շուշիի գումգը	104
ԳՎՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԳ	
Անգլիայի դիրեորոշումը և Ղարաբաղի ողբերգությունը	122
1. Ղարաբաղը բրիտանական քաղաքականության ոլորտում	122
2. Սուլթանովը սասակացնում է բռնությունները	167
ԳՎՈՒՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ	
Պատերազմական գործողությունները Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում	186
1. Հերոսական պայքար Ջանգեզուրում՝ հանուն գոյատևման	186
2. Համաժողովրդական ազատամբությունը Առնային Ղարաբաղում	202
3. Հայկական զորամասերի մուտքը Ղարաբաղ	229
ԳՎՈՒՆ ՎԵՅԵՐՈՐԳ	
Առնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ազրբեջանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ֆազանականության ոլորտում	235
1. Խորհրդային կարգերի մուտքը Ղարաբաղ	235
2. Խորհրդային Ազրբեջան — Խորհրդային Ռուսաստան երկյակը բնդեմ Առնային Ղարաբաղի	249
3. Առնային Ղարաբաղի բռնակցումը Խորհրդային Ազրբեջանին	273
ՎԵՐՋԱՐԱՆ	296

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱԿԵԱՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՐԱՂԸ 1918—1921 ԹԹ.

Խմբագիր՝ Ս. Հ. ՌԱՇԻԴՅԱՆ

Նկարիչ՝ Ն. Վ. ՍԱՐԻՐԵՆԿՅԱՆ

Գեղ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԱՎՄՈՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Տ. ԱՎՄՈՅԱՆ

Սրբագրիչներ՝ Լ. Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, Հ. Գ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի 7. 11. 96 թ.: Ստորագրված է տպագրության
5. 12. 96 թ.: Չափը 42X60 1/16: Թուղթ տպագրական №1: Տառատեսակը
«Գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Տպագր. 19,0 մամուլ:
Հրատ. 14,8 մամուլ: Տպարանակ 1000: Պատվեր №7: Հրատ. № 8032:
Գինը պայմանագրային:
ՀՀԳԱԱ «Գիտություն», հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյանի պող. 24 գ:
Կամոյի տպարան, Գրիգոր Լուսավորչի № 21: